

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Юридичні науки

Том 29 (68) № 1 2018

**Київ
2018**

Головний редактор:

Ляшко Олександр Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Члени редакційної колегії:

Берназюк Ян Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, суддя Верховного суду України;

Боровенко Володимир Микитович – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Дорохіна Юлія Анатоліївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Заїка Юрій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Камінська Наталія Василівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Лощихін Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, заслужений економіст України, дійсний член Академії наук вищої школи України;

Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член Академії наук вищої школи України;

Петков Сергій Валерійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Скакун Юлія Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Федоренко Владислав Леонідович – доктор хабілітований наук правничих, доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 8 від 29.03.2018 року).**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15713-4184Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Булкат М.С.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНИЙ ПОСТУП СУДОЧИНСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ
(ПЕРІОДИ ГЕТЬМАНЩИНИ; ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ; РАДЯНСЬКИЙ).....1

Мішегліна В.М.

ФУНКЦІЇ ПРАВОВИХ ТА ДЕРЖАВНИХ СИМВОЛІВ.....7

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Демиденко В.О., Шевченко А.О.

ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД;
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ.....14

Ляшко О.О.

ПОНЯТТЯ І КЛАСИФІКАЦІЯ ТЕРИТОРІЙ ЗА ЇХ ПРАВОВИМ РЕЖИМОМ.....19

Швець Ю.Ю.

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ОСОБИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я.....26

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Братковський О.В.

ТЕХНІЧНО СКЛАДНИЙ ПОБУТОВИЙ ТОВАР
ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН..... 31

Гуйван П.Д.

СВОЄЧАСНИЙ РОЗГЛЯД СПРАВИ
ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД.....36

Романюк В.А.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО ОСОБИ.....43

Семенкова Н.І., Смесова В.Л.

ЗАХИСТ ПРАВ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ
У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ УСНИХ ПРАВОЧИНІВ.....48

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Дуліба Є.В.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ ФУНКЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ,
ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ КОНТРОЛЬ ЗА ПОДАТКОВИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ53

Дяковський О.С.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБІГУ ІНФОРМАЦІЇ,
ЩО МІСТИТЬ ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ.....58

Мандзюк О.А.

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ВИМОГИ ДО КОМПЕТЕНЦІЙ
ІНФОРМАЦІЙНИХ АНАЛІТИКІВ-ПРАВНИКІВ.....64

Настенко М.О. ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	73
Панова О.О. МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ.....	79
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО	
Бугера О.І. КАРТОГРАФУВАННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ.....	84
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
Михайленко В.В. РЕАЛІЗАЦІЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПРИ ПРОВАДЖЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ.....	89
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	
Бровко Н.І. КАТЕГОРІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ПОГЛЯДАХ ФІЛОСОФІВ АНТИЧНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	97
Івченко Ю.В. ПРИКЛАД КОНСТИТУЦІЙНОГО ПАТРІОТИЗМУ В США ТА ЙОГО ПЕРСПЕКТИВИ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ.....	101
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	107

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

Bulkat M.S.

TO THE QUESTION OF THE HISTORICAL PROGRESS OF THE JUDICIARY
ON THE TERRITORY OF UKRAINE (PERIODS OF THE HETMANATE,
THE ENTRY OF UKRAINIAN LANDS INTO THE RUSSIAN EMPIRE, SOVIET)1

Mishehlina V.M.

THE FUNCTIONS OF LEGAL AND STATE SYMBOLS7

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Demydenko V.O., Shevchenko A.O.

FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF TERRITORIAL COMMUNITIES:
PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE.....14

Iliashko O.O.

THE CONCEPT AND CLASSIFICATION OF TERRITORIES ACCORDING
TO THEIR LEGAL REGIME19

Shvets Yu.Yu.

MAIN ELEMENTS OF THE MECHANISM OF THE REALIZATION
OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF A PERSON FOR HEALTH PROTECTION26

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Bratkovskiy O.V.

TECHNICALLY COMPLEX HOUSEHOLD GOODS
AS AN OBJECT OF CIVIL LEGAL RELATIONS31

Huivan P.D.

CONSIDERATION OF THE CASE WITHIN A REASONABLE TIME
AS AN ELEMENT OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL36

Romaniuk V.A.

FEATURES OF APPLICATION OF LIMITATION PERIOD
AND ITS INFLUENCE ON SUBJECTIVE RIGHT OF PERSON.....43

Semenkova N.I., Smiesova V.L.

PROTECTION OF RIGHTS AND ECONOMIC INTERESTS OF SUBJECTS
IN THE PROCESS OF REALIZATION OF ORAL TRANSACTIONS.....48

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Duliba Ye.V.

PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF THE TAX FUNCTION
IN THE ACTIVITIES OF AUTHORITIES THAT PERFORM
CONTROL OVER TAX REGULATIONS.....53

Diakovskiy O.S.

PROCESSIONAL FEATURES OF CURRENT INFORMATION
CONTAINING PERSONAL DATA58

Mandziuk O.A.

QUALIFICATION REQUIREMENTS TO THE COMPETENCE
OF INFORMATION ANALYTICS-LAWYERS64

Nastenko M.O. LEGAL MEANS OF PUBLIC FINANCIAL CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF ECONOMIC ENTITIES	73
Panova O.O. ENDOWMENT AND FINANCIAL ASSURANCE FOR PUBLIC SAFETY IN UKRAINE	79
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL ENFORCEMENT LAW	
Buhera O.I. CARTOGRAPHIC CRIMINAL INFORMATION IN THE NETWORK OF INTERNET	84
CRIMINAL PROCEEDINGS AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIONAL SEARCH ACTIVITY	
Mykhailenko V.V. THE IMPLEMENTATION OF THE RULE OF LAW IN THE CONDUCT OF INVESTIGATIVE ACTIONS	89
PHILOSOPHY OF LAW	
Brovko N.I. CATEGORY OF THE LEGAL AWARENESS IN THE VIEWS OF ANTIQUES PHILOSOPHY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS	97
Ivchenko Yu.V. AN EXAMPLE OF CONSTITUTIONAL PATRIOTISM IN THE UNITED STATES AND ITS PROSPECTS IN THE CONDITIONS OF UKRAINIAN STATEHOOD	101
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....	107

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

Булкат М.С.

Управління юридичного забезпечення Верховного Суду

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНИЙ ПОСТУП СУДОЧИНСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (ПЕРІОДИ ГЕТЬМАНЩИНИ; ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ; РАДЯНСЬКИЙ)

Статтю присвячено викладенню результатів проведеного наукового аналізу щодо розвитку судочинства на українських землях у періоди Гетьманщини, входження українських земель до складу Російської імперії та радянський період. Запропоновано авторський підхід до характеристики генези поступу українського судочинства. У висновках до статті виокремлено специфіку судочинства кожного з досліджуваних періодів.

Ключові слова: судочинство, період Гетьманщини, період входження українських земель до складу Російської імперії, радянський період.

Постановка проблеми. Для формування комплексного теоретико-правового підходу щодо розуміння процесів розвитку судової влади України необхідним є проведення дослідження стосовно історичного поступу судочинства на українських землях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо історичного розвитку, еволюційних та цивілізаційних трансформацій інституту судочинства вельми досліджені як істориками, так і правознавцями.

Значний внесок у розробку багатьох питань історичного розвитку судових інституцій у загальносвітовому контексті здійснив професор О.О. Шевченко, а стосовно вітчизняної системи судоустрою – професор В.В. Молдаван [див., наприклад, 9; 28]. Однак одними з найбільш знакових для історико-правового розуміння розвитку судових органів на теренах сучасної України залишаються дослідження професора Я.М. Падоха, особливо стосовно періоду Гетьманщини [див., наприклад, 11–13].

Крім того, існує ряд сучасних вітчизняних історичних досліджень з окремих питань еволюції інституту судочинства на теренах сучасної Укра-

їни, зокрема Л.В. Городницької та Л.А. Кушинської. Також варто враховувати здобутки наявних вітчизняних історико-правових робіт, зокрема щодо:

– окремих етапів розвитку судоустрою на землях сучасної Лівобережної України – Гетьманщини – О.І. Бирковича, Л.С. Гамбурга, І.М. Паньонко, Н.П. Сизої, О.В. Сокальської [2; 4; 14; 20; 21];

– деяких аспектів поступу судових органів Півдня сучасної України – В.С. Балуха, Б.В. Змерзлого, І.І. Полякова, К.І. Ревіна [1; 5; 15; 19];

– питань еволюції судової системи на землях сучасної Західної України – С.Г. Ковальнової, О.В. Кондратюка, М.В. Никифорака, Л.Т. Присташ [7; 8; 10; 17].

Слід зазначити і про наявні історико-правові дослідження трансформації судових органів радянського періоду, зокрема В.Т. Окіпнюка та І.М. Скуратовича, а також щодо сучасного етапу їх реформування та розвитку – В.Д. Бринцева, Р.О. Куйбіди, В.О. Сердюк. Окремі наукові інтереси представляють галузеві дослідження розвитку судочинства, зокрема В.А. Бігуна, В.В. Комарова, Д.Д. Луспеника.

Разом із тим заслуговують на увагу вітчизняні дослідження з питань розвитку судових інституцій на теренах інших сучасних держав. До цих питань зверталися С.С. Аскеров, Б.В. Малишев, О.В. Липитчук, І.Є. Переш, Є.Ю. Полянський, О.М. Ригіна та інші. Серед робіт відповідного спрямування, виконаних науковцями близького зарубіжжя, варто приділити увагу дослідженням О.В. Бахновського, Т.Г. Мінеєвої, К.Н. Холікова.

Постановка завдання. Метою статті є викладення результатів проведеного наукового аналізу історичного розвитку судочинства щодо періодів Гетьманщини, входження українських земель до складу Російської імперії, радянського періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати дослідження історичного розвитку судочинства щодо додержавного періоду, а також періодів ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого Князівства Литовського викладено у попередніх наукових статтях.

Наступною віхою розвитку судочинства на українських землях була доба Гетьманщини. Я.М. Падох умовно поділив судоустрій цього часу на два періоди: козацьких і «статутних» судів (введених великою судовою реформою гетьмана Розумовського в 1760–1763 рр.).

У період козацьких судів судовою системою складалася із судів: державних (козацьких), міських, громадських, духовних і деяких особливих судів. У свою чергу, козацькі суди утворювали чотириланкову структуру, яка поділялась на провінційні й центральні.

Провінційні суди склались з ієрархічної системи підпорядкованих один одному судів: сільських, сотенних і полкових. Сільські суди отаманів вирішували менш важливі цивільні й карні справи місцевих і були колегіальними. Сотенні суди існували в містах сотенних урядів, були колегіальними із сотником на чолі, розглядали цивільні й карні справи козацтва сотенної округи. Полкові суди існували в центрах полкових округів і діяли як суди першої інстанції для козацької старшини, сотенної та полкової і другої інстанції – для апеляцій від сотенних судів.

Центральні суди було об'єднано з Генерального Військового Суду, Генеральної Військової Канцелярії та суду гетьмана. Генеральний Військовий Суд існував при гетьманській резиденції, а функції здійснення судочинства виконували генеральний суддя та інші члени генеральної старшини, знатного товариства. Він діяв як суд першої інстанції у справах генеральної старшини,

полковників тощо і як апеляційна установа для вироків нижчих судів. Наприкінці XVIII ст. у структурі центральних судів було створено Суд Генеральної Військової Канцелярії як додаткова апеляційна інстанція.

Найвищим судом на українських землях цього періоду був Гетьманський суд з необмеженою компетенцією. Гетьман міг кожну справу взяти на власний розгляд на будь-якому етапі розгляду, вирок його був остаточний.

У цьому контексті варто зазначити і про те, що в українських містах тогочасної держави було збережено систему магістратських і ратушних судів, основа функціонування яких ґрунтувалась на маґдебурзькому праві. Сільські суди також продовжували діяти і вирішували цивільні й карні справи селян у сільських громадах.

Крім того, протягом цього періоду поступово було обмежено діяльність копних судів, які за своєю природою не відповідали новому підходові щодо колегіальності судочинства та духовних судів. Останні зберегли свою компетенцію лише в певній частині – в карних і переважній частині цивільних справ церковні особи були підпорядковані світським судам.

На окрему увагу заслуговує також питання судочинства Запорізької Січі. Його основою була загальна адміністративна організація, бо й на Січі адміністративна влада не була відокремлена від влади судової. До нижчих органів, що здійснювали судочинство, належали суди курінних отаманів і паланкових полковників, а до вищих – суди військового судді, кошового отамана і січової ради.

У період статутних судів, тобто судів, сформованих на основі норм Литовських Статутів [див., наприклад, 22], основну судову систему Гетьманщини – козацькі суди – замінено судами земськими, городськими (полковими) й підкоморними. Головна цінність реформи полягала в тому, що вона обмежила число апеляційних інстанцій (до двох) і де-факто заклала основи відокремлення судочинства та відповідних органів від адміністративної влади.

Як описав О.І. Путро, у зв'язку із судовою реформою гетьмана Розумовського в 1760–1763 рр. вся територія Гетьманщини була поділена на 20 повітів (по два в кожному полку), де й розташувалися новостворені судові установи. Вищою апеляційною установою над створеними судами за судовою реформою згідно з Литовським статутом став Головний трибунальний суд. До його складу з кожного судового повіту обира-

лося по два депутати, а також вводилися 4 духовні особи. Рішення цього суду вважалося остаточним і не підлягало оскарженню. Виняток становили вироки про позбавлення шляхетської честі та смертну кару. В цих випадках останнє слово належало російському монархові. Результатом судових реформ, здійснених гетьманом К. Розумовським, стала нова, більш спрощена, система судів, в якій уже розмежовувалися цивільні й кримінальні справи [18].

Наступний етап розвитку судових органів на теренах сучасної України можна пов'язувати із входженням її земель до складу Російської імперії.

Як описав І.Я. Терлюк, судоустрій в українських губерніях Російської імперії початку XIX ст., порівняно із загальноросійською судовою системою, вирізнявся місцевими особливостями. Структура й підсудність судів у губерніях Правобережної України та Лівобережжя визначалися, крім імперських актів, місцевим правом (Литовськими статутами). І лише в губерніях Південної України (Слобідсько-Українській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській) судову систему було приведено у відповідність до судової системи російських земель [23].

Разом із тим у 1864 р. в Російській імперії запроваджено судову реформу з урахуванням здобутків наукової доктрини розвинених європейських держав та їх демократичної державно-правової практики. Правовою основою проведення судової реформи стали Судові статuti, що були прийняті 1864 р. [25]. Статтями 1–5 було закріплено, що судова влада належить мировим суддям, з'їздам мирових суддів, судовим палатам і Сенату в якості верховного касаційного суду і поширюється на осіб усіх станів та на всі категорії справ. При цьому було встановлено, що мировий суддя є «одноособною владою», а з'їзди мирових суддів, окружні суди, судові палати і Сенат – колегіальними органами. Ця реформа за своєю суттю фактично опосередкувала формування відокремленої судової системи, відносно незалежної та з обґрунтованими ознаками окремої складової частини державної влади.

Значення і прогресивні надбання цієї судової реформи для розвитку державності та судової влади на території сучасної України важко переоцінити, її специфіку описано в численних наукових дослідженнях [див., наприклад, 3; 16; 27; 29; 30].

Слід відмітити, що наприкінці 19 століття були спроби контрреформи 1889 р., які мали негативний вплив на розвиток фактично сформованої

судової влади на цих територіях. Однак її основи та запроваджені стандарти зберігалися на території Російської імперії аж до встановлення радянської влади [26].

Подальший розвиток суду на теренах українських земель відбувався під впливом соціалістичних ідей. Демократично-правові стандарти судової влади в цей період було нівельовано.

Так, у грудні 1917 р. в місті Харкові на I Всеукраїнському з'їзді Рад більшовиками було проголошено радянську владу, і відтоді розпочалося поширення на території сучасної України декретів та інших законодавчих актів радянської влади. У цей період було запроваджено особливі військові трибунали, які перебували в безпосередньому підпорядкуванні військовим структурам виконавчої влади. Як і революційним, військовим трибуналам надавалося необмежене право визначення міри репресії [6].

Як зазначила І.В. Камінська, описуючи цей період розвитку судочинства, в 1919 р. було остаточно ліквідовано судову систему і створено два типи судових установ – народні суди та революційні трибунали, паралельно з якими започатковано «квазісудові» органи – надзвичайні комісії, чия юрисдикція поширювалася на вирішення справ про контрреволюцію, саботаж, спекуляцію, що діяли у складі Наркомату внутрішніх справ УСРР. Надзвичайним комісіям надавалося право виносити вироки та доводити їх до відома революційного трибуналу. Отже, на території УСРР було легалізовано діяльність «псевдосудового» органу, який фактично здійснював судочинство, мав повноваження застосовувати таку міру покарання як розстріл. Звісно, у воєнізованому органі виконавчої влади про «гарантії незалежності» суб'єктів, які здійснювали судочинство, годі й говорити – вони повністю підкорялися рішенням керівництва відповідних органів.

Так, у найбільш авторитетних профільних енциклопедичних виданнях відповідного періоду відсутні дефініції судової влади, натомість запропоновано такі визначення:

– суд – орган держави, який охороняє від різних посягань інтереси пануючого класу шляхом здійснення правосуддя, застосування методів державного примусу до осіб, які порушують установленний правопорядок. Суд виникає разом з державою, але виокремлюється в самостійний орган із розвитком державного механізму і утворення спеціального державного апарату [31, с. 359];

– судова система – сукупність усіх судів СРСР (союзних і республіканських), які мають

спільні завдання, організовані та функціонують відповідно до єдиних демократичних принципів, пов'язані між собою відносинами з приводу здійснення правосуддя.

Радянська судова система по суті була «дво-ланковою». Кримінальна чи цивільна справа, розглянута судом першої інстанції, могла бути за скаргою або протестом внесена для перевірки законності й обґрунтованості вироку чи рішення у вищій суд, який діяв в якості другої інстанції. Перевірка справ у порядку надзору і поновлення справ за нововиявленими обставинами як форми наглядової діяльності були винятковими, тому вважати їх наступними судовими інстанціями недоцільно [31, с. 361].

В Українській радянській енциклопедії узагальнено визначення судової системи та судового управління:

– судова система – сукупність судів, заснована на єдиних принципах організації й діяльності, цілях і завданнях, які визначаються класовою суттю держави, де вони діють. Судова система невіддільна від суду, який в історії розвитку суспільства завжди був у центрі політичної боротьби як один із важелів зміцнення політичної влади пануючого класу;

– судове управління – в СРСР одна з галузей державної діяльності, що полягає в розв'язанні питань адміністративно-організаційного, фінансового та господарського порядку щодо судів. Здійснювалося відповідно до закону Радами народних депутатів, Міністерством юстиції СРСР, міністерствами юстиції союзних і автономних республік, відділами юстиції обласних (крайових) Рад народних депутатів. Органи судового управління були відмежовані від органів, що здійснюють правосуддя. Процесуальне керівництво судами належало вищим судам. Нагляд за судовою діяльністю судів здійснювався Верховним Судом СРСР, а за судовим управлінням – Міністерством юстиції СРСР [24, с. 51].

Із наведених тлумачень очевидно, що в радянській державі судову владу не виокремлювали як складову частину державної влади, адже політично-доцільним було визначено інший підхід до державобудування, який передбачав систему «галузей державної діяльності», зокрема в судовій сфері.

Висновки. Таким чином, генезу розвитку інституту судочинства на теренах України до періоду утворення незалежної України як демократично-правової держави і повернення до

стандартів формування трискладової державної влади європейського зразка можна умовно систематизувати в кілька основних періодів:

– період Гетьманщини. Характеризується становленням спеціалізованого судочинства – козацького, а також формуванням складної системи органів, що здійснювали судочинство, значною кількістю апеляційних інстанцій, які дублювали повноваження одне одного, надзвичайно складним періодом реформування. Найвищим судом на українських землях цього періоду був Гетьманський суд із фактично необмеженою компетенцією. Найбільш позитивними аспектами цього періоду можна вважати збереження системи магістратських і ратушних судів, основа функціонування яких ґрунтувалась на магдебурзькому праві, та реформи в період статутних судів на основі прогресивних для тогочасного державного управління норм Литовських Статутів. Головною цінністю реформи стало обмеження кількості апеляційних інстанцій і де-факто закладення ґрунтовних основ відокремлення судочинства та відповідних органів (по суті судової складової державної влади) від органів управління, адміністративної влади;

– період входження українських земель до складу Російської імперії. Характерними особливостями стало запровадження після реформи 1864 року комплексної відносно відокремленої судової системи, орієнтованої на демократично-правові судові системи європейських держав. Відбулося відокремлення функцій здійснення судочинства від адміністративно-управлінської системи державної влади, характерне для трискладової структури державної влади демократично-орієнтованих держав. Було адаптовано систему демократичних засад та принципів судочинства, гарантів суддівської діяльності, структуровано суб'єктний та об'єктний склад судової влади. Разом із тим слід відмітити, що наприкінці 19 століття були спроби контрреформ у сфері судочинства, які мали негативний вплив на розвиток фактично сформованої судової влади на цих територіях, її розвиток було призупинено;

– період радянської держави. У радянській державі судову владу не виокремлювали як складову частину державної влади, адже політично доцільним було визначено інший підхід до державобудування, який передбачав систему «галузей державної діяльності», зокрема в судовій сфері.

Список літератури:

1. Балух В.С. Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії: історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808 – 1917): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеська національна юридична академія. О., 2002. 20 с.
2. Биркович О.І. Судова система української держави (Гетьманщини) 1648 – 1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна академія внутрішніх справ України. К., 2004. 15 с.
3. Буцковский Н.А. Очерки судебных порядков по уставам 20 ноября 1864 года. С-Петербург: типография Скарятина, 1874. 614 с.
4. Гамбург Л.С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Х., 2000. 18 с.
5. Змерзлый Б.В. Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX вв. Симферополь, 2014. 660 с.
6. Камінська І.В. Незалежність суду як засада організації судової влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2016. 18 с.
7. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеська національна юридична академія. О., 2004. 21 с.
8. Кондратюк О.В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867 – 1918 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2006. 20 с.
9. Молдован В.В. Судоустрій України : навч. посіб. для вузів (Рекомендовано МОН України). К.: Алеут, 2010. 360 с.
10. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774 – 1918 рр.: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2014. 37 с.
11. Падох Я. Боротьба України-Гетьманщини за незалежне судівництво. Правничий вісник. Нью-Йорк, 1955. Кн. 1. С. 20–26.
12. Падох Я. Грунтове судочинство України-Гетьманщини на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті. Львів, 1994. 189 с.
13. Падох Я. Грунтовий процес Гетьманщини. Львів: Діло, 1938. 195 с.
14. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2000. 20 с.
15. Поляков І.І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за Судовою реформою 1864 року (60 – 90-ті роки XIX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Х., 2002. 20 с.
16. Попова А.Д. «Правда и милость да царствуют в судах» (Из истории реализации судебной реформы 1864 г.). Рязань: Поверенный, 2005. 312 с.
17. Присташ Л.Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921 – 1939 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львівський державний університет ім. І. Франка. Л., 1998. 20 с.
18. Путро О.І. Судова реформа в Гетьманщині. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: С. 892.
19. Ревін К.І. Формування та діяльність духовних судів у таврійській губернії (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Таврійський національний університет ім. В. Вернадського. С., 2012. 231 с.
20. Сиза Н.П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2002. 12 с.
21. Сокальська О.В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський національний університет внутрішніх справ. К., 2006. 19 с.
22. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989. URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm> (дата звернення: 30.01.2018).
23. Терлюк І.Я. Історія держави і права України. URL: http://pidruchniki.com/1584072045407/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_ukrayini (дата звернення: 30.01.2018).
24. Українська радянська енциклопедія. / гол. ред. М.П. Бажан. Видання друге. Головна редакція УРЕ. Київ. 1984. Т. 11. Книга 1. 608 с.
25. Учреждение судебных установлений 1864. URL: <http://istmat.info/node/33407> (дата звернення: 30.01.2018).
26. Чехович В.А. Земський дільничий начальник Енциклопедія історії України; Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. Т. 3. Е-Й. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemsky_dilnychy_nachalnyk (дата звернення: 30.01.2018).
27. Шахрай С.М., Краковский К.П. Суд скорый, правый, милостивый и равный для всех: К 150-летию Судебной реформы в России. М.: Кучково поле, 2014. 536 с.

28. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: посіб. для студ. юрид. вузів та фак. К.: Атіка, 1998 364 с.

29. Щегловитов И.Г. Влияние иностранных законодательств на составление Судебных Уставов от 20 ноября 1864 года. Петроград: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1915. 70 с.

30. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Издательство «Вища школа» при Львовском государственном университете, 1974. 184 с.

31. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А.Я. Сухарев; ред. кол.: М.М. Богуславский, М.И. Козырь, Г.М. Миньковский и др. М.: Сов. Энциклопедия, 1984. 415 с.

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОГРЕССЕ СУДОПРОИЗВОДСТВА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (ПЕРИОДЫ ГЕТМАНЩИНЫ; ВХОЖДЕНИЯ УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ В СОСТАВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ, СОВЕТСКИЙ)

Статья посвящена изложению результатов проведенного научного анализа по развитию судопроизводства на украинских землях в периоды Гетманщины, вхождения украинских земель в состав Российской империи и в советский период. Предложен авторский подход к характеристике генезиса развития украинского судопроизводства. В выводах к статье выделена специфика судопроизводства каждого из исследуемых периодов.

Ключевые слова: судопроизводство, период Гетманщины, период вхождения украинских земель в состав Российской империи, советский период.

TO THE QUESTION OF THE HISTORICAL PROGRESS OF THE JUDICIARY ON THE TERRITORY OF UKRAINE (PERIODS OF THE HETMANATE, THE ENTRY OF UKRAINIAN LANDS INTO THE RUSSIAN EMPIRE, SOVIET)

The article is devoted to the presentation of the results of the conducted scientific analysis of the development of judiciary in the Ukrainian lands during the Hetmanate, the entry of Ukrainian lands into the Russian Empire and the Soviet Union. The author's approach to the characterization of the genesis of the progress of Ukrainian legal proceedings is proposed. In the conclusions of the article the specificity of the proceedings of each of the studied periods is distinguished.

Key words: judicial process, Hetmanate period, period of Ukrainian lands entering the Russian Empire, Soviet period.

УДК 340.111.

Мишегіна В.М.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ФУНКЦІЇ ПРАВОВИХ ТА ДЕРЖАВНИХ СИМВОЛІВ

Статтю присвячено аналізу поняття «функції правових символів», дослідженню класифікації функцій правових та державних символів, а також розгляду деяких з них. Зроблено висновок щодо функціональних особливостей правових та державних символів у загальнотеоретичній юриспруденції.

Ключові слова: правовий символ, державний символ, функції символів.

Постановка проблеми. З давніх часів і до теперішнього часу правовий символ відіграє важливу роль у розвитку держав, правових сімей, світової спільноти. Правові символи – це наочний, доступний для сприйняття і розуміння правовий засіб юридичної техніки, який, будучи продуктом правової культури суспільства, впливає на правосвідомість. Зазначене в сукупності ефективно сприяє реалізації правових норм. З огляду на те, що сучасні правові системи мають у своєму розпорядженні великий арсенал символічних форм і процедур, виявлення функцій, властивих їм, дає можливість найбільш точно інтерпретувати техніко-юридичний зміст правової символіки, адже «дослідження ролі правових символів в історичному аспекті дозволяє зробити висновок про те, що їм були властиві функції, більшість з яких не втратило свого значення стосовно правовій системі сучасного громадянського суспільства [5, с. 103].

Дослідження функцій правових і державних символів на сучасному етапі дає змогу виділити пріоритетні напрями в реалізації права та діяльності держави, що забезпечує реалізацію соціальних потреб, а також встановити рівновагу соціальних відносин і сприяти подальшому розвитку суспільного прогресу.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття «функція правового символу» в загальнотеоретичній юриспруденції; розрізнення та розгляд деяких функцій правових та державних символів.

Виклад основного матеріалу дослідження. В результаті проведених досліджень в юридичній літературі виділяють наступні основні ознаки функцій правових символів:

1) функції правових символів визначаються їх сутністю і призначенням для суспільства в цілому або соціальних груп;

2) функції правових символів – це актуальні напрями впливу на суспільні відносини, які викликані необхідністю (потребою) в регулюванні певних відносин на даному етапі розвитку суспільства;

3) сукупність функцій правових символів не проста сумативність, а система;

4) функції правових символів є напрямом їх активної дії, пов'язаним з перетворенням суспільних відносин, оскільки правовий символ здійснює свої функції у процесі реалізації;

5) функціям правових символів властива відносна стабільність, що характеризується тривалістю їх дії;

6) функції правових символів мають спрямованість на досягнення конкретних цілей, для вирішення яких вони були створені;

7) функціям правових символів притаманна змістовність [8, с. 17–18].

На підставі виділених ознак *функції правових символів* визначають як систему напрямів правового впливу на суспільні відносини за допомогою правового символу, обумовлену його сутністю і призначенням для суспільства [8, с. 9].

Функції правового символу реалізуються через сукупність приписів нормативних та індивідуальних актів. Причому втілення в життя правового символу передусім реалізації норми права, викликаючи первинні правові реакції як своєрідний різновид юридичного факту.

Сутнісні якості правового символу і різноспрямованість його впливу на суспільні відносини обумовлюють широту класифікації функцій правового символу за різними підставами:

1) В залежності від сфери суспільного життя, на яку спрямований вплив правових символів (*економічна, ідеологічна, політична та інші*);

2) У зв'язку з тим, що символи є різноманітним знаків, велика частина виконуваних ними функцій зумовлюється їх знаковою природою. В результаті дослідження функцій, які виконуються знаками в рамках семіотичного підходу, можна виділити функції, що є їхніми правовими символами (*функції фіксації, зберігання та передачі юридично значимої інформації, сигнальна, номінативна (ідентифікуюча), відмінна, сигніфікативна, комунікативна функції, функція заміщення, аксіологічна і орієнтаційна функції*);

3) Найбільш вагомою для нашого дослідження є група функцій, які виконуються правовими символами, обумовлена їх юридичної сутністю як засобом правового регулювання. До цієї групи функцій, яку можна визначити як власне юридичні функції, відносяться *функція вираження юридично значимої інформації, функція уніфікації правового матеріалу, правороз'яснювальна, правоконкретизуюча, правозмінююча, праворозпорядча, превентивна, охоронна, функція легітимації та функція надання офіціальності і легальності юридичному документу* [8, с. 18–19].

Правовий символ може слугувати умовним заміником цілого нормативного правового акта або важливого компонента його змісту. Виступаючи його стисненим, наочним еквівалентом у повсякденному житті, він сприяє цілісному сприйняттю регульованої ситуації. При цьому абстрактний припис за допомогою правового символу прив'язується до конкретної ситуації його реалізації.

Функції правових символів реалізуються в рамках правотворчої, правозастосовчої та іншої діяльності, тому формою реалізації функцій є «однорідна діяльність суб'єктів права з реалізації правового впливу юридичного символу, обумовленого метою його створення, шляхом здійснення відповідних правових приписів» [8, с. 10].

Це демонструє, що існування сфери права без символів неможливо, як й іншої сфери (наприклад, політики), що і підтверджується насиченою символікою територій держави для організації правового регулювання. Так, за допомогою правових символів (герби, прапори, гімни, девізи, паспорти і т.д.) закріплюється юридично-значущий зміст «правил поведінки» в державі, причому кожен її суб'єкт (держава, організація, політична партія, громадянин) зобов'язаний поважати і шанувати існуючу в державі символіку і почуття громадян. Отже, символ є основою для ідентифікації певної спільноти і має суспільний політико-правовий характер.

Світ символів служить місцем одночасного аналітичного вивчення найрізноманітніших ідеологічних елементів конкретної культури. Звідси випливає, що символ і сам стає функцією, тобто символ – це загальна функція творчості і пізнання культури (Е. Кассіпер) [9, с. 86]. Тому ми не можемо говорити про правову символіку ізольовано, навпаки, вона включає в себе символи інших сфер людської життєдіяльності, інших культур.

Функції загальнокультурної символіки різноманітні, тому за доцільне визначити наступні групи її функцій.

До групи «А» віднесемо функції малоспільного, на наш погляд, філософського змісту:

– *аксіологічна* – створення і передача загальних цінностей в часі і у просторі;

– *онтологічна* – символ як сполучна ланка у структурі світу.

До цієї групи можна також віднести і такі функціональні особливості, як: здатність символу до нескінченного розкриття свого змісту при збереженні символічної форми; здатність символу, за допомогою його тлумачення, встановлювати комунікацію, яка створює спільноту «втаємничених» суб'єктів, що перебувають у полі дії і відносної зрозумілості символів (церква, суд); стійке тяжіння символу до сходження від даних «частин» до дійсного і передбачуваного «цілого». Символ в останньому випадку є місцем зустрічі несполученого [9, с. 86–87].

До групи «Б» вважаємо за необхідне включити діяльнісно-змістовні функції. Сюди відносяться такі функції, як:

– *пізнавальна, або гносеологічна* – більш адекватне пізнання дійсності за допомогою символіки, де символ служить формою визначення понять і уявлень, що мають самі різні смислові межі інтерпретації (наука, мистецтво, освіта, політико-правова сфера);

– *функція соціалізації* – символи виступають способом залучення індивідів до певних понять, уявлень, норм, звичаїв і цінностей конкретної культури (наука, релігія, філософія, мистецтво, освіта);

– *адаптивно-регулятивна* – символ допомагає індивіду найбільш повно засвоїти основні поняття, норми, цінності конкретної сфери культури (побутової, професійної, релігійної, політико-правової);

– *ідентифікаційно-інтеграційна* – символи об'єднують людей в певні соціальні групи або спільноті, що ідентифікують індивідів з тією чи

іншою групою або спільністю (проявляється в невербальних жестах, позах, міміці);

– *інформаційно-комунікативна* – символ несе певну інформацію для свого потенційного адресата, якщо реципієнт здатний до пізнання символу і його прочитання, отже, символ – фундаментальний засіб інформаційного обміну між людьми як у межах певної культурної традиції, так і між різними культурами [9, с. 87].

Зазначена група символів «забезпечує процеси пізнання і мислення; гармонізує існування спільнот; фіксує комунікативні зв'язки; упредметнює культурно-ціннісні утворення; виступає в якості інструменту і результату соціальних інтеракцій» [1, с. 12].

До групи «С» слід включити такі *соціальні функції*, як: «інтеграційну, регулятивну, комунікативно-ідентифікаційну», охоронну, забезпечувальну [1, с. 14].

Функціональність загальнокультурного символу породжує сутність правового. Функції правового символу – це система напрямів правового впливу на суспільні відносини за допомогою правового символу, обумовлених його сутністю і призначенням для суспільства [8, с. 9]. Разом з тим функції правової символіки, конкретизуючи сторони і напрями правового впливу стосовно окремих, більш вузьких сфер суспільного життя, відмінні від основних функцій права [5, с. 23], і це пояснюється їхніми прикладними особливостями.

У теорії права реалізація правового символу зв'язується з його здатністю забезпечувати: а) відображення природи держави, національно-культурної самобутності країни; б) використання суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків, дотримання заборон; в) наочність, доступність і лаконічність зовнішнього вираження нормативного матеріалу та індивідуальних юридичних рішень [5, с. 192]. Найповніше реалізація правового символу відображена в пункті «б», де виявляються нормативні властивості правового символу. У свою чергу, відображення правових символів у природі держави і забезпечення наочності, доступності та лаконічності юридично значущого матеріалу характеризують окремі напрями його впливу, досягнення відокремлених цілей, і тому, як нам видається, більш висловлюють реалізацію функцій правового символу.

Слід відмітити, що проблема значення правових символів у науковій літературі часто розглядається через аналіз їхніх функцій. Так, М.М. Вовпенко виділяє три основні функції правових символів: попереджувально-орієн-

таційна, функція посилення регулятивного ефекту і функція економії мовних та юридичних засобів [3, с. 73]. О.В. Нікітін говорить також про функції ідентифікації суб'єктів права, юридичного факту, підвищення точності, ясності, компактності правової інформації та ін. [5, с. 27]. Об'єднавши кілька класифікацій функцій, доцільно говорити про наступні основні функції правових символів.

Регулятивна функція. Правовий символ – це специфічна форма вираження правових велінь. У ситуації, коли необхідно швидко і зрозуміло донести вимогу до великої кількості суб'єктів, саме символічна форма служить для забезпечення стислості, уніфікованості, доступності, економії мовних засобів і, отже, ефективності дії правового веління. Дорожні знаки, жести регулювальника, звукові та світлові сигнали на водному та залізничному транспорті несуть у собі конкретні владні приписи, обов'язкові для виконання, тобто регулюють соціальні відносини.

Правовстановлююча функція правових символів обумовлена тим, що значній їх частині надається значення юридичних фактів. Навіть ті символи, які не виходять від владного суб'єкта і не несуть у собі прямого припису, часто виступають підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин. Підпис, печатка, видача свідоцтва про державну реєстрацію, проголошення судового рішення – всі ці правові символи тягнуть за собою конкретні юридичні наслідки, забезпечують рух правових відносин.

Ідеологічна функція. Більшість символів не містить у собі певні владні веління, але вони покликані надати емоційний, психологічний вплив на суб'єкта, передати «дух» права, донести до адресата правової норми елементи офіційної державної ідеології. Ця функція ріднить правові символи з таким різновидом нормативно-правових приписів, як правові декларації. Саме таку роль, у першу чергу, відіграють офіційні державні символи, символіка державних органів та інші символи, що виражають цінності, пов'язані з державною владою (суддівська мантія, державні нагороди і т.п.).

Інформаційна функція. Символи, як правило, слугують засобом передачі інформації, як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні. Зрозумілість, загальновідомість символів дозволяє використовувати їх як надзвичайно зручне джерело інформації, розрахованої на широке коло суб'єктів, розділених мовними й територіальними межами. При цьому завдяки правовим символам

дана інформація не тільки ефективно акумулюється і транслюється, а й набуває офіційного характеру.

Орієнтовна функція, або функція соціальної чи політико-правової орієнтації також обумовлена широкою поширеністю, загальноприйнятністю тих знаків, яким надається значення правових символів. Роль останніх у даному випадку полягає в тому, щоб зробити навколишній світ (у тому числі і правовий) зрозумілішим для адресатів правових велінь. Правові символи забезпечують зв'язок загальної та правової культури, переносять у право образи, близькі та зрозумілі людям. Саме тому світ права не сприймається суспільною свідомістю як відокремлений, відірваний від соціальної дійсності.

Ідентифікаційна функція тісно пов'язана з попередньою, оскільки за допомогою юридичних символів суб'єкти права не тільки можуть орієнтуватися у світі правових явищ, а й отримують можливість ідентифікувати себе, визначити своє місце в колі цих явищ. Показуючи паспорт або службове посвідчення, одягаючи військову форму, завіряючи документ печаткою своєї організації, суб'єкти самоідентифікуються у сфері права, демонструють власний правовий статус. Це стосується і державних символів, що виступають атрибутами державного суверенітету.

Охоронна функція правових символів може бути виділена з деякою часткою умовності. Річ у тому, що сам собою символ у більшості випадків юридичну відповідальність не встановлює, тому повинен бути віднесений до регулятивних приписів. Крім того, що символи охороняє держава, їх досить часто використовують як «свідчення» охорони певного правового явища чи інституту. Наявність печатки або пломби на приміщенні не означає, що його фізично неможливо відкрити, але «інформує», що це спричинить юридичну відповідальність.

Економічна функція дозволяє розглядати юридичні символи як засіб економії мовних і юридичних засобів. Використання бланків, документів, формулярів, офіційних реквізитів дозволяє раціоналізувати юридичну діяльність, домогтися точності та компактності викладу інформації.

Багатоманітність існуючих функцій (регулятивної, ідеологічної, правостановлюючої, інформаційної, орієнтуючої, ідентифікаційної, охоронної, економічної), правової символіки класифікують за різними підставами:

а) за сферою суспільного життя, на яку спрямовано вплив правових символів (економічна, ідеологічна, політична та ін.);

б) з позиції семіотичного підходу (функції фіксації, зберігання і передачі юридично значимої інформації, а також сигнальна, номінативна (ідентифікує), відмінна, сигніфікативна, комунікативна, аксіологічна, орієнтаційна функції, функція заміщення);

в) в залежності від призначення у правовій системі (попереджувально-орієнтаційна (символи дозволяють швидко і правильно орієнтуватися в певних ситуаціях) регулятивно-процесуальна (дорожні знаки, що регулюють рух); економії і наочності мовних і юридичних засобів (наочність дозволяє більш результативно вирішувати завдання правового регулювання), а також функції вираження юридично значимої інформації, уніфікації правового матеріалу, правороз'яснювальна, правоконкретизуюча, правозмінююча, превентивна, охоронна функції, функція легітимації, додання офіційності й легальності юридичному документу.

Функції представлених груп не відокремлені, а опосередковані, що не є самостійними, а знаходяться у взаємообумовленій залежності, і «навіть окремих правових символів здатний одночасно виконувати всі названі функції. Кожен з них має своє призначення і функціональну спеціалізацію. Однак загальний перелік функцій щонайкраще демонструє ту роль, яку відіграють правові символи в правовій системі сучасного суспільства» [4, с. 42].

Функціональні аспекти символіки у правозастосовчій діяльності служать підставою для визначення самостійної групи *правозастосовних символів*, основним функціональним призначенням яких є констатація факту, виявлення юридично-значимих дій, відносин, донесення правової інформації до адресата в найкоротші терміни тощо. У зв'язку з цим вважаємо за можливе правозастосовними називати символи, які використовуються в правозастосуванні. Так, в широкому сенсі правозастосовними слід називати символи, які використовуються у правозастосуванні в цілому. У вузькому розумінні правозастосовними слід вважати символи правосуддя. З огляду на найбільшу насиченість символікою судової діяльності, вважаємо символіку судового правозастосування у функціональному плані найбільш показовою і дієвою. Це пояснюється тим, що саме правозастосовні символи в судовій діяльності найбільшою мірою демонструють призначення правових символів як засобів правозастосовчої техніки. Адже судове правозастосування в умовах економічних, політичних, соціально-культурних

та інших перетворень в Україні, формування в ній громадянського суспільства і правової держави – це опора для правового життя суспільства [9, с. 90–91].

Враховуючи викладене, можна сказати, що правозастосовні символи в судовій діяльності виконують функції: інтеграції (процес об'єднання елементів в ціле), уніфікації (забезпечення раціональної однаковості) та універсальності (загальний, всеохоплюючий, провідний) як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні (остання функція поєднує в собі дві попередніх).

Узагальнюючи функції правових символів, необхідно вказати, що правовий символ «забезпечує процеси пізнання і мислення; гармонізує існування співтовариств; фіксує комунікативні зв'язки; упредметнює культурно-ціннісні утворення; виступає як інструмент і результат соціальних інтеракцій» [1, с. 13].

У соціальній реальності державні символи являють собою легітимні, чуттєво сприймані об'єкти, знаки, явища, умовні образи, видимі атрибути, звукові культурно-ціннісні утворення. Їх змістовне значення – це конвенційний аналог змісту образу професійної діяльності в системі державної служби, що передається від одного покоління до іншого [1, с. 10].

Сутність державних символів певним чином виражається, окрім характерних ознак, через їх функції, під якими слід розуміти основні напрями їхньої дії, що розкривають соціальну сутність і призначення цих символів, а також основні шляхи впливу останніх на суспільну свідомість.

Аналізуючи механізм реалізації державних символів, можна дійти висновку, що вони втілюються в життя через призму різних приписів акта. Наприклад, реалізація такого державного символу, як державний прапор України відбувається шляхом здійснення запропонованих юридичним документом процедур підняття державного прапора в дні урочистих подій, його приспускання в день жолоби, розміщення його на строго певних будівлях, документах, автомобілях вищих посадових осіб держави, і це регламентує поведінку людей щодо цих дій і предметів.

Крім того, державні символи можуть втілюватися в життя шляхом реалізації приписів різних галузей права і різної юридичної сили. Вже згаданий прапор держави може у відповідній ситуації реалізовуватися через приписи постанови Верховної Ради України «Про Державний прапор України», а в тому випадку, коли дотримується

заборона його осквернення – через норму Кримінального кодексу України.

Функції державних символів можна класифікувати, взявши за основу такі критерії: соціальне призначення (основні й не основні), територіальна сфера дії (внутрішні й зовнішні), термін дії (постійні й тимчасові), сфера дії в суспільному житті (політична, ідеологічна, соціальна).

Державні символи виконують наступні функції:

а) *політичну*, зміст якої полягає у виключній можливості державних символів бути зовнішнім проявом державної влади на всій території і за її межами;

б) *дипломатичну*, коли офіційні символи суверенітету держави в її відносинах з іноземними державами, міждержавними організаціями тощо виконують представницьку роль;

в) *ідеологічну (виховну)*, що проявляється, насамперед, у духовному, виховному впливі державної символіки на громадські почуття, особливо молодого покоління;

г) *соціальну*, яка проявляється у здатності державних символів об'єднувати (консолідувати) навколо державницьких (державотворчих) ідей всіх громадян країни незалежно від походження, соціального і майнового стану, раси і національності, статі і віку, місця проживання і роду занять, віросповідання і партійної приналежності [6, с. 118].

На підставі синтезу виявлених функцій державних символів, ці функції можна описати і класифікувати таким чином. За спрямуванням можна виокремити *внутрішні та зовнішні функції*. Внутрішні функції державних символів спрямовані на створення, неперервне використання та трансформацію (залежно від змін системи державного управління, її середовища) інформаційно-комунікаційної структури та семіотичних систем. Основними внутрішніми функціями, на наш погляд, є такі:

– формування та підтримання усталених комунікативних зв'язків між елементами системи сучасної держави та елементами її середовища;

– виробництва та зберігання значень і смислів, носіями яких є елементи семіотичної підсистеми права, що забезпечує генерування та збереження державно-управлінської інформації, а також створює «ідейно-смісловий каркас» системи сучасної держави.

Зовнішні функції державних символів спрямовані на забезпечення за допомогою технічних і семіотичних засобів впливів системи

державного управління на внутрішнє та зовнішнє середовище. Основними зовнішніми функціями державних символів, на наш погляд, є такі функції:

– *номінативна*, що полягає у відображенні через певні семіотичні елементи предметів, явищ і процесів, притаманних системі державного управління, шляхом установаження усталених зв'язків між цим означуванним та означником – функція називання цих предметів, явищ і процесів;

– *соціального управління*, що полягає у використанні комунікативних засобів для упорядкування та спрямування діяльності людей, забезпечення її ціннісного наповнення.

У межах зазначених основних функцій державних символів можемо виділити низку функцій нижчого порядку, ступінь конкретизації яких залежить від конкретизації зв'язків системи державного управління, а також підсистем комунікативної підсистеми та характеру змін цих систем та їх середовища.

Наприклад, функція соціального управління є специфічною функцією, яка поєднує такі функції нижчого порядку:

– *легітимації системи державного управління* в цілому, окремих суб'єктів державного управління та державно-управлінських впливів, що забезпечує їх визнання громадською думкою;

– *ідеологічну*, що полягає у встановленні «рамки поведінки» для суспільства, зразків соціальної поведінки, мети певної соціальної діяльності та забезпечує усвідомлене підпорядкування людей державно-управлінським впливам.

Варто звернути увагу на сутність державних символів, яка виявляється в тому, що вони є зовнішнім проявом державної влади як на території держави, так і за її межами, особливо у відносинах з іноземними державами та міжнародними організаціями. Крім того, і це надзвичайно важливо, вони консолідуєть громадян незалежно від їх походження, соціального та майнового стану, національності, місця проживання тощо. Державні символи сприяють процесу зміцнення суверенітету держав, який, по суті, виступає першоосновою як для появи, так і для подальшого розвитку самих державних символів. У зв'язку з цим слід погодитися з деякими науковцями, визнаними фахівцями, що логічним наслідком втрати державного суверенітету країни є фактична ліквідація її державної символіки як такої [7, с. 89].

Отже, державні символи є важливим і незапеченим атрибутом сучасної держави. Вони тісно пов'язані з історією національного державотворення, соціально-політичним становищем у суспільстві та державі, ментальністю українського народу, його етнічно-національною ідентифікацією тощо. Символи нації, створені нею у процесі власного державотворення, стають державними в результаті їх нормативного закріплення. Державні символи, уособлюючи державний суверенітет, єдність нації та повагу народу до своєї держави, виконують такі функції, як: інтеграційна, регулятивна, комунікативна, ідентифікаційна, функція вираження юридично значимої інформації, охоронна функція, функція легітимації, функція додання офіційності та легальності юридичному документу.

Висновки. У результаті проведеного дослідження були виявлені характерні ознаки функцій правових символів, на підставі яких категорію «функції правових символів» визначено як систему напрямів правового впливу на суспільні відносини за допомогою правового символу, обумовлених його сутністю і призначенням для суспільства і держави в цілому.

Сутнісні якості правового символу і різноспрямованість його впливу на суспільні відносини обумовлюють широту класифікації функцій правового символу за різними підставами. Основними функціями правових символів є *регулятивна, правовстановлююча, ідеологічна, інформаційна, орієнтовна та ідентифікаційна*. Державні символи, у свою чергу, виконують такі основні функції: *політична, дипломатична, ідеологічна (виховна) та соціальна*.

Слід зазначити, що окремий символ навряд чи здатний одночасно виконувати всі названі функції. Кожен з них має власне призначення та функціональну спеціалізацію. Запропонований перелік функцій найкраще демонструє ту роль, яку відіграють правові та державні символи (не тільки в нормативному, а і в широкому їх розумінні) у правовій системі сучасного суспільства.

Проведений аналіз функціональних особливостей правових та державних символів дозволяє зробити висновок про те, що ефективність реалізації функцій правових та державних символів є показником здатності цих символів досягати результат, передбачений якоюсь однією метою з системи їх цілей. Ефективність реалізації функцій правових символів обумовлена ефективністю правового символу та правового припису, за допомогою якого вони реалізуються.

Список літератури:

1. Бакланов П.А. Профессиональные символы государственной службы (социологический анализ): автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.08. Москва, 2007. 26 с.
2. Баранов В.М. Проблемы юридической техники. Н. Новгород, 2000. С. 8–15.
3. Вопленко Н.Н. Правовая символика. Правоведение. 1995. Вып. 4–5. С. 71–73.
4. Давыдова М.Л. Символы в праве и правовые символы: понятие и значение. Ведомости высших учебных заведений. Правоведение. 2009. № 3. С. 42–46.
5. Никитин А.В. Правовые символы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 1999. 241 с.
6. Стецюк П.Б. Державні символи України: конституційно-правова характеристика. Вісник Конституційного Суду України. 2004. № 6. С. 113–118.
7. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины: учеб. пособие. Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого, Академия правовых наук Украины. Харьков: Факт, 1999. 320 с.
8. Шалагинов П.Д. Функции правовых символов: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2007. 26 с.
9. Шарно О.И. Правовые символы как средства правоприменительной техники: дисс. ... кандидата юридических наук: 12.00.01. Саратов, 2014. 183 с.

ФУНКЦИИ ПРАВОВЫХ И ГОСУДАРСТВЕННЫХ СИМВОЛОВ

Статья посвящена анализу понятия «функции правовых символов», исследованию классификации функций правовых и государственных символов, а также рассмотрению некоторых из них. Сделан вывод о функциональных особенностях правовых и государственных символов в общетеоретической юриспруденции.

Ключевые слова: правовой символ, государственный символ, функции символов.

THE FUNCTIONS OF LEGAL AND STATE SYMBOLS

The article is devoted to the analysis of the concept of "function of legal symbols", the study of the classification of functions of legal and state symbols, as well as consideration of some of them. The author made a conclusion on the functional features of legal and state symbols in general theoretical jurisprudence.

Key words: legal symbol, state symbol, functions of symbols.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342

Демиденко В.О.

Національна академія внутрішніх справ

Шевченко А.О.

Київський університет туризму, економіки і права

ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

У статті досліджується статус територіальних громад з огляду на їх сутнісні характеристики. Одними з таких визначальних факторів є функції, компетенція, повноваження. Підкреслюється, що в умовах сьогодення змінюються критерії класифікації і перелік функцій територіальних громад, їх пріоритетність.

Ключові слова: територіальна громада, функції, статус, компетенція, повноваження, місцеве самоврядування.

Постановка проблеми. Територіальна громада за своїм змістом виступає первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функціонально-компетенційних характеристик. Саме властивість громад як первинних соціальних суб'єктів публічної влади на місцях, розмаїття форм безпосередньої та опосередкованої локальної демократії, визнання провідної ролі територіальних громад у формуванні всієї системи органів публічної влади – від вищих до місцевих – дає змогу збагнути суть місцевого самоврядування як особливої форми публічної влади.

Міське самоврядування – це система організації діяльності місцевих жителів на відповідній території, воно є сукупністю різноманітних інститутів, що функціонують як єдиний цілісний механізм. При цьому провідною ланкою даного механізму є територіальна громада. Остання є видом територіальної спільноти, утвореної з-поміж жителів (громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, біженців, вимушених переселенців) відповідних адміністративно-територіальних одиниць (сіл, добровільного об'єднання в спільну громаду кількох сіл, селищ, міст), які постійно або переважно мешкають в їх межах, володіють у них певною нерухомою власністю, сплачують комунальні податки тощо.

Водночас очевидно є потреба вивчення власне функціональних аспектів організації та діяльності територіальних громад, адже саме крізь їх призму проявляється їх природа, сутність і призначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як в юридичній науці, так і в науці державного управління, неодноразово вчені звертались до розгляду проблематики системи місцевого самоврядування, організації та діяльності територіальних громад, децентралізації влади тощо. Йдеться про роботи таких авторів, як: О.В. Батанов, М.О. Баймуратов, В.О. Демиденко, Н.В. Камінська, В.В. Кравченко, І.М. Мищак, Н.М. Мішина, М.П. Орзих, Н.В. Пронюк, Г.В. Чапала та ін.

Постановка завдання. Безумовно, залишається чимало невирішених питань, пов'язаних з окремими аспектами правового статусу територіальних громад загалом та їх муніципально-правового статусу зокрема. На наше переконання, одним з-поміж таких залишається функціональний аспект організації та діяльності територіальних громад, що зумовлює визначальну ціль даної статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процеси здійснення самоврядування територіальних громад об'єктивно являють собою внутрішні

елементи загальносоціальних процесів управління в цілому. Тобто сфера компетенції територіальних громад реалізується через їх функції.

На думку О. Сушинського, найважливішим у розумінні сутності місцевого самоврядування є не сама наявність у територіальній громаді права на самоврядування, а функціональне начало, реалізація цього права [1].

Дещо іншу позицію займає О. Батанов, який сконструював нову теоретичну модель територіальних громад як складну «кумулятивну форму суспільної організації, сукупність людей (місцевих жителів), асоційованих на публічних засадах у межах певної території та об'єднаних різноплановими ознаками системного характеру. За такого підходу, на його думку, відбувається реалізація приватних цілей у публічно-правовій формі [2–3].

На думку вчених М.О. Баймуратова й О.В. Батанова, важливе значення має відігравати класифікація функцій територіальних громад відповідно до статусу адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких здійснюють місцеве самоврядування певні локальні колективи [4–5].

Відповідно до цього можна виділити функції територіальних громад сіл і селищ, функції територіальних громад міст (районного підпорядкування) і територіальних громад районів у містах (де вони створюються), а також функції територіальних громад міст обласного підпорядкування, міст Києва та Севастополя.

На жаль, подібний поділ і групування функцій територіальних громад майже не відображений у спеціальній літературі. Складність проблеми щодо класифікації за даними критеріями полягає в тому, що комплекс функцій, які виконують «різномірні» територіальні громади, за своєю природою не розрізняється між собою, оскільки спрямовані на вирішення однакових питань – питань місцевого значення. Тобто за своєю сутністю, за об'єктами управлінського впливу вони тотожні.

Проте, на думку ряду авторів, чітке розмежування функцій територіальних громад згідно з поділом території України на адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до якого будується система державних органів і система місцевого самоврядування, стане на перешкоді втручання місцевих органів державної виконавчої влади та органів територіальних громад, що функціонують на вищих «поверхнях» адміністративно-територіального устрою, у справі територіальної громади, яка функціонує на нижчому рівні адміністративно-територіального поділу, сприятиме цивілізованому співробітництву територіальних

громад з іншими суб'єктами місцевої влади відповідності до принципів місцевого самоврядування [6–7].

Функції територіальних громад, згідно з їх визначенням, обумовлюють собою діяльність, в якості критеріїв їх класифікації слід використовувати основні елементи даної діяльності: об'єкт – суб'єкт – способи. Так, відповідно, найбільш загальними критеріями для класифікації напрямів та видів муніципальної діяльності територіальних громад є об'єкти і суб'єкти. Отже, систему функцій територіальних громад, в першу чергу, складають об'єктні та суб'єктні функції.

Так, можна виокремити об'єктні функції територіальних громад, зокрема політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні. У свою чергу, суб'єктними функціями є: функції територіальних громад села і селища; функції територіальних громад міст (районного підпорядкування) і територіальних громад районів у містах (де вони утворюються); функції територіальних громад міст обласного підпорядкування, міст Києва і Севастополя. Як бачимо, визначальним критерієм тут виступає статус адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких функціонують територіальні громади.

Систему функцій територіальних громад, як й інших суб'єктів місцевого самоврядування, складають функції, аналогічні функціям держави, зокрема її об'єктним функціям (політичним, економічним, соціальним, культурним, екологічним – з числа внутрішніх і зовнішніх функцій), і ті, що властиві виключно або переважно суб'єктам місцевого самоврядування (територіальним громадам, їхнім представницьким органам).

Серед функцій територіальних громад (колективів), зокрема, виокремлюються такі:

- 1) інтегративна, яка полягає у зміцненні міжособистісних зв'язків, об'єднанні зусиль людей;
- 2) соціального контролю за діяльністю членів колективу;
- 3) виробнича, яка слугує цілям задоволення повсякденних потреб членів територіального колективу;
- 4) виховна, пов'язана з формуванням політичної свідомості й активності членів колективу;
- 5) політична, покликана представляти інтереси населення за місцем проживання та забезпечувати реалізацію громадянами конституційного права брати участь в управлінні державними і суспільними справами [8].

Поряд з цим можна додатково згадати економічні, культурні, інформаційні, екологічні та інші

функції. Зокрема, про наявність у територіальних громад соціальних і культурних функцій свідчить систематичне вирішення ними різноманітних соціально-культурних питань місцевого значення, реалізація ними програм соціального і культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Так, до відання представницьких органів територіальних громад віднесене управління закладами освіти, охорони здоров'я, культури, оздоровчими закладами, які належать територіальним громадам, створення умов для розвитку культури, сприяння відродженню осередків народної творчості, національно-культурних традицій населення, художніх промислів і ремесл.

Очевидним є виокремлення інформаційної функції територіальних громад, що відзначається такими особливостями: виявляється не тільки у відносинах «територіальна громада – органи та посадові особи місцевого самоврядування», а й у відносинах «територіальна громада – конкретний мешканець відповідної території». Вона реалізується шляхом інформування членів громади про роботу органів місцевого самоврядування, про стан муніципального господарства, реалізацію принципу гласності в муніципальній діяльності, що є важливою умовою забезпечення активної участі населення у вирішенні питань місцевого значення, а також контролю за роботою органів місцевого самоврядування. Інформаційна функція може реалізовуватися через розвиток інститутів муніципальної статистики, інформаційної служби, муніципального маркетингу тощо [9–10].

На наше переконання, доцільним є вивчення і зарубіжного досвіду функціональної діяльності територіальних громад (колективів). Наприклад, до основних функцій територіальних громад Німеччини належать:

- традиційне управління (впорядкування): зв'язок, реєстрація актів цивільного стану, законодавство про забудову, захист довкілля;
- планування: територіальне планування, планування розвитку, бюджетне та фінансове планування;
- створення та надання в користування суспільних закладів (школи, дитячі садки, догляд за людьми похилого віку, спорт, культура, транспорт, системи життєзабезпечення та утилізації);
- підтримка економічного розвитку, зайнятості, сільського господарства;
- створення умов для господарської діяльності із забезпечення населення енергією та водою, а також дороги місцевого значення [11].

Як бачимо, широкий спектр функцій територіальних громад охоплює різноманітні сфери життєдіяльності на місцевому рівні. Водночас з плином часу такий спектр, безумовно, корегується. Наприклад, реалізуючи право на місцеве самоврядування, територіальні громади в умовах сьогодення, здійснюють велике коло функцій технологічного характеру, що сприятиме ефективнішому вирішенню питань місцевого значення, які постають перед жителями певних територій. Окрім цього, процеси глобалізації та євроінтеграції сприяли покладенню на територіальні громади додатково функцій транскордонного характеру тощо. Нарешті, активізація діяльності таких суб'єктів місцевого самоврядування, як органи самоорганізації населення дозволила змінити пріоритети функцій територіальних громад у напрямі посилення взаємовідносин територіальної громади з даним інститутом і забезпечити: перехід від організації роботи за місцем проживання до розвитку колективної діяльності самих жителів; постійну участь жителів у соціальному контролі за діяльністю органів влади; вплив на формування думки територіальних громад і т. д.

У свою чергу, функції характеризують включеність локальних (територіальних) колективів в оточуюче співтовариство, вказують на їх особливе місце в системі місцевого самоврядування і розкривають роль цих спільнот у здійсненні регіональної та загальнодержавної політики.

На підставі викладеного можна зазначити, що характерними ознаками територіальних громад, які забезпечують реалізацію покладених на них функцій і завдань, є:

- свідома участь мешканців в управлінні своїми справами;
- самоврядна природа;
- децентралізований характер діяльності;
- здатність безпосередньо здійснювати властиві їм функції;
- первинний характер щодо суб'єктів, які формуються народом, націями, територіальними, адміністративними, трудовими колективами тощо;
- детермінованість їхньої діяльності локально-територіальними інтересами; чітко окреслений територіальний характер;
- потенційна здатність функціонувати відносно самостійними соціальними групами;
- зв'язок членів територіальної громади з місцем проживання;
- чисельний склад громади;
- її демографічний та етнографічний склади;

– соціально-політична та професійна структура;

- наявність в її членів комунальної власності;
- здатність до самовідповідальності за управління місцевими справами тощо.

В аспекті становлення і реалізації функцій територіальної громади певний інтерес має характер її взаємовідносин з іншими інститутами місцевого самоврядування. Подальший розвиток демократичних процесів в Україні передбачає чітке закріплення в муніципальному, конституційному й адміністративному законодавстві правового статусу цих спільнот [12, с. 28–29; 13].

У світлі актуальних проблем щодо реалізації Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» виникає потреба ретельного вивчення процесу створення первинної ланки місцевого самоврядування [9, 14–16]. На сьогодні, на нашу думку, перепонами для нормального функціонування територіальних громад на території України є нерівномірність економічного розвитку територій та густини населення. Ці та інші обставини функціонально пов'язані з нерівномірністю розвитку територіальних громад. Так, малі адміністративно-територіальні одиниці та їх територіальні громади, особливо ті, що розташовані на значній віддалі від великих міст, мають значно менше ресурсів для розвитку та надання якісних адміністративних та соціальних послуг. Тому одним з першочергових заходів сучасних реформ в Україні постало об'єднання територіальних громад для покращення їх фінансового функціонування, компактного надання адміністративних і соціальних послуг тощо.

Значний та прагматичний інтерес має нормативна регламентація правового статусу територіальної громади, яка б демонструвала її правосуб'єктність як фактичного первинного суб'єкту місцевого самоврядування, бо більшість нормативних положень, що стосуються влади громади, її прав та можливостей, функціональної характеристики, мають переважно декларативний характер.

Ми переконані, що доцільною є законодавча регламентація повноважень і функцій територіальної громади. Разом з тим потребують урахування специфіка конкретної громади, її членів, місцевих традицій і звичаїв, соціальних, географічних та інших особливостей, що зазвичай мають бути регламентовані у відповідних статутах територіальних громад. Прикладом такого відношення законодавця до цієї проблеми повинно бути врахування цих положень у Муніципальному кодексі України, вдосконаленні існуючих нормативно-правових актів у даній сфері.

Висновки. Безумовно, функціонування територіальних громад як основного первинного суб'єкта місцевого самоврядування є досить складним і постійним процесом, який потребує належної уваги теоретиків і практиків. Його не можна звести на якісно новий дієвий рівень лише за допомогою правових актів чи конкретних органів і посадових осіб. Тут необхідний високий рівень політичної та муніципальної культури, розвиток муніципальних традицій, наявність матеріально-фінансової основи та, насамперед, прагнення і послідовна стратегія демократичних перетворень.

Список літератури:

1. Сушинський О.І. Місцеве самоврядування в Україні: концептуальні засади статусу та діяльності виконавчих органів. Львів: ПТВФ «Афіша», 2003. С. 35–38.
2. Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки. Вісник центральної виборчої комісії. 2008. № 2 (12). С. 52.
3. Батанов О.В. Сучасний муніципалізм в Україні в контексті інституціоналізації суб'єктно-об'єктного складу місцевого самоврядування. Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 89.
4. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики; відп. ред. М. О. Баймуратов; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К.: Юрид. думка, 2010. 653 с.
5. Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки. Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. № 2. С. 51–57.
6. Камінська Н.В. Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна: монографія. К.: КНТ, 2014. С. 27.
7. Пронюк Н.В. Удосконалення статусу територіальної громади в Україні. Науковий вісник КНУВС: науково-теоретичний журнал. 2008. № 1. С. 79–87.
8. Муніципальне право. URL: http://pidruchniki.com/15660212/pravo/funktsiyi_povnovazhennya_teritorialnih_gromad
9. Добровільне об'єднання територіальних громад: реалії, проблеми, перспективи. URL: <http://km-oblrada.gov.ua/dobrovilne-obyednannya-teritorialnix-gromad-reali%D1%97-problemi-perspektivi/>

10. Шумляєва І.Д. Становлення та розвиток інституту територіальної громади в Україні: організаційно-правовий аспект: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.04. Дніпропетровськ, 2010. 21 с.
11. Шиманке Д. Проектний документ № 12. Система місцевого самоврядування та її реформи. Досвід деяких європейських країн (Данія, Німеччина, Англія, Франція та Швеція). К., 2008. 28 с.
12. Данількевич М. Статут територіальної громади міста – нове явище у праві України/ Право України. 2002. № 4. С. 27–29.
13. Альошина Н.М. Територіальна громада як суб'єкт права: автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень»; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, 2014. 22 с.
14. Конституція України 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
15. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 року № 157–VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/157-19/page>.
16. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17 червня 2014 року № 1508–18I. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
17. Камінська Н.В. Тенденції розвитку європейського муніципального права. Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи: матер. Міжвуз. Круглого столу (Київ, 28 вересня 2017 р.). К., 2017. С. 31–35.
18. Демиденко В.О. Реалії та тенденції сучасної конституційно реформи в аспекті підвищення ефективності публічної влади в Україні. Часопис Київського університету права. 2017. № 2. С. 48–52.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩИН: ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

В статье исследуется статус территориальных общин, учитывая их существенные характеристики. Одними из таких определяющих факторов являются функции, компетенция, полномочия. Подчеркивается, что в современных условиях меняются критерии классификации и перечень функций территориальных общин, их приоритетность.

Ключевые слова: *территориальная община, функции, статус, компетенция, полномочия, местное самоуправление.*

FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF TERRITORIAL COMMUNITIES: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE

The article examines the status of territorial communities in view of their intrinsic characteristics. One of such determinants is the functions, competencies, powers. It is emphasized that in today's conditions the criteria of classification and the list of functions of territorial communities, their priority are changed.

Key words: *territorial community, functions, status, competence, powers, local self-government.*

Іляшко О.О.

Навчально-науковий гуманітарний інститут

Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

ПОНЯТТЯ І КЛАСИФІКАЦІЯ ТЕРИТОРІЙ ЗА ЇХ ПРАВОВИМ РЕЖИМОМ

У статті проаналізовано поняття і природу територій з позицій сучасних дослідників-правознавців, їх підходи до класифікації територій. Окрема увага приділяється критеріям юридичної класифікації територій, співвідношенню понять «режим» і «статус» територій. Правовий режим територій розкривається з огляду на виокремлення особливостей державної території, міжнародної території, території зі змішаним правовим режимом.

Ключові слова: територія, правовий режим, правовий статус, класифікація територій, державна територія.

Постановка проблеми. Однією з причин, яка протягом історії існування людства призводила до виникнення міждержавних воєн і конфліктів, була і залишається проблема статусу і режиму території держав, їх кордонів. Будь-яка держава не може існувати без території. Проте геополітичним атрибутом держави є не просто територія, а відповідний політичний простір, який визначається державними кордонами, закріпленими нормами національного та міжнародного законодавства.

Нормальне функціонування кожної країни і рівень її соціально-економічного розвитку залежать від збереження цілісності державної території, тобто від стабільності державних кордонів, ефективності забезпечення їх надійної охорони [7, с. 93]. Так, кордони – невід’ємна ознака суверенітету будь-якої держави, обов’язковий чинник формування цілісного державно-територіального організму. Без чітко визначених кордонів держава не може реалізувати весь комплекс своїх суверенних прав [8, с. 3].

Ще з часів Київської Русі охороні рубежів держави надавалось велике значення і вона розглядалась як одна з найважливіших державних функцій. Державні кордони і сьогодні є одним із найважливіших об’єктів для будь-якої держави. Це визначає необхідність їх надійної охорони і, відповідно, створення спеціальних державних органів, відповідальних за реалізацію цієї функції держави. В основних положеннях Конституції України, у ст. 1 закріплено, що забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави [11, с. 6].

Починаючи з 2014 року в Україні постала проблема охорони та відновлення державної території, окресленої державними кордонами. Це пов’язано з окупацією та анексією Автономної Республіки Крим, терористичними діями в Донецькій та Луганській областях. Тобто вищевказані українські території отримали специфічний статус, а відповідно охорона державної території, захист і відновлення на таких територіях прав та свобод людини і громадянина набули широкого обговорення як в наукових колах, так і в суспільстві в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми території держави досліджувалися рядом учених у різних галузях національного права, так само і міжнародного права, зокрема в роботах: Г. Гроція, В. Гессена, Л. Дюгі, Г. Еллінека, Ф. Кокошкіна, С. Алексєєва, С. Бабуріна, М. Баймуратова, А. Венгерова, М. Дамірлі, В. Дудченко, В. Єнгібаряна, О. Копиленка, Л. Матвєєвої, Ю. Оборотова, М. Орзіха, О. Петришина, Н. Пронюк, П. Рабіновича, О. Скакун, В. Чиркіна та інших.

Державний кордон і проблеми правового режиму досліджувалися в роботах: С. Бабуріна, С. Бобровник, Т. Цимбалістого, Ю. Барсєгова, Л. Волової, Н. Камінської, Б. Клименка, А. Мостиського, С. Дністрянського, А. Порка, Ю. Скуратова, П. Смоленського, Л. Шалланда, І. Траїніна тощо.

Постановка завдання. Не дивлячись на існуючі наукові публікації в даній сфері, все ще залишається чимало невирішених питань. Тому основною метою підготовки даної статті, зокрема,

можна визначити дослідження поняття і природи територій з позицій сучасних дослідників-правознавців, їх підходів до класифікації територій, співвідношення понять «режим» і «статус» територій, а також визначення їхніх особливостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше зробив спробу вивести з географічних умов характер і звичаї народів, їх господарський і політичний устрій французький філософ XVIII ст. Шарль Луї де Монтеск'є (18.01.1689 – 10.02.1755). Цю думку розвивало багато інших вчених XIX ст.: англійський історик Г. Букль, французький географ Е. Реклю, американський географ Е. Хантінгтон, відомий російський вчений Л. Мечников та ін. Однак засновником напряму географічного детермінізму вважають німецького географа Фрідріха Ратцеля (30.08.1844 – 09.08.1904). Крім того, він був етнологом, соціологом, засновником антропогеографії, геополітики, теорії дифузійонізму та політичної географії. Головна його заслуга в тому, що він знайшов зв'язки між політикою тієї чи іншої країни, виходячи з її географічного положення в певному просторі. У своїй книзі «Політична географія» (1897) він акцентує увагу на політико-географічному положенні держави [10, с. 8].

Різні вчені в різні часи досліджували поняття «території». Під територією в доктрині та практиці міжнародного права розуміються різні простори земної кулі, що включають його сухопутну і водну поверхні, надра, повітряний простір, а також космічний простір і небесні тіла [1, с. 4].

Інститут території є одним із найстаріших у праві. Територія має важливе значення, оскільки є не просто простором, а матеріальним середовищем життя кожної держави. У міжнародному праві вже цілком чітко склалися загально визнані поняття, що стосуються території. Концепції території, територіальних прав викладалися в різних роботах вчених, які ґрунтувалися на тому, що територіальні права за міжнародним правом подібні до речових прав приватного порядку, оскільки і вони є абсолютними правами, що мають силу щодо всіх інших суб'єктів міжнародного права. Територія в міжнародному праві в широкому розумінні – це простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором, а також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому. Таким чином, термін «територія» використовується в міжнародному праві для позначення земного, а також позаземного простору, відмежованого від інших просторів певними межами, і такого, що має визначений юридичний статус (наприклад, статус

державної території) і відповідний йому правовий режим [1; 3].

Проблема території завжди була однією з найбільш гострих і складних, бо територія – це не просто простір, а необхідний атрибут держави, матеріальна основа життєдіяльності її народу і людства в цілому. Протягом всієї історії людської цивілізації виникали конфлікти і спалахували війни за володіння тією чи іншою територією. Це викликало необхідність створення міжнародно-правових норм, які б регулювали відносини між суб'єктами міжнародного права щодо територій. У міру розвитку науки і техніки ставали все більш доступними і придатними для досліджень і експлуатації віддалені території, що не знаходяться під суверенітетом будь-якої держави і є загальним надбанням людства, наприклад відкрите море, повітряний простір, Антарктика, космос. У зв'язку з цим з'явилися норми, що визначають правовий режим цих просторів і можливості суб'єктів міжнародного права щодо їх наукового вивчення і економічного використання. Цей процес продовжує розвиватися і в даний час.

Слід зазначити, що розуміння території переважно в просторовому аспекті не має нічого спільного з поняттям території в її природному значенні, як середовища існування земної фауни і флори, місцезнаходження природних багатств і ресурсів, середовище проживання людини і матеріальної основи її існування, хоча останнє і враховується в нормах міжнародного і національного права, що стосуються природокористування [2]. Як бачимо, в міжнародному праві вже цілком чітко склалися загально визнані поняття, що стосуються території.

Слід погодитися з Д.А. Купрієнко, Ю.А. Дем'янюк та О.В. Діденко, які стверджують, що в широкому розумінні поняття «територія» (лат. terra – земля, країна) тотожне «територіальному простору», тобто це регіон або обмежена частина земної поверхні в природних, державних, адміністративних або умовних межах. Інакше кажучи, територіальний простір – це частина земної поверхні з певними межами, які відділяють її від інших ділянок землі. Вона характеризується протяжністю, площею, географічними координатами, природними умовами, господарським освоєнням та іншими ознаками, які вивчаються під час оцінки географічного положення. Територія природна – це частина території, що має певний інтерес з погляду дослідження явищ природного характеру. Як приклад природної території можна розглянути природоохоронну територію, яка охо-

роняється через своє екологічне, культурне або інше значення [10, с. 18].

Територія держави являє собою простір самовизначення народу, в межах якого держава здійснює свій суверенітет і свою юрисдикцію. Як категорія державознавства вона втілює єдність ознак і характеристик, які можна розділити на геолого-географічні (материкове або острівне положення, форми і контури поверхні, рельєф, рівнинний, гористий або інший ландшафт, надра, кліматичні та ботанічні пояса і т.д.), соціокультурні (чисельність, щільність і розподіл населення по регіонах, національний склад і характер занять населення, промислова розвиненість, ступінь освоєння земель, використання водних ресурсів, наявність іригаційних споруд і т.д.), політико-юридичні (цілісність і недоторканність державної території, адміністративно-територіальний поділ, правовий режим внутрішніх і зовнішніх кордонів тощо) [9].

На етапі появи держав їхні території складала колишні племенні та родові землі. У такому вигляді територія не могла служити єдності державної влади. Тому держава із самого моменту появи мала потребу в закріпленні правового статусу своєї території. Вона прагнула зафіксувати свої просторові володіння саме як верховний суверен, тому що в рабовласницькій державі суверенітет тотожний земельній власності, сконцентрованої у загальнодержавному масштабі. Розміри земельної власності правителя при цьому не мають значення. У феодальній державі її суверенітет отожднювали із землевласником, а розміри території держави прямо залежали від його земельної власності. Держави, що поєднували декількох власників, були недовговічними. Ситуація змінюється в пізній феодальній абсолютистській державі, коли роль державної влади значно зростає та поряд із приватною власністю на землю виникає поняття державної території як простору, в межах якого держава існує, а монарх здійснює владу.

Становлення поняття державної території відбувалося одночасно зі становленням і розвитком держав. Сучасне найбільш розповсюджене розуміння державної території виникло на основі вчення про народний суверенітет. Обґрунтовуючи право народу створювати державу на тій території, на якій він проживає, ідеологи епохи Просвітництва розглядали, у свою чергу, державу як джерело публічної влади на цій території. Саме держава в межах своєї території здійснює верховенство, яке називають територіальним і що є невід'ємною частиною державного суверенітету [10, с. 19–20].

У геофізичному сприйманні під територією розуміється простір земної кулі, що включає її суходутні, водні, повітряні, космічні райони і земні надра. У міжнародно-правовому сприйманні поняття «територія» має інше трактування і залежно від характеру пануючої над нею юрисдикції і правового статусу, що формується цією юрисдикцією.

Територія є ознакою держави за умови існування в його межах єдиного суспільства (поєднання населення і державної влади). Умовою й ознакою самоврядності суспільства є збереження територіальної цілісності держави. Тому вирішення питання про зміну статусу території можливо тільки в разі насильства або перебудови національної самосвідомості, вираженої в прямому демократичному волевиявленні [9]. Коли ми говоримо про окуповані та анексовані території, то це є вияв насильства однієї держави над іншою з метою отримання відповідних територій. Коли ж йдеться про самовизначення народу, ад'юдикацію, цесію (повну та неповну, безвідплатну та відплатну), ефективну окупацію, давність володіння, акрецію, то ці правові підстави для зміни території можуть бути наслідком перебудови національної самосвідомості, вираженої у прямому демократичному волевиявленні.

Територія держави є матеріальним вираженням верховенства і незалежності народу, що її населяє. Тільки народ у цілому має право розпоряджатися нею. Будь-який етнос, який проживає на території держави, має право на культурно-національне самовизначення (розвиток), обмежене, однак, загальними інтересами всього народу відповідної держави. Ніяке національне (етнічне) самовизначення не має права перекреслювати такий загальний інтерес, як безумовне збереження недоторканності й цілісності території держави. Відмежування держави як явища статичного, системи інститутів і ознак, що існує на даний конкретний момент, від державності як континууму, що розгортається в часі та просторі процесу самовираження народу, сприяє формуванню територіальної свідомості. Територіальна свідомість як процес самоототожнення людей з територіями передбачає право цих людей визначати межі цих територій [9].

Однією із правових проблем, що привертають увагу вчених-юристів і практиків, є проблема юридичної класифікації територій. Це цілком закономірно, оскільки питання територіального верховенства, суверенних прав на ті чи інші простори, сфер діяльності на них або використання їх

ресурсів безпосередньо пов'язані з політичними та економічними відносинами і, в кінцевому підсумку, з матеріальними умовами життя держав і народів. Більшість юристів-міжнародників (Ю.Г. Барсегов, Я. Броунлі, М.І. Лазарев, С.В. Молодцов, М.В. Яновський та ін.) використовують поняття «режим» або «статус» як критерій для юридичної класифікації територій. Відомий британський юрист-міжнародник Я. Броунлі пише: «Міжнародне право знає чотири види режиму територій: територіальний суверенітет; територія, на яку не поширюється суверенітет якоїсь держави або групи держав, і яка має свій власний статус (наприклад, підмандатні і підопічні території); *res nullius* (нічийна територія) і *res communis* (територія, що належить всім)». Професор Дж. Коломбос застосовує поняття «режим», «статус» і «юридична природа» під час опису юридичної характеристики територій. Терміни «режим» («правовий режим») і «статус» («правовий статус») використовуються в Конвенції ООН з морського права 1982 р.» [12].

Під час визначення державно-правового режиму території держави С.М. Бабурін виходить з того, що вона може бути представлена, по-перше, як матеріальна основа існування держави, найважливіший ресурс державного розвитку і, по-друге, як історико-генетична ознака держави. У комплексі з іншими ознаками (влада, населення) територія держави виступає в якості системоутворюючого елемента загальносоціальної та юридичної категорії держави. З юридичної точки зору суверенна держава зберігається і зміцнюється в тій мірі, в якій вона забезпечує на своїй території верховенство своїх законів, юрисдикцію і контроль [9].

У доктрині та практиці немає одностайності у використанні понять як критерію юридичної класифікації територій. Обидва поняття «режим» і «статус» застосовуються для того, щоб дати базисну характеристику правового становища тієї чи іншої території, яка якісно відрізняє цю територію від інших просторів. Деякі автори намагаються диференціювати поняття «режим» від поняття «статус», наприклад професор С.В. Молодцов. Мається певна відмінність між цими поняттями і в Конвенції ООН з морського права 1982 р., де термін «режим» («правовий режим») означає сукупність норм, що регулює певне явище в рамках фундаментальних положень, які формують правовий базис кожної просторової категорії. Останнє в Конвенції 1982 р. позначається терміном «статус» («правовий статус») [12].

У цьому зв'язку пропозицію авторитетного юриста-міжнародника з Грузії Р.В. Деканозова про застосування поняття «юридична природа» як критерій для правової класифікації просторів представляється досить конструктивним. При цьому термін «юридична природа» буде позначати те ж, що і термін «статус» («правовий статус») в Конвенції ООН з морського права 1982 р., тобто базисну правову характеристику будь-якої території. Щоб уникнути термінологічної плутанини, терміни «режим» («правовий режим») і «статус» («правовий статус») слід використовувати як рівнозначні. Р.В. Деканозов зазначає, що з метою кращого з'ясування взаємозв'язку між поняттями «юридична природа» і «правовий режим» необхідно взяти до уваги, що території, які мають однакову юридичну природу і утворюють єдину просторову категорію, можуть відрізнятися специфічними рисами свого правового режиму.

Сучасні особливі правові режими державної території розрізняються якістю самозахисту суспільства в період зовнішньої або внутрішньої небезпеки. Вжиття суспільством заходів проти саморуйнування як на всій території держави, так і на її частині є прямим обов'язком органів публічної влади. Обмеження прав і свобод в ім'я цілісності державної території виправдані і необхідні [9]. Так, зараз Україною вжито заходів щодо збереження своїх територій. Наприклад, прийнятий Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», в якому визначено особливий правовий статус тимчасово окупованої території України (Автономної республіки Крим) та особливий правовий режим перетину меж тимчасово окупованої території, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, реалізації та забезпечення інших прав і свобод людини і громадянина.

Міжнародні території, території зі змішаним правовим режимом і території з перехідним правовим режимом покликані служити самовдосконаленню світової спільноти, запобігати спробам насильницьким шляхом вирішувати суперечки про територіальне верховенство. У питаннях розпорядження своєю територією держава обмежена інтересами свого народу, який тільки і має право приймати остаточне рішення [9].

Використовуючи критерій юридичної природи просторів для їх правової класифікації, можна охарактеризувати такі різновиди територій, як державна і недержавна території. На основі критерію юридичної природи можна дати наступну класи-

фікацію територій: 1) державна територія; 2) міжнародна територія загального користування; 3) територія зі змішаним правовим режимом [1].

Державну територію можна визначити як виокремлену на основі норм міжнародного права частину простору Землі, яка є надбанням народу, що проживає на цій території, та яка знаходиться під суверенітетом створеної ним держави [10, с. 21].

Правовий статус державної території визначається територіальним верховенством держави, його суверенною владою, що виключає будь-яку іншу іноземну владу на території держави. У римському праві це виражалося терміном «dominium», на відміну від «impregium», що означає суверенну владу над фізичними особами. У межах державної території в повному обсязі діє законодавча, виконавча, судова влада держави.

Природа і правовий статус державної території підкреслюється в ряді основних принципів сучасного міжнародного права. Зокрема, це найбільш чітко проглядається в таких принципах, як принцип суверенної рівності, територіальної цілісності, незастосування сили, непорушності кордонів та інші. Державна територія являє собою матеріальну основу держави, і її межі визначаються державними кордонами (сухопутними, водними, морськими, повітряними (до висот 100–110 км) [1]. Цим, зокрема, пояснюється позиція України щодо необхідності чіткого розмежування морських просторів в Азовському морі, Керченській протоці і Чорному морі після розпаду СРСР. Правовий режим державних кордонів визначається державою.

Що стосується міжнародної території загального користування, то за своєю юридичною природою це такі простори, на які не поширюється суверенітет жодної держави, вони знаходяться в загальному користуванні людства. Континентальний шельф та інші території зі змішаним правовим режимом – це своєрідні з правової точки зору території, на які не поширюється суверенітет прибережних держав, але ці держави згідно зі ст. 77 Конвенції ООН з морського права 1982 р. здійснюють над ними суверенні права в цілях їх розвідки і розробки природних ресурсів [12].

Доцільно зазначили Р.М. Валєєв та Г.І. Курдюков, що раніше дана класифікація територій могла бути доповнена такими категоріями, як нічийна земля (terra nullius) і підмандатні або підопічні території. Однак нині нічийних земель фактично не існує, як і не залишилося підмандатних і підопічних територій. Ці обставини виправдовують запропоновану класифікацію. У рамках перших

двох категорій можуть існувати різні правові режими. Державна територія знає режими кондомініуму, сервітутів, оренди, загального користування; міжнародна територія загального користування включає в себе режими відкритого моря, небесних тіл і т.д. Ще раз варто підкреслити, що ясність відносно правового положення певної території може бути досягнута тільки шляхом одночасного дослідження її юридичної природи і правового режиму [4].

Як бачимо, поняття «правовий статус» і «правовий режим» використовуються в якості критерію для юридичної класифікації території. Під правовим статусом території слід розуміти її базисну правову характеристику, визначення її основної приналежності відповідно до міжнародно-правової класифікації територій. Правовий режим виступає у виді визнаних у міжнародному праві й у законодавстві держав специфічних рис і характеристик певної території, що в сукупності визначають і обумовлюють певний, відмінний від інших, порядок її використання [1].

Більшість авторів сходяться в тому, що територія відіграє важливу роль з позицій її приналежності або неприналежності визначеному територіальному суверену (державі) або можливості її використання державами світового співтовариства [2].

З погляду правового режиму території можна поділити на такі види:

- державна територія – це простір, у межах якого певна держава здійснює свою верховну владу, свій суверенітет;

- міжнародна територія – це простір за межами державних територій, який не належить жодній окремій державі, а перебуває у спільному користуванні світового співтовариства і його правовий режим визначається виключно міжнародним правом;

- територія зі змішаним правовим режимом – це територія, на якій діють одночасно норми міжнародного права і національного законодавства прибережних держав. Наприклад, континентальний шельф, міжнародні ріки, протоки і канали, економічна зона як території зі змішаним режимом не входять до складу державних територій, однак прибережні держави в цих просторах мають визначені суверенні права, зафіксовані національним законодавством і міжнародними договорами, на розвідку і розробку ресурсів цих територій тощо;

- території з особливим міжнародним режимом – це демілітаризовані і нейтральні зони,

зони миру (в разі їх встановлення). Виділення таких територій має суто функціональний характер з метою визначення ступеня їхньої мілітаризації. До складу цих територій можуть входити державні території або державні, міжнародні території і території зі змішаним режимом одночасно: наприклад, архіпелаг Шпіцберген, Аландські острови, Панамський і Суецький канали, Місяць та інші небесні тіла [1].

Деякі науковці виділяють державну територію міжнародного користування. Особливістю правового режиму цих територій є те, що вони, з одного боку, не виключаються зі складу території відповідної держави, а з іншого – використовуються цією державою чи третіми країнами в особливому порядку. До державних територій міжнародного користування слід відносити міжнародні канали, міжнародні протоки, міжнародні судноплавні ріки, які територіально належать одній або декільком державам, але в силу міжнародних договорів можуть використовуватися й іншими державами [3].

У міжнародному праві існує декілька теорій, що пояснюють правову природу території. Найбільшого поширення в різний час набували такі з них:

– об'єктна теорія, яка ґрунтується на визнанні земельної ділянки об'єктом права власності. Згідно з цією теорією кожна конкретна земельна ділянка виступає одночасно об'єктом права приватної власності, що належить певній юридичній чи фізичній особі, і об'єктом публічно-речового права власності, що належить державі. Уся сукупність земель, які належать державі, і складає її територію. При цьому публічно-речове право держави на земельну ділянку має пріоритет перед правом приватної власності, зокрема, перехід права приватної власності на неї від однієї особи до іншої, не змінює публічно-правового зв'язку цієї земельної ділянки з державою. Нині ця теорія практично віджила своє, оскільки до складу території, крім земельних ділянок, в наш час включаються також водні, повітряні та космічні простори, які в силу своїх фізичних властивостей взагалі не можуть бути об'єктом права власності;

– теорія компетенції, згідно з якою територією вважається сфера юридичної дієвості (валідатарності) певної правової системи, як національної, так і міжнародної. Ця сфера являє собою абстрактний простір, в межах якого компетентні органи держави або міжнародні органи вправі здійснювати належні їм повно-

важення. На практиці реалізація цієї території призводить до змішування понять «територія» та «юрисдикція держави»;

– просторова теорія, в основі якої лежить теза про те, що територія держави – це сукупність земельних, водних та повітряних ділянок, у межах якої здійснюється владарювання, територіальне верховенство та суверенітет тієї чи іншої держави. Перевагою цієї теорії є те, що вона розглядає територію одночасно і як сферу дії публічної влади певної держави (територія держави) чи міжнародного правопорядку (міжнародна територія), і як явище матеріального світу, тому саме ця теорія користується найбільшим визнанням [3].

Проаналізувавши думки вчених, у залежності від правового статусу території держави можна поділяти на такі види:

1) за правовими способами зміни:

– території, що утворилися внаслідок самовизначення;

– території, що утворилися внаслідок цесії (повної, неповної, оплатної чи безоплатної);

– ефективно окуповані території;

– території, що утворилися внаслідок давнини володіння;

– території, що утворилися внаслідок акреції;

– території, що утворилися внаслідок ад'юдикації.

2) За неправовими способами зміни:

– анексовані території;

– окуповані території (окуповані у стані війни (воєнна, ворожа окупація) чи окуповані після війни (на виконання умов мирних угод).

Висновки. Отже, хоча Україною вжито певні заходи щодо збереження своїх територій, зокрема, прийнято Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р. № 1207-VII, в якому визначено особливий правовий статус тимчасово окупованої території України та особливий правовий режим перетину меж тимчасово окупованої території, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, реалізації та забезпечення інших прав і свобод людини і громадянина, все ще залишаються невирішеними чимало проблем, що потребують дослідження з боку науковців і практиків, сучасних держав, а також дієвих заходів і засобів захисту своєї території та державних кордонів уповноваженими органами і посадовими особами держави, міжнародних організацій, членом яких є відповідна держава.

Список літератури:

1. Сучасне міжнародне право: навч. посібник / за ред. Н.В. Пронюк. URL: http://pidruchniki.com/12920522/pravo/teritoriya_mizhnarodnomu_pravi
2. Міжнародне право. URL: <http://readbookz.com/book/166/5049.html>
3. Територія у міжнародному праві. URL: http://mignarodne.at.ua/news/teritorija_u_mizhnarodnomu_pravi_chastina_1/2010-02-10-9
4. Валеев Р.М, Курдюков Г.И. Международное право. Учебн. для вузов. М., 2010. 624 с. URL: <http://gua.pp.ua/mejdunarodno-pravovaya-klassifikatsiya.html>
5. Конституційне право України. URL: <https://sites.google.com/site/igroupteamsite/konstitucijne-pravo-ukraieni/derzavna-teritoria-ponatta-sklad-derzavnij-kordon>
6. Ільченко О.В. Державний кордон як об'єкт адміністративно-правової діяльності правоохоронних органів. Науковий вісник. 2012. № 173. С. 211–218. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/37054/3/12%20iav%20dpo.pdf>
7. Чумак В.В. Державний кордон як об'єкт адміністративно-правового регулювання. Право і безпека. 2011. № 1 (38). С. 93–96.
8. Цимбалістий Т.О. Конституційно-правовий статус державного кордону: дис. ... на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук: 20.02.03. Хм., 1998. 213 с.
9. Бабурич С. Н. Территория государства: теоретико-правовые проблемы: автореф. дис. ... на соиск. уч. степ. д. ю. н.: спец. 12.00.01. М., 1998. 50 с.
10. Державна територія і державний кордон: навч. посіб. / Д.А. Купрієнко, Ю.А. Дем'янюк, О.В. Діденко. Хм.: Вид. НАДПСУ, 2014. 256 с.
11. Конституція України. Відомості ВРУ. 1996. № 30. Ст. 141.
12. Конвенція ООН з морського права 1982 р. URL: <http://rada.gov.ua>
13. Камінська Н.В., Клочков Б.І. Проблеми концептуального визначення поняття державних кордонів в сучасній юридичній науці. Юридичний часопис Нац. акад. внутр. справ. 2015. № 2. С. 16–25.
14. Камінська Н.В. Пріоритети правового забезпечення безпеки державних кордонів України. Вісник Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського. Серія «Юрид. науки». 2017. № 1.

**ПОНЯТИЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ ТЕРРИТОРИЙ
ПО ИХ ПРАВОВОМУ РЕЖИМУ**

В статье проанализированы понятия и природа территорий с позиций современных исследователей-правоведов, их подходы к классификации территорий. Особое внимание уделяется критериям юридической классификации территорий, соотношению понятий «режим» и «статус» территорий. Правовой режим территорий раскрывается, учитывая выделение особенностей государственной территории, международной территории, территорий со смешанным правовым режимом.

Ключевые слова: территории, правовой режим, правовой статус, классификация территорий, государственная территория.

**THE CONCEPT AND CLASSIFICATION OF TERRITORIES ACCORDING
TO THEIR LEGAL REGIME**

The article analyzes the concept and nature of the territories from the standpoint of modern researchers, jurists, their approaches to the classification of territories. Particular attention is paid to the criteria for the legal classification of territories, the ratio of concepts “mode” and “status” territories. The legal regime of the territories is revealed in view of the distinguishing features of the state territory, international territory, territories with a mixed legal regime.

Key words: territory, legal regime, legal status, classification of territories, state territory.

Швець Ю.Ю.

Ужгородський національний університет

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ОСОБИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я

Стаття присвячена висвітленню актуальних проблеми уточнення змісту основних елементів механізму реалізації права особи на охорону здоров'я. Проаналізоване змістовне та сутнісне співвідношення цих основних елементів. На підставі проведеного аналізу зроблено авторський підхід до механізму реалізації права особи на охорону здоров'я. На підставі аналізу норм національного законодавства визначені основні елементи даного механізму. Запропоновано авторські підходи до вдосконалення норм конституційного та іншого законодавства в частині вдосконалення функціональних підходів механізму реалізації права особи на охорону здоров'я.

Ключові слова: право на охорону здоров'я, конституційні права, конституція.

Постановка проблеми. За Конституцією громадянам гарантується право на охорону здоров'я – одне з найважливіших конституційних прав людини, з огляду на особливу сутність і значущість охоронюваного блага. На наш погляд, цінність здоров'я, що сутнісно є невідчужуваним благом, у тому, що без нього зменшується або втрачається значення багатьох інших благ і цінностей. Цим детермінований характер обов'язків України як соціальної держави, яка визнає свою відповідальність за збереження і зміцнення здоров'я громадян, забезпечення належного правового регулювання відносин, пов'язаних із реалізацією конституційного права на охорону здоров'я.

Визнання на конституційному рівні людини, її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю в Україні зумовлюють обов'язок держави не лише гарантувати, а й реально забезпечувати невід'ємні та непорушні права громадян на охорону здоров'я.

Чинне законодавство України в галузі охорони здоров'я наголошує на тому, що пріоритетним напрямом діяльності держави є гарантування прав пацієнтів, проте реальне дотримання та забезпечення відповідних конституційних прав залишається проблемним. Причина цієї колізії в тому, що нині в Україні немає комплексного дієвого підходу до вдосконалення існуючих та запровадження нових механізмів захисту конституційного права особи на охорону здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової природи та змісту права людини на охорону здоров'я привертала увагу багатьох

дослідників. У нашій статті ми звернули увагу на праці вітчизняних дослідників С. Булеци, З. Гладуна, О. Федька, Л. Царенка. Серед зарубіжних дослідників нами опрацьовані роботи І. Гундарова, А. Кембела, В. Ларіна. Крім того, предметом наукового дослідження в даній статті були конституційні норми ряду зарубіжних країн.

Проте слід зауважити, що комплексних наукових робіт, присвячених визначенню та сутнісному аналізу елементів механізму реалізації права особи на охорону здоров'я недостатньо, що й обумовлює актуальність даної теми.

Постановка завдання. Метою статті є проведення системного науково-правового аналізу як наукових підходів, так і норм національного законодавства, в тому числі й конституційних норм щодо визначення та механізму реалізації конституційного права особи на охорону здоров'я.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи питання щодо визначення механізму забезпечення реалізації права на охорону здоров'я, важливо передусім уточнити значення цих понять.

На думку М. Савченко, основу механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина становлять правові принципи, норми (юридичні гарантії), а також умови і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод громадян. Є думка, що це система взаємопов'язаних конституційних норм, які закрі-

плюють основні права та свободи громадян і встановлюють гарантії їх реалізації, а також систему органів державної влади, місцевого самоврядування, інших інституцій держави, які забезпечують, охороняють і захищають основні права та свободи громадян [1, с. 74].

Під механізмом забезпечення прав людини і громадянина розуміють зазвичай систему засобів і чинників, за допомогою яких реалізуються права і свободи особи та їх охорона відповідними зобов'язаними суб'єктами державної влади, а в разі порушення – їх захист і відновлення [2].

Т. Бабкова під механізмом забезпечення прав і свобод людини та громадянина розуміє динамічну, взаємоузгоджену та взаємопов'язану систему встановлених Конституцією та законами України правових форм, засобів і заходів, за допомогою яких здійснюється реалізація прав і свобод людини та громадянина, їх охорона та захист [3, с. 75].

Є.О.Голікова під механізмом пропонує розуміти систему певних елементів, які взаємопов'язані між собою та мають єдину загальну мету. Виходячи з цього, вчена робить висновок, що будь-який механізм має свою внутрішню організовану побудовану структуру, елементи якої знаходяться у взаємозв'язку та підпорядкуванні [4, с. 131].

Механізм забезпечення прав людини і громадянина тлумачать також як динамічний взаємозв'язок норм та інститутів конституційного права, які характеризують формальний і матеріальний зміст прав людини в їх взаємодії, а також устанавлюють базові принципи організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування в частині сприяння реалізації та захисту таких прав і свобод, визначених конституцією та імплементованих у систему національного законодавства нормами міжнародного права [5, с. 27–28].

О. Марцеляк розглядає «забезпечення прав і свобод» як систему спрямованих дій, які мають такі вектори:

- а) удосконалення національного законодавства країни і приведення його до міжнародних стандартів у галузі прав людини;
- б) реалізацію громадянами своїх прав і свобод;
- в) охорону прав і свобод людини та громадянина;
- г) захист прав і свобод людини та громадянина [6, с. 36].

О. Черв'якова, поділяючи зазначений погляд, пише: «Під забезпеченням основних прав розуміють, з одного боку, систему їх гарантій, а з

другого – діяльність органів держави зі створення умов для реалізації прав громадян, їх охорони, захисту і відновлення порушеного права» [7, с. 44].

А. Олійник і В. Заяць вважають, що забезпечення прав громадян передбачає:

- а) створення умов, які сприяють реалізації прав;
- б) охорону прав від порушень із будь-якого боку;
- в) процес реалізації та захист цих прав від уже здійсненого реального їх порушення;
- г) відновлення порушених прав на всіх стадіях правореалізаційного процесу [8, с. 20–21].

Проаналізувавши дискусію, доходимо висновку, що механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина є широким поняттям й охоплює «реалізацію прав і свобод людини та громадянина», «охорону прав і свобод людини та громадянина», «захист прав і свобод людини та громадянина». Відповідно до наведених основних доктринальних підходів до розуміння сутності досліджуваної нами правової категорії вважаємо, що *конституційно-правовий механізм захисту права на охорону здоров'я* – це система взаємопов'язаних між собою елементів, задіяних у процесі захисту зазначеного права. Складниками цього механізму є: об'єкт (правомочності), суб'єкти (органи державної влади, інститути громадянського суспільства, самих громадян), підстави (юридичні та фактичні), принципи (загальні та спеціальні), форми (судові та не судові), гарантії захисту.

Розглянемо більш детально окремі аспекти елементів механізму реалізації конституційного права на охорону здоров'я. Забезпечення конституційного права особи на охорону здоров'я здійснюється за допомогою двох елементів:

- 1) нормативної основи (сукупність правових засобів);
- 2) інституційного, організаційного елементів (структура та діяльність відповідних органів державної влади).

Нормативна основа механізму забезпечення конституційного права особи на охорону здоров'я – це множина конституційних норм та конкретизуючі норми поточного законодавства, за допомогою яких здійснюється закріплення загальних, формально визначених правил поведінки, покликаних забезпечити єдиний порядок і стабільність регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення права людини на охорону здоров'я шляхом створення, зміни чи відміни

правових норм, визначення сфери їх дії та кола учасників.

Значення нормативної основи в механізмі забезпечення права особи на охорону здоров'я полягає в тому, що саме вона, як джерело пізнання та орієнтування у правовому полі, дає цьому механізму правове життя, наділяючи його відповідними юридичними формами.

Конституція України. Конституція України гарантує особі право на охорону здоров'я не тільки на національному рівні, а й передбачає можливість використання міжнародно-правових гарантій. Зокрема, у ст. 55 Конституції України йдеться: кожен має право, скориставшись усіма національними засобами правового захисту, звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасницею яких є Україна. Тож, додатковою гарантією захисту прав і свобод людини є міжнародні механізми захисту прав людини, до яких долучилася Україна. Приєднавшись ще 25 жовтня 1991 року до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (1966) [9], Україна визнала компетенцію Комітету ООН із прав людини щодо розгляду індивідуальних скарг громадян України на порушення їхніх прав та свобод, гарантованих цим пактом. Згодом, 17 липня 1997 р., Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав і основних свобод людини (1950). Відтоді громадяни України отримали можливість звертатися до Європейського суду з прав людини щодо захисту їхніх порушених прав.

Конституція України юридично ліквідувала всі нормативні перешкоди на шляху до забезпечення прав і свобод людини і громадянина, проголосивши, що норми Конституції України є нормами прямої дії, і що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Особливістю Конституції України є те, що в ній закріплено лише ті обов'язки людини і громадянина, що мають принципове значення для забезпечення прав і свобод, до таких відносяться, зокрема:

– обов'язок захищати Вітчизну, незалежність і територіальну цілісність України (ст. 65);

– кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки;

– обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом та ін. (ст. 67);

– обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Особливістю Конституції України є й те, що нею передбачено створення і закріплення дійового механізму захисту прав і свобод людини, який полягає, передовсім, в організації та здійсненні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6).

При цьому судова влада покликана захищати конституційні права і свободи громадян. Згідно з чинною Конституцією каральна функція суду поступається функції правозахисній, праворегуючій. За перехідними положеннями Конституції України та Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини» (17.07.1997 р.), рішення про надання санкції на арешт, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також щодо проведення огляду та обшуку житла або іншої власності особи з 28 червня 2001 р. приймаються виключно судами України.

Конституційне право особи на охорону здоров'я містить юридичну гарантію від свавілля як з боку окремих осіб, так і держави. «Юридичними гарантіями» називають надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами і свободами та встановлюються державою в Конституції та нормах чинного законодавства. Їх метою є реальне забезпечення правовими засобами максимального здійснення, охорони та захисту конституційних прав і свобод громадян.

Зокрема, ст. 55 Конституції України встановлює: права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Це означає, що кожному гарантується захист прав і свобод в судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації, або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду в прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмежене.

Інституційний елемент механізму забезпечення конституційного права особи на охорону здоров'я включає діяльність органів державної влади, яка за допомогою своїх владних повно-

важень забезпечує гарантування, реалізацію, охорону, захист та відновлення конституційного права особи на охорону здоров'я.

Україна проголосила себе правовою державою. А однією з чільних рис правової держави є визнання і дія принципу верховенства права, правового порядку, який ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушеним робити те, що не передбачено законом. Сутність верховенства права втілена у принципах чесності, справедливості, прозорості та відповідальності. Ці принципи лежать в основі відносин «державна – громадянин». Тому вся діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб повинна базуватися виключно на законах. Межі повноважень органів державної влади встановлені Конституцією та законами України. На громадян покладається обов'язок підкорятися державній владі рівно настільки, наскільки її рішення, розпорядження та вимоги відповідають закону.

Забезпечувати конституційне право особи на охорону здоров'я – це важливий напрям діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади, Конституційного Суду України та системи судів загальної юрисдикції, правоохоронних та контрольно-наглядових органів нашої держави, їхніх службових і посадових осіб, а також громадськості в цілому. Всі перелічені зобов'язані здійснювати свої функції, використовуючи надані їм законом повноваження – створювати оптимальні умови для найбільш повної реалізації зазначеного суб'єктивного права, а в разі порушення – відновлювати його та притягувати винних до юридичної відповідальності.

Інституційно-організаційне забезпечення конституційного права особи на охорону здоров'я в Україні істотно не відрізняється від аналогів у країнах-членах ЄС. Так, загальне інституційно-організаційне забезпечення прав та свобод здійснюється вищими органами державної влади, а саме – Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України. Президент України є гарантом додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина і може ефективно здійснювати забезпечення прав і свобод завдяки наявним у нього повноваженням (право вето, звернення із законодавчою ініціативою, видача указів та розпоряджень, звернення до Конституційного Суду України).

Висновки. На підставі проведеного аналізу нами визначено, що основними елементами механізму забезпечення реалізації права особи на охорону здоров'я є:

1) норми-приписи, в яких знаходять своє відображення: зміст відповідного права, зобов'язання держави та закладів охорони здоров'я в цій сфері, основні гарантії реалізації права, юридична відповідальність за його порушення;

2) державне управління та організація системи охорони здоров'я;

3) фінансове та інституційне забезпечення функціонування медичних установ та інших закладів охорони здоров'я;

4) судові та позасудові процедури захисту права особи на охорону здоров'я.

Отже, перспективними напрямками подальших наукових пошуків у даній царині теоретичних розробок є питання наукового аналізу даних елементів механізму забезпечення реалізації конституційного права особи на охорону здоров'я.

Список літератури:

1. Савченко М.Д. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. Вісн. Конституційного Суду України. 2000. № 1. С. 68–83
2. Нікітенко Л. О. Зміст механізму забезпечення конституційного права на підприємницьку діяльність. Правознавець. URL: [http:// pravoznavec.com.ua/period/article/2817/%CB](http://pravoznavec.com.ua/period/article/2817/%CB)
3. Бабкова Т.В. Право громадян на соціальний захист та його забезпечення органами судової влади в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Х., 2014. 236 с.
4. Голюкова Є.О. Юридичний механізм реалізації трудових прав працівників: поняття та мета. Європейські перспективи. 2012. № 4 Ч. 2. С. 130–134.
5. Васильченко О.П. Конституційно-правовий механізм забезпечення принципу рівності прав і свобод людини та громадянина в Україні. Адміністративне право і процес. № 1 (11). 2015. С. 26–33.
6. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана: теорія і практика. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 422 с.
7. Червякова Е.Б. Защита конституционных прав граждан средствами прокурорского надзора (проблема общенадзорной деятельности): дис. ... канд. юрид. наук. Х., 1992. 218 с.

8. Олейник А.Е., Заяц В.С. Реализация прав советских граждан в условиях формирования социалистического правового государства. Актуальные проблемы формирования правового государства; отв. за вып. С.Б. Гавриш. Х.: Юрид. ин-т, 1990. С. 19–23.

9. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права Постанову ВР № 582–ХІІ від 25.12.90 р. Набуття чинності для України: 25 жовтня 1991 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_086

ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ МЕХАНИЗМА РЕАЛИЗАЦИИ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА ЛИЧНОСТИ НА ОХРАНУ ЗДОРОВЬЯ

Статья посвящена актуальным проблемам уточнения содержания основных элементов механизма реализации права человека на охрану здоровья. Проанализировано содержательное и сущностное соотношение этих основных элементов. На основании проведенного анализа разработан авторский подход к определению механизма реализации права человека на охрану здоровья. На основе анализа норм национального законодательства определены основные элементы данного механизма. Предложены авторские подходы к совершенствованию норм конституционного и иного законодательства в части рационализации функциональных подходов, касающихся механизма реализации права человека на охрану здоровья.

Ключевые слова: право на охрану здоровья, конституционные права, конституция.

MAIN ELEMENTS OF THE MECHANISM OF THE REALIZATION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF A PERSON FOR HEALTH PROTECTION

The article is devoted to highlighting the actual problems of clarifying the content of the main elements of the mechanism of realization of the right of the person to health care. The substantial and essential correlation of these basic elements is analyzed. Based on the analysis carried out, an author's approach to the definition of a "mechanism of realization of the right of the person to health care" was developed. Based on the analysis of the norms of national legislation, the main elements of this mechanism are identified. There are suggested author's approaches to improving the norms of the constitutional and other legislation with regard to the rationalization of functional approaches concerning the mechanism of realization of the right of the person to health care.

Key words: right to health protection, constitutional rights, constitution.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.211:347.451.031

Братковський О.В.

Хмельницький університет управління та права

ТЕХНІЧНО СКЛАДНИЙ ПОБУТОВИЙ ТОВАР ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Стаття присвячена дослідженню технічно складного побутового товару як об'єкта цивільних правовідносин. Зокрема, надано визначення поняття технічно складного побутового товару, виокремлено загальні та спеціальні ознаки, за якими дані товари відрізняються від інших промислових товарів споживчого призначення. Зосереджено увагу на відмінності технічно складних побутових товарів від складних речей. Наведено мету закріплення законодавцем переліків технічно складних побутових товарів.

Ключові слова: технічно складний побутовий товар, перелік, ознаки, особливості, захист прав споживачів.

Постановка проблеми. Питання захисту прав споживачів залишається актуальним на будь-якому етапі розвитку держави. Одним із пріоритетних напрямів є захист прав споживачів технічно складних побутових товарів, оскільки ринок даних товарів є одним з найдинамічніших. Виробники звітують про рекордні продажі, а люди вже нездатні уявити собі свою діяльність без таких товарів. Закріплення правової категорії технічно складних побутових товарів дозволяє встановити спеціальні правові вимоги щодо конкретних груп товарів, що дозволяє забезпечити додатковий захист учасників споживчих правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема правової охорони прав споживачів достатньо розроблена в юридичній літературі. Вказаній проблематиці присвячена велика кількість наукових робіт вітчизняних та зарубіжних науковців: С.С. Алексєєва, В.А. Андрющенка, Н.А. Барінової, А.В. Баркової, В.П. Васькевича, А.В. Венедіктова, Г.Р. Гафарової, Г.М. Грабовської, В.Р. Дворецкого, С. Джуанг, О.Ю. Димінської, О.М. Ерделєвського, Т.І. Ілларіонова, А.М. Калініна, О.О. Кармазу, Д. Клейна, Г.А. Осетинської, В.П. Паліюка, Я.Є. Парція, Р. Петті, О.П. Письменної, М.А. Рожкової, А.Є. Шерстобітова, О.М. Язвінської та

інших. Проте необхідно зазначити, що на сьогодні окремих правових досліджень технічно складних побутових товарів не проводилося.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз технічно складного побутового товару як об'єкта цивільних правовідносин, зокрема щодо визначення його поняття та ознак.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття технічно складного побутового товару закріплено в Порядку гарантійного ремонту (обслуговування) або гарантійної заміни технічно складних побутових товарів, затвердженого постановою КМУ № 506 від 11 квітня 2002 року (далі – Порядок) [1] та в Законі України «Про захист прав споживачів» (далі – Закон) [2]. Відповідно до п. 2 Порядку та п. 25-1 ст. 1 Закону, до технічно складних побутових товарів належать непродовольчі товари широкого вжитку (прилади, машини, устаткування та інші), які складаються з вузлів, блоків, комплектуючих виробів, відповідають вимогам нормативних документів, мають технічні характеристики, супроводжуються експлуатаційними документами, і на які встановлено гарантійний термін. З технічної точки зору технічно складні побутові товари слід розглядати як механічні знаряддя, устаткування, пристрої та

машини, в основі яких лежать різноманітні складові частини та зв'язки між ними.

Термін «технічно складний товар» закріплений також в законах «О защите прав потребителей» Російської Федерації (далі – Закон РФ) [3], Республіки Білорусь (далі – Закон РБ) [4] та Республіки Казахстан (далі – Закон РК) [5], проте він відсутній в законодавстві англійських країн (наприклад, США, Канада, Великобританія) та країн Європейського Союзу. Також слід зазначити, що поняття даної категорії товарів закріплено лише в українському законодавстві, інші держави обмежилися тільки закріпленням переліків технічно складних товарів.

Технічно складні побутові товари як об'єкти цивільних прав належать до категорії «речі», тобто відповідно до ст. 179 Цивільного кодексу України є предметами матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки [6]. Проте дані товари слід відмежовувати від складних речей.

Відповідно до ст. 188 ЦК України, якщо кілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням, вони вважаються однією річчю (складна річ) [6]. Тобто в доктрині під складною річчю розуміється сукупність предметів, які окремо цілком самостійні, але пов'язані загальним господарським чи іншим призначенням. При цьому ні один із предметів, що входить до складу складної речі, не має ролі головної речі по відношенню до інших речей. За загальним правилом, складні речі вважаються неподільними, оскільки в разі їх розділення окремі речі не можуть слугувати тому ж самому призначенню, що і складна річ. Крім того, поділ складної речі, як правило, призводить до зниження цінності окремих речей.

Із зазначеного вище можна зробити висновок, що термін «складна річ» відрізняється за значенням від категорії «технічно складний побутовий товар». Складна річ може не бути технічно складною (наприклад, рукавиці, меблі тощо), у свою чергу технічно складна річ в більшості випадків не є складною річчю. Ознака складності в контексті технічно складних побутових товарів пов'язана з приналежністю даних об'єктів до категорії «технічних товарів». Складність даних товарів полягає не в об'єднанні в одному об'єкті однорідних чи різнорідних предметів, об'єднаних єдиним призначенням, як в складних речах, а в технічно складному внутрішньому устрої таких об'єктів, тобто наявності вузлів, блоків, комплектуючих виробів та зв'язків між ними.

Правовий режим технічно складних побутових товарів як речей визначається їх приналежністю до категорії «товарів». Товаром є продукт, призначений для продажу, що спроможний задовольняти потреби фізичних та юридичних осіб, та еквівалентна вартість якого має вираження в ціні [7]. Таким чином, річ набуває властивостей товару, коли вона призначена для продажу, обміну чи іншого введення в обіг. Виокремлення технічно складних побутових товарів та здійснення особливого правового регулювання щодо них спрямовані саме на товари, що реалізуються безпосередньо споживачам, тобто виключно для особистих потреб, не пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності або виконанням обов'язків найманого працівника. Продаж та поставка технічно складних побутових товарів в інших цілях здійснюється відповідно до норм розділу 3 Цивільного кодексу України та глави 20 Господарського кодексу України [8].

Переліки товарів, які є технічно складними побутовими товарами, закріплені в декількох нормативно-правових актах. Найбільш деталізований перелік міститься в Постанові КМУ від 16 березня 2017 р. № 231 «Про затвердження переліку груп технічно складних побутових товарів, які підлягають гарантійному ремонту (обслуговуванню) або гарантійній заміні, в цілях застосування реєстраторів розрахункових операцій» [9]. Також слід зазначити про відкритий перелік, закріплений у Правилах роздрібною торгівлі непродовольчими товарами, затверджених Наказом МЕУ № 104 від 19 квітня 2007 року [10] та виключний перелік, закріплений у Постанові КМУ № 172 від 19 березня 1994 року «Про реалізацію окремих положень Закону України «Про захист прав споживачів» [11].

Таким чином, законодавець у рамках законодавства про захист прав споживачів закріпив декілька переліків технічно складних побутових товарів для різних цілей. Мета першого переліку – визначити коло технічно складних побутових товарів, по відношенню до яких споживач у разі виявлення в них недоліків вправі реалізувати певні права та забезпечити більш жорсткий контроль за застосуванням реєстраторів розрахункових операцій. Другий перелік визначає правила продажу даних товарів, а третій – коло технічно складних побутових товарів, з яких утворюється обмінний фонд.

Шляхом закріплення переліку груп технічно складних побутових товарів, які підлягають гарантійному ремонту (обслуговуванню) або

гарантійній заміні, законодавець закріпив таку ознаку технічно складних побутових товарів, як обов'язкове встановлення гарантійного строку на них. Відповідно до п. 5 ст. 1 Закону гарантійний строк – це строк, протягом якого виробник (продавець, виконавець або будь-яка третя особа) бере на себе зобов'язання про здійснення безоплатного ремонту або заміни відповідної продукції у зв'язку з введенням її в обіг [2].

В українському та російському законодавстві, законодавствах республік Білорусь та Казахстан, США, Канади відсутні конкретні вимоги щодо мінімальної тривалості гарантійного строку. Проте законодавство України, Російської Федерації, Республіки Білорусь та Республіки Казахстан надає споживачу право пред'явити виробнику (продавцю) вимогу про безоплатне усунення недоліків товару після закінчення гарантійного строку. Так, відповідно до п. 10 ст. 8 Закону така вимога може бути пред'явлена протягом установленого строку служби, а якщо такий не встановлено – протягом десяти років, якщо в товарі було виявлено недоліки (істотні недоліки), допущені з вини виробника [2]. Відповідно до п. 5 ст. 19 Закону РФ, абз. 2 ч. 1 ст. 21 Закону РБ, абз. 4 ч. 2 ст. 17 Закону РК, у випадках, коли передбачений договором гарантійний термін складає менше двох років, і недоліки товару виявлені споживачем після закінчення гарантійного терміну, але в межах двох років із дня передачі товару споживачеві, продавець (виробник) несе відповідальність, якщо споживач доведе, що недоліки товару виникли до передачі товару споживачеві або з причин, які існували до цього моменту [3; 4; 5]. Іншим шляхом пішов законодавець ЄС, відповідно до ч. 1 ст. 5 Директиви № 1999/44/ЄС продавець повинен нести відповідальність у разі виявлення невідповідності протягом двох років з моменту поставки товару [12].

Наступною ознакою, що впливає із законодавчого поняття технічно складного побутового товару, є наявність у даних товарів технічних характеристик. Дане поняття включає в себе сукупність фізичних, хімічних, механічних, органолептичних тощо характеристик товару, що дозволяють відрізнити один товар від іншого. До таких характеристик належать: розмір та вага пристрою, робочі температури пристрою, підтримувані діапазони мережі тощо.

У контексті технічних характеристик цікавою є позиція Комітету з побутової техніки Асоціації європейського банку, висловлена в рамках Висновку про оцінку регулюючого впливу проекту

Постанови Уряду РФ, яка містить розширений перелік технічно складних товарів. Відповідно до даної позиції ключовим критерієм віднесення продукції до технічно складної пропонується вважати наявність мікропроцесорного пристрою керування, що істотно розширює функціонал виробу, передбачає істотно вищі вимоги до рівня проектування, вибору компонентної бази і безпеки виробу. Наявність мікропроцесорного пристрою можна довести як документально (схеми, фотографії, експлуатаційна документація), так і візуально (наявність електронної плати управління), що зводить до мінімуму ризик виникнення спірних ситуацій. Також відповідно до даної позиції вважається необґрунтованим обмеження переліку технічно складних товарів пристроями, в яких наявний лише дисплей для відображення буквено-цифрової інформації про режими роботи, оскільки наявність дисплея з буквено-цифровою індикацією не характеризує складність виробу на сучасному етапі розвитку техніки і необґрунтовано дискримінує технічно складні пристрої, які обладнані світлодіодною, символною чи іншою, відмінною від буквено-цифрової, індикацією [13].

Також характерним для технічно складних побутових товарів є обов'язкове супроводження експлуатаційними документами. До експлуатаційних документів належать текстові або графічні конструкторські документи, які окремо чи разом дають можливість ознайомитися із споживчими властивостями товару, і в яких визначаються правила його експлуатації, зокрема технічний паспорт чи інший документ, що його замінює [1, п. 7]. Такими документами є настанови щодо експлуатування, інструкція з монтажу, каталог деталей та складських одиниць, формуляр тощо. Експлуатаційні документи можуть бути виконані як на паперових носіях, так і в електронному вигляді.

Висновки. Технічно складні побутові товари є не обмеженими в обороті непродовольчими товарами, а промисловими товарами побутового призначення. В основі їх відмежування від інших об'єктів цивільних прав лежить технічна і технологічна сутність, які, в свою чергу, впливають на споживчі властивості даних товарів і, як наслідок, визначають особливості їхнього правового режиму.

Аналіз поняття та переліків технічно складних побутових товарів дозволяє виокремити загальні та спеціальні ознаки, що лежать в основі об'єднання даних товарів в єдину групу об'єктів цивільних прав, тобто такі ознаки, за якими технічно складні побутові товари відрізняються від інших промислових товарів споживчого призначення.

До загальних ознак належить приналежність до категорій «речі» та «товари». До спеціальних ознак, що характеризують складні побутові товари як об'єкти цивільних правовідносин, належать: 1) приналежність до предметів техніки; 2) технічно складний внутрішній устрій, що включає сукупність конструктивних елементів (вузли, блоки,

комплектуючі вироби); 3) закріплення чіткого переліку таких товарів у спеціальних нормативно-правових актах; 4) установлення на них гарантійного терміну; 5) наявність технічних характеристик; 6) супроводження експлуатаційними документами; 7) встановлений обов'язок створення обмінного фонду щодо деяких з даних товарів.

Список літератури:

1. Про затвердження Порядку гарантійного ремонту (обслуговування) або гарантійної заміни технічно складних побутових товарів: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2002 р. № 506 / Кабінет Міністрів України. Офіційний вісник України. 2002. № 16. Ст. 25.
2. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-ХІІ № 3161-IV / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 7. Ст. 84.
3. О защите прав потребителей: Закон Российской Федерации от 07.02.1992 г. № 2300-1. Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. 1992. 9 апреля. № 15. Ст. 766.
4. О защите прав потребителей: Закон Республики Беларусь от 09.01.2002 г. № 90-З. Газета «Звезда». 2002. 20 марта. № 55–56.
5. О защите прав потребителей: Закон Республики Казахстан от 04.05.2010 р. № 274-IV. Ведомости Парламента Республики Казахстан. 2010. 18 мая. № 9. Ст. 43.
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV / Верховна рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.
7. Мілаш В.С. Господарське право: Курс лекцій. Харків: Право, 2010. 336 с.
8. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV / Верховна рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18. Ст. 144.
9. Перелік груп технічно складних побутових товарів, які підлягають гарантійному ремонту (обслуговуванню) або гарантійній заміні, в цілях застосування реєстраторів розрахункових операцій: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 231 / Кабінет Міністрів України. Офіційний вісник України. 2017. №31. Ст. 937.
10. Про затвердження Правил роздрібної торгівлі непродовольчими товарами: Наказ Міністерства Економіки України від 19.04.2007 р. №104 / Міністерство Економіки України. Офіційний вісник України. 2007. № 86. Ст. 197.
11. Про реалізацію окремих положень Закону України «Про захист прав споживачів»: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 1994 р. №172 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/506-2002-%D0%BF/conv/print1453555349861353> (дата звернення: 05.12.2017).
12. Директива № 1999/44/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС від 25.05.1999 р. щодо певних аспектів продажу споживчих товарів та пов'язаних з цим гарантій / База даних «Законодавство України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_b07
13. Заключение об оценке регулирующего воздействия на проект постановления Правительства Российской Федерации «Об утверждении перечня технически сложных товаров, в отношении которых в случае обнаружения в товаре недостатков требования потребителя о возврате уплаченной за такой товар суммы либо о замене такого товара на товар этой же марки (модели, артикула) или на такой же товар другой марки (модели, артикула) с соответствующим перерасчетом покупной цены, выдвинутые по истечении 15 дней со дня передачи потребителю такого товара, подлежат удовлетворению только в случае обнаружения существенного недостатка товара, или нарушения установленных Законом Российской Федерации «О защите прав потребителей» сроков устранения недостатков товара, или невозможности использования товара в течение каждого года гарантийного срока в совокупности более чем тридцать дней вследствие неоднократного устранения его различных недостатков» от 05.05.2011 г. / Министерство экономического развития Российской Федерации. URL: <http://economy.gov.ru/wps/wcm/connect/111f2c8046be938989aefb4415291f1/zakliuchenie.doc?MOD=AJPERES&CACHEID=111f2c8046be938989aefb4415291f1>

ТЕХНИЧЕСКИ СЛОЖНЫЙ БЫТОВОЙ ТОВАР КАК ОБЪЕКТ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Статья посвящена исследованию технически сложного бытового товара как объекта гражданских правоотношений. В частности, дано определение понятию технически сложного бытового товара, выделены общие и специальные признаки, по которым данные товары отличаются от других промышленных товаров потребительского назначения. Сосредоточено внимание на различиях между технически сложными бытовыми товарами и сложными вещами. Приведена цель закрепления законодателем перечней технически сложных бытовых товаров.

Ключевые слова: *технически сложные бытовые товары, перечень, признаки, особенности, защита прав потребителей.*

TECHNICALLY COMPLEX HOUSEHOLD GOODS AS AN OBJECT OF CIVIL LEGAL RELATIONS

The article is devoted to the study of a technically complex household goods as an object of civil legal relations. In particular, the definition of the concept of a technically complex household product is given, the general and special features are distinguished, according to which these goods differ from other industrial goods of a consumer purpose. Attention is focused on the difference between technically complex household goods and complex things. The purpose of the fixing by the legislator of lists of technically complex household goods is given.

Key words: *technically complex household goods, list, features, features, protection of consumers' rights.*

Гуйван П.Д.

Полтавський інститут бізнесу

СВОЄЧАСНИЙ РОЗГЛЯД СПРАВИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

У статті дається розгорнутий аналіз юридичної природи темпоральних чинників, що визначають тривалість розгляду справи правозастосовними органами України. На основі даного аналізу здійснене сутнісне розмежування такого явища, як розумний строк розгляду справи в розумінні Європейського суду з прав людини та національного судочинства. Наведені типові приклади недотримання під час здійснення правосуддя українськими судами європейських принципів справедливого судочинства. Запропоновані рекомендації стосовно приведення строків розгляду справ у відповідність з європейськими критеріями розумності.

Ключові слова: розумний строк розгляду справи, своєчасне виконання рішення.

Постановка проблеми. У параграфі. 1 ст. 6 Конвенції про захист права людини і основоположних свобод 1950 р. задекларовано правило, згідно з яким кожен має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним та безстороннім судом у вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього [1]. Як бачимо, міжнародний правовий акт використовує термін «розумний строк». З методологічної точки зору можна погодитися із застосуванням цього поняття, але при цьому має бути встановлений його зміст. Утім, Конвенція не розкриває сутності «розумного строку», тож маємо з'ясувати його дефініційне значення через призму конкретної прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), яка відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визнається джерелом національного права. Опрацювання цієї практики має значення для визначення способів удосконалення законодавства про українське судочинство [2, с. 964].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з реалізацією права на справедливий суд, в тому числі й щодо своєчасного доступу до правосуддя та розгляду справи, в літературі висвітлювалися такими дослідниками, як: М.В. Буроменський, О.А. Гончаренко, В.В. Городовенко, В.К. Забігайло, В.Є. Мармазов, О.Б. Прокopenко, П.М. Рабінович, Д.М. Супрун, Е.Л. Трегубов, С.В. Шевчук, Д. Гомьєн, Д. Харріс, Л. Зваак

та ін. Вказані науковці зробили значний внесок у вивчення даної проблематики. Проте, на нашу думку, в темпоральному вимірі проблема лише окреслена і потребує доопрацювання. Зокрема, відсутній серйозний аналіз питань щодо строків розгляду справ і виконання судових рішень, які б відповідали критерію розумності в конкретних випадках. Як теоретична думка, так і законодавство потребують чітких відповідей на ці питання. З'ясування означених питань і становить предмет даної наукової праці.

Постановка завдання. Отже, мета статті – зробити розгорнутий аналіз юридичної природи темпоральних чинників, що визначають тривалість розгляду справи правозастосовними органами України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення належної тривалості розгляду і вирішення судових спорів Європейський суд використовує поняття «розумний строк». Для вітчизняної наукової думки та законодавства подібний підхід до вирішення питання також є досить симптоматичним. При цьому як розумний тлумачиться найкоротший строк розгляду і вирішення судової справи, достатній для надання своєчасного (без невинуватих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів особи. Втім, якщо проаналізувати питання глибше, неважко помітити, що між сутністю розумного строку в сенсі українського і європейського законодавця є певна відмінність. Українські процесуальні закони кваліфікують строк як проміжок часу, впродовж якого учасник процесу чи суд повинні вчинити

ту чи іншу значиму дію. Інакше кажучи, «розумний» строк становить сукупність процесуальних строків, встановлених законом для вирішення справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів без необґрунтованих зволікань. Водночас ЄСПЛ оцінює розумний строк як тривалість усього провадження, починаючи від його порушення і закінчуючи повним виконанням судового рішення. За цією концепцією розумність строку пов'язана з результатом правосуддя – досягненням справедливості й поновленням у правах. Іншими словами, строк розгляду справи є складником «розумного строку». А останній містить час, упродовж якого справа вирішується судами всіх інстанцій, а також строк виконання судового рішення. Як показує практика, саме описаний часовий розрив у стадіях розгляду судової справи часто призводить до порушення прав особи у зв'язку з невинуватим затягуванням процесу.

Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, якщо воно відповідає вимогам справедливості та забезпечує ефективне поновлення в правах [3]. А судочинство як форма відправлення правосуддя має чинитися за правилами, побудованими відповідно до зазначених вимог, з метою оперативного реагування на ті порушення, про які йдеться у зверненні до суду [4, с. 36]. На жаль, мусимо констатувати, що національна судова система поки що перебуває на неналежному рівні. Так, проаналізувавши матеріали справ, у вирішенні яких допущено порушення розумних строків, Верховний Суд України констатував, що таке порушення обумовлено призначенням судових засідань з великими інтервалами, зволіканням у передаванні або пересиланні справи з одного суду в інший, невжиттям заходів для дисциплінування сторін у справі, свідків, експертів, повторним направленням справи на новий судовий розгляд [5]. Як вказує Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, в окремих випадках суди безпідставно відмовляють заінтересованим особам у праві на судовий захист у цивільних справах, наприклад, шляхом відмови у відкритті провадження у справі та повернення заяви. Нерідко поверховий розгляд цивільних справ і матеріалів кримінального провадження, ігнорування норм матеріального та процесуального права призводить не лише до скасування судових рішень в апеляційному чи касаційному порядку, але й до істотного порушення строків прийняття рішення по суті провадження [6].

Проілюструємо сказане прикладами з поточної правозастосовної практики. Так, Октябрський районний суд м. Полтави ухвалою від 30 березня 2017 року визнав неподаною та повернув позовну заяву фізичних осіб до Полтавської міської ради про визнання права власності [7]. Підставою для повернення заяви було те, що позивачі, на думку суду, не надали доказів, зазначених у позові, та не повідомили в позовній заяві, чи оскаржувалися раніше до суду дії органу місцевого самоврядування. Між тим дана ухвала місцевого суду була винесена з істотним порушенням норм українського процесуального права, а відтак нею було порушене право на своєчасний доступ до суду і розгляд спору впродовж розумного строку.

Право на судовий захист особи в Україні гарантоване Конституцією (ст. 55, 124), Цивільним процесуальним кодексом України (ст. 3, 4), Цивільним кодексом України (ст. 15, 16). Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, яка є джерелом українського матеріального права, також гарантує право особи на справедливий та безсторонній суд. Та найцікавіше, що свої порушення закону суд першої інстанції намагався обґрунтувати саме посиланнями на окремі вказівки Європейського суду з прав людини щодо того, що право на суд не є абсолютним. При цьому суддя місцевого суду посилалася на конкретні справи ЄСПЛ: «Осман проти Сполученого Королівства» [8, п. 27] та «Круз проти Польщі» [9, п. 53]. Але насправді означені посилання виявилися досить незграбними та відверто безграмотними. Адже достатньо просто прочитати тексти вказаних справ, аби пересвідчитися, що в них європейською інституцією якраз захищається право особи на доступ до правосуддя, а не обмежується, як то невірно розуміє суддя місцевого суду.

Так, пан Круз оскаржував до Європейського суду відмову національних судів Польщі надати йому судовий захист через те, що він не сплатив судовий збір, який вважав неспіврозмірним та завеликим. ЄСПЛ під час розгляду справи зазначив: «Право на суд» не є абсолютним. Воно може бути піддане обмеженням, дозволеним за змістом, тому що право на доступ до суду за самою своєю природою потребує регулювання з боку держави». Разом з тим «обмеження не буде сумісним з пунктом 1 статті 6 Конвенції, якщо воно не має правомірної мети і якщо відсутнє пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою». З огляду на це у справі Круз проти Польщі ЄСПЛ одногосно постановив, що було

допущено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, а також, що держава-відповідач повинна сплатити заявникові протягом трьох місяців 30 000 (тридцять тисяч) польських злотих за завдану нематеріальну шкоду внаслідок обмеження його права на суд.

При цьому слід зауважити, що висновки суду першої інстанції, викладені в коментованій ухвалі у справі № 554/2104/17-ц, не відповідали не лише вимогам закону, а й матеріалам справи. Процесуальні вимоги до змісту позовної заяви визначені ч. 2 ст. 119 ЦПК України. Так, згідно з ч. 2 ст. 119 ЦПКУ позовна заява має містити найменування суду, до якого подається заява; ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їхнє місце проживання (перебування) або місцезнаходження, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі; зміст позовних вимог; ціну позову щодо вимог майнового характеру; виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують кожну обставину, наявність підстав для звільнення від доказування; перелік документів, що додаються до заяви.

За змістом статей 11, 119 ЦПКУ позивач на власний розсуд обґрунтовує свої вимоги з викладом відповідних обставин та зазначенням доказів, що підтверджують такі обставини. Невідповідність зазначених у заяві обставин чи доказів на підтвердження позовних вимог не перешкоджає розгляду справи, оскільки може бути підставою для відмови в задоволенні позову по суті, а не для визнання позовної заяви неподаною. До пред'явленого 15 березня 2017 року позову у справі № 554/2104/17-ц позивачами було додано документи, що посвідчують право власності позивачів. Додано також документ, який свідчить про оспорювання іншим суб'єктом – відповідачем Полтавською міською радою даного права власності шляхом винесення рішення про розпорядження спірним майном, – копію рішення сесії Полтавської міської ради від 22 липня 2016 року. Таким чином, і факт наявності у позивачів речового права, і факт його порушення відповідачем шляхом невизнання чи оспорювання підтверджений наявними у матеріалах справи доказами.

Відповідно до ст. 130 ЦПКУ в попередньому судовому засіданні суд може уточнити позовні вимоги або заперечення проти позову, визначити факти, які необхідно встановити для вирішення спору, з'ясувати, які докази подані кожною стороною, за клопотанням осіб, які беруть участь у

справі, вирішує питання про витребування доказів. Крім того, окремі обставини, на які послався суд першої інстанції в ухвалі та які він вважає такими, що перешкоджають прийняттю позовної заяви (на кшталт вимоги про надання при пред'явленні даного позову інформації про оскарження рішення відповідача), є такими, що суперечать чинному законодавству та такими, що жодним чином не впливають на рух справи. Відтак, неправильно оцінивши обставини, місцевий суд припустився порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Апеляційний суд Полтавської області, звісно, скасував дану ухвалу і спрямував справу до суду першої інстанції для розгляду по суті. Але в такий спосіб відбулася неправомірна затримка розгляду справи на 4 місяці, що для захисту речових прав особи може мати дуже важливе значення.

За принциповою позицією Європейського суду з прав людини виконання рішення, винесеного будь-яким судом, слід розглядати як обов'язкову складову судового провадження [10, с. 127]. Брак дієвих механізмів контролю суду за виконанням судових рішень через природу останнього, зокрема його, так би мовити, «безініціативність», тобто спроможність діяти тільки за зверненням особи (наприклад, лише в разі скарги на бездіяльність органу виконання судового рішення), значно знижує ефективність і соціальну цінність судової діяльності. Не випадково Європейський суд із прав людини вважає стадію виконання судового рішення частиною загального процесу із судового захисту права. Варто наголосити, що основним концептом у питанні виконання судових рішень має бути не те, хто виконує судові рішення (суди, органи виконавчої влади, недержавні організації), а ефективність цієї діяльності (умови, засоби забезпечення, гарантії, механізми, контроль). Удосконалення механізму виконання судових рішень пов'язане, насамперед, з поліпшенням системи контролю й відповідальності за невиконання або неналежне виконання рішень судів [11, с. 44–45].

Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Кісельов проти України» [12] встановлено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 року. Зокрема, як вказує Суд, таке порушення полягає у тривалому невиконанні остаточного рішення суду на користь особи. У рішенні у справі «Беліцький проти України» [13, п. 23] ЄСПЛ нагадує свою позицію, викладену в кількох рішеннях, винесених проти України, відповідно до яких заявник може вважатися жертвою порушення його прав, гарантованих Конвенцією, з огляду на три-

валість невиконання рішення, винесеного на його користь (рішення у справі «Ромашов проти України» [14, п. 27]; рішення у справі «Войтенко проти України» [15, п. 35]).

При цьому ЄСПЛ трактує це так, що неможливість виконати рішення, винесеного на користь заявника, становить втручання в його право на мирне володіння майном, як передбачено в першому реченні першого параграфу 1 статті 1 Протоколу 1 Конвенції (рішення у справі «Вараніца проти України» [16, п. 32]). Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував у своїх рішеннях, які є джерелом українського національного права, що право на суд, захищене статтею 6 Конвенції, було б ілюзорним, якби національна правова система Високої Договірної Сторони дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове для виконання судові рішення залишалося невиконаним на шкоду будь-якій зі сторін (рішення у справі «Горнсбі проти Греції» (*Hornsby v. Greece* [17, п. 40]). Ефективний доступ до суду включає право на виконання судового рішення без невинуватих затримок (рішення у справі «Імобільяре Саффі» проти Італії) (*Immobiliare Saffi v. Italy*) [18, п. 66]).

У даному контексті не інакше як відсутністю належного контролю за виконанням судових рішень та невинуватю відмовою в доступі до суду слід оцінювати конкретні дії українських судів, спрямовані проти досягнення виконання остаточного судового рішення. Так, ухвалою Ожтбрського районного суду м. Полтави від 9 березня 2017 року у справі № 554/1862/16-ц залишено без розгляду скаргу стягувача на незаконну бездіяльність державного виконавця [19]. Судова відмова мотивована тим, що дана скарга, на думку судді, подана до суду із пропуском процесуального строку. Суддя місцевого суду зазначила, що позивач-стягувач пред'явив скаргу на незаконну бездіяльність державного виконавця з пропуском встановленого на оскарження 10-денного строку. При цьому суд послався на правило ст. 72 Цивільного процесуального кодексу України «Наслідки пропущення процесуальних строків». Разом з тим елементарна логіка припускає, що для того, аби встановити, що строк пропущений, суд повинен встановити, коли його перебіг почався (ст. 69 ЦПКУ). Адже визначити кінцеву дату строку можна, лише точно знаючи, коли розпочався перебіг строку.

Річ у тім, що остаточне рішення місцевого суду від 10 березня 2009 року перебувало на виконанні в державній виконавчій службі з 4 листопада 2009 року. Впродовж усього цього часу викона-

вель жодного разу не повідомив стягувача про хід виконавчого провадження, попри звернення останнього до нього. Відтак місцевий суд досить оригінально підійшов до обчислення початкового терміну процесуального строку, який, на його переконання, скінчився на момент пред'явлення скарги про бездіяльність. У тексті ухвали місцевого суду є аж два варіанти такого обрахунку, причому два початкових терміни відрізняються один від одного на 7 років. Перший, на думку суду, почався від дати відкриття виконавчого провадження – 4 листопада 2009 року. Саме від цієї дати, як припускає суд, почалося завідоме невиконання виконавчою службою рішення Ожтбрського районного суду м. Полтави від 10 березня 2009 року у справі № 2-2339/09. Суд вважає, що позивач-стягувач мусив про це знати від цієї дати, отже, строк звернення до суду зі скаргою на бездіяльність виконавця спливає 14 листопада 2009 року.

За другою (до речі взаємовиключною) версією суду першої інстанції строк для подання скарги на бездіяльність виконавця розпочався 20 грудня 2016 року, коли стягувач послав до виконавчої служби, що знаходиться в м. Києві, листа з вимогою повідомити його про хід виконання судового рішення. Відтак, як вважає місцевий суд, процесуальний строк у цьому випадку спливає 30 грудня 2016 року. Залишимо без особливої додаткової уваги безграмотність судді, яка всупереч закону намагається обчислювати процесуальний строк не від часу отримання певних відомостей, а від моменту запиту про них. Більш важливим для даного спору є дійсно встановлений законом порядок звернення зі скаргою про бездіяльність виконавця до суду. Закон встановлює, що таку скаргу стягувач чи інші учасники виконавчого провадження можуть подати протягом десяти днів від часу, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення її прав чи свобод (ст. 385 ЦПКУ). Як то чітко видно з матеріалів справи, державний виконавець упродовж часу від моменту відкриття виконавчого провадження не повідомляв стягувача про хід виконавчого провадження, чим грубо порушував Закон України «Про виконавче провадження». Як видно з наданого до скарги документу – постанови про відкриття виконавчого провадження від 4 листопада 2009 року, дана постанова не містить коду для входу в електронний реєстр виконавчих проваджень, якого на той час взагалі не було. Тож, стягувач упродовж всього часу провадження і донині не має жодних офіційних відомостей від виконавця про хід виконання судового рішення, що набрало законної

сили ще в березні 2009 року. Йому невідомо, чи відбувалися якісь виконавчі дії, чи стягнуті кошти з боржника, якщо стягнуті, то чому не перераховані на рахунок стягувача, якщо перераховані, то на який саме рахунок і чому вони не надійшли адресату. Як видно з матеріалів справи, виконавець не надав жодної інформації, навіть отримавши спеціальний запит від стягувача. Отже, зараз позивач-стягувач не володіє інформацією про порушення свого права бездіяльністю виконавця, і в чому саме полягає це порушення. Тож, предметом скарги є визнання незаконною бездіяльності державного виконавця, яка полягає в ненаданні відомостей стягувачу про хід виконавчого процесу, чим порушено вимоги спеціального закону «Про виконавче провадження».

Закон не містить спеціальних вказівок про те, впродовж якого часу виконавець мусить повідомляти про хід виконання. Тож, позивач-стягувач, враховуючи триваючий стан правопорушення з боку виконавця, звернувся зі скаргою до суду після спливу розумного строку очікування відповіді на своє звернення. Між тим обраний суддею місцевого суду в коментованій ухвалі підхід фактично унеможлиблює захист порушених прав особи внаслідок незаконної бездіяльності виконавця, особливо коли виконавець всупереч вимогам правової норми не виконує свій обов'язок щодо повідомлення учасників виконавчого провадження про його хід. Це спонукає виконавців до подальших порушень, адже вони можуть залишатися безкарними. Ухвала Октябрського районного у м. Полтаві суду від 9 березня 2017 року у справі № 554/1862/16-ц, якою порушувалося право особи на справедливий суд в частині надання доступу до справедливого та неупередженого суду для захисту своїх прав і свобод, була скасована в апеляційному порядку, а справа направлена до місцевого суду для розгляду по суті.

Інший приклад відмови в порушенні провадження за скаргою на бездіяльність державного виконавця спостерігаємо в ухвалі все того ж Октябрського районного суду м. Полтави від 7 березня 2017 року у справі № 554/1864/16-ц [20]. На цей раз місцевий суд не захотів розглядати скаргу тому, що вона, на думку судді, не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства. Таке рішення абсолютно не узгоджується з чинним законодавством України. Суть питання полягає в тому, що за аналогічних обставин, які розглядалися в попередньому прикладі (державний виконавець, здійснюючи провадження з 2009 року, жодного разу не повідомив стягувачку про його хід, тож

вона звернулася до нього з вимогою повідомити її про це), суддя місцевого суду всупереч закону та здоровому глузду дійшов висновку, що стягувач звернулася до виконавчої служби з інформаційним запитом. Тож, ненадання інформації в такому випадку оскаржується в позовному порядку до адміністративного суду. Насправді, суддя припустився елементарної підміни понять. Порядок та підстави звернення до розпорядників інформації регулюються Законом України «Про доступ до публічної інформації». Згідно зі ст. 1 цього Закону публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена у процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом. За приписами статті 10 даного закону кожна особа має право доступу до інформації про неї, яка збирається та зберігається. У свою чергу розпорядники інформації, які володіють інформацією про особу, зобов'язані надавати її безперешкодно і безкоштовно на вимогу осіб, яких вона стосується, крім випадків, передбачених законом.

Не можна кваліфікувати державну виконавчу службу, котра виконує функції з примусового виконання судових рішень, як таку, що є розпорядником інформації, яку вона збирає та зберігає. Як видно з матеріалів справи, позивач (стягувач) не зверталася до виконавчої служби з інформаційним запитом про надання інформації, в тексті його заяви відсутнє посилання на норми закону «Про доступ до публічної інформації». У тексті даного документу також немає запиту про надання інформації, що була отримана або створена у процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків. Натомість у своєму запиті стягувач вимагає надати інформацію про хід реалізації обов'язків виконавчої служби щодо виконання судового рішення від 10 лютого 2009 року. Відмінність у даному зверненні від інформаційного запиту полягає в тому, що розпорядник публічної інформації не має обов'язку повідомляти всіх осіб без відповідного запиту. Такий обов'язок надати публічну інформацію впродовж п'яти днів з'являється в нього лише після отримання запиту на інформацію. Натомість державний виконавець за законом зобов'язаний повідомляти стягувача та інших учасників провадження про хід виконавчого процесу без будь-яких запитів. А невиконання такого обов'язку закон кваліфікує як

правопорушення, котре зветься неправомірною бездіяльністю. Отже, стягувачка, направивши заяву, фактично нагадала виконавцеві про порушення ним чинного законодавства та пред'явила вимогу стосовно усунення даного порушення.

Таке правопорушення державного виконання, як бездіяльність, оскаржується в порядку, встановленому в розділі VII Цивільного процесуального кодексу України. Згідно зі ст. 383 ЦПКУ сторони виконавчого провадження мають право звернутися до суду зі скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення, ухваленого відповідно до цього Кодексу, порушено їхні права чи свободи. Звертаємо увагу, що в даній нормі закону мова йде про оскарження протиправної бездіяльності виконавця шляхом подання *скарги*. Між тим суд першої інстанції у своїй ухвалі помилково застосував норми КАСУ, які, по-перше, регулюють порядок пред'явлення *позовів*, а по-друге, стосуються оскарження діянь органу державної виконавчої служби, а не конкретного виконавця. Застосування законодавства, яке регулює позовний порядок захисту права у випадку, коли цивільний закон передбачає подання скарги, є неправомірним. Дане правило про подання саме скарги, а не позову, на бездіяльність державного виконавця закріплене і у ч. 4 ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження». Отже, місцевий суд знову припустився порушення права особи на доступ до суду і, попри подальше

скасування в апеляційному порядку неправомірної ухвали, вчинив порушення права на розгляд спору впродовж розумного строку.

Висновки. З проведеного дослідження можемо зробити певні висновки. Проблеми, пов'язані з тривалим невиконанням судових рішень, можуть бути вирішені в разі здійснення державного, в тому числі судового, контролю за повноцінним запровадженням інструментарію, передбаченого Законом України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень». Згідно з цим актом обов'язок виплачувати присуджені рішеннями судів суми, якщо боржники (державні органи, державні підприємства або підприємства, примусова реалізація майна яких забороняється) не сплатять їх у встановлений піврічний строк, покладається на Державне казначейство України. Більше того, затримка у виплатах, допущена казначейством, тягне виплату додаткових компенсацій особам, на користь яких ухвалено виконувати рішення. Отже, як тільки з'явиться політична воля (не економити на бюджеті на шкоду принципу справедливого судочинства), це питання буде значною мірою зняте. Що ж стосується механізмів пришвидшення розгляду судових справ, то тут вітчизняній судовій системі слід брати приклад з Європейського суду. Враховуючи велике завантаження, ЄСПЛ не побоявся піти на зміну регламенту і спростив окремі процедури, які носять загальний та повторюваний характер, запровадивши використання спрощених та/або прискорених процедур розгляду незначних чи неоскаржуваних справ.

Список літератури:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Офіційний вісник України. 2006. № 32. Ст. 2371.
2. Сорока М.О. Сутність терміну «розумний строк» у судовому адміністративному процесі. Форум права. 2011. № 1. С. 962–967.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 р. Офіційний вісник України. 2003. № 6. Ст. 245.
4. Тацій Л. Категорія «розумний строк» в адміністративному судочинстві: поняття та правова природа. Публічне право. 2014. № 1 (13). С. 36–41.
5. Щодо перевищення розумних строків розгляду справ. Верховний Суд. Лист від 25.01.2006 р. № 1-5/45. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v5_45700-06
6. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: Постанова Вищого спеціалізованого суду України від 17 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14>
7. Ухвала Октябрського районного суду м. Полтави від 30 березня 2017 року у справі № 554/2104/17-ц. Архів Октябрського районного суду м. Полтави за 2017 рік.

8. Рішення ЄСПЛ від 28.10.1998 року у справі «Осман проти Сполученого Королівства», заява № 23452/94. URL: <http://swarb.co.uk/osman-v-the-united-kingdom-echr-28-oct-1998/>
9. Рішення ЄСПЛ від 19 червня 2001 року у справі «Креуз проти Польщі» (CASE OF KREUZ v. POLAND). Заява № 28249/95. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_030
10. Гончаренко О.А. Розумний строк розгляду справи у практиці Європейського суду з прав людини. Форум права. 2012. № 3. С. 126–131.
11. Тацій В.Я. Виступ ректора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Вісник Національної академії наук України. 2017. № 2. С. 37–47.
12. Рішення ЄСПЛ від 13 червня 2013 року у справі «Кісельов проти України» (case Kiselyov v. Ukraine). Заява № 42953/04. URL: <http://cna.court.gov.ua/sud2590/2536/233223/4354788>
13. Рішення ЄСПЛ від 4 жовтня 2005 року у справі «Беліцький проти України». Заява № 20837/02 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_446
14. Рішення ЄСПЛ від 27 липня 2004 року у справі «Ромашов проти України». Заява №67534/01. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_227
15. Рішення ЄСПЛ від 29 червня 2004 року у справі «Войтенко проти України». Заява №18966/02. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_223
16. Рішення ЄСПЛ від 5 квітня 2005 року у справі «Вараніца проти України». Заява №14397/02. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_237
17. Рішення ЄСПЛ від 19 березня 1997 року у справі: «Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Greece). Заява № 18357/91. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_079
18. Рішення ЄСПЛ від 28 липня 1999 року у справі «Імобільяре Саффі проти Італії» (Immobiliare Saffi v. Italy). Заява № 22774/93. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_075
19. Ухвала Ожтрянського районного суду м. Полтави від 9 березня 2017 року у справі №554/1862/16-ц. Архів Ожтрянського районного суду м. Полтави за 2016 рік.
20. Ухвала Ожтрянського районного у м. Полтаві суду від 7 березня 2017 року у справі № 554/1864/16-ц. Архів Ожтрянського районного суду м. Полтави за 2016 рік.

РАССМОТРЕНИЕ ДЕЛА В РАЗУМНЫЙ СРОК КАК ЭЛЕМЕНТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВЫЙ СУД

В статье дается развернутый анализ юридической природы темпоральных факторов, определяющих продолжительность рассмотрения дела правоприменительными органами Украины. На основе данного анализа сделано сущностное разграничение такого явления, как разумный срок рассмотрения дела в понимании Европейского суда по правам человека и национального судопроизводства. Приведены типичные примеры несоблюдения при осуществлении правосудия украинскими судами европейских принципов справедливого судопроизводства. Предложены рекомендации по приведению сроков рассмотрения дел в соответствие с европейскими критериями разумности.

Ключевые слова: разумный срок рассмотрения дела, своевременное исполнение решения.

CONSIDERATION OF THE CASE WITHIN A REASONABLE TIME AS AN ELEMENT OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

The article provides a detailed analysis of the legal nature of temporal factors that determine the duration of the case by law enforcement agencies of Ukraine. On the basis of this analysis, an essential distinction has been made between such a phenomenon as a reasonable period for the consideration of a case in the understanding of the European Court of Human Rights and of national legal proceedings. Typical examples of non-compliance in the implementation of justice by Ukrainian courts of the European principles of fair trial are given. Recommendations are offered on bringing the time for consideration of cases in accordance with European standards of reasonableness.

Key words: reasonable time for consideration of the case, timely execution of the decision.

Романюк В.А.

Хмельницький університет управління та права

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО ОСОБИ

У статті досліджуються особливості реалізації права сторони спору на звернення про застосування позовної давності. Автор визначає виключну компетентність суду на застосування позовної давності. Також здійснено обґрунтування недоцільності її застосування іншими юрисдикційними та неюрисдикційними органами. Критиці піддане законодавче визначення граничного моменту подання особою заяви про застосування позовної давності, яке здійснюється у процесуальному порядку та суперечить положенням Цивільного процесуального кодексу України. У статті автор визначає, що об'єктом позовної давності є право на позов у матеріальному розумінні – це право на примусове здійснення вимоги позивача через суд.

Ключові слова: позовна давність, вимоги, суб'єктивне право, сторони спору, право на позов.

Постановка проблеми. Ефективність захисту цивільних прав часто залежить від того, чи не зятягувала особа з реалізацією свого права на захист, насамперед у випадках, коли особа звертається за примусовою реалізацією свого порушеного права через суд. Це залежить від дотримання особою передбаченого законодавством строку позовної давності. Адже значення позовної давності полягає в тому, що саме цей інститут цивільного права є однією з гарантій захисту прав і обов'язків особи за національним законодавством України, а саме – визначає стабільність цивільно-правових відносин, виховує та дисциплінує учасників цивільно-правових відносин, є стимулом до активного використання ними власних прав, а з іншої сторони – зміцнює договірну дисципліну. Відповідно, якщо особа не дотрималася цього строку на свою користь, вона може втратити своє право на примусовий захист свого порушеного права зі сторони юрисдикційного органу. Проте, законодавець не передбачає конкретизації процедури та правил застосування позовної давності, яке регулюється лише загальними засадами цивільного права та правилами обчислення строків. Таким чином, виникає потреба у визначенні та обґрунтуванні основних правил та особливостей застосування позовної давності судами, які передбачені нормами матеріального та процесуального права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Позовна давність, як строк захисту суб'єктивного права особи та наслідки його спливу, розгляда-

лася у працях відомих цивілістів О.Г. Брателя, І.Є. Енгельмана, М.А. Гурвіча, П.Д. Гуйвана, З.В. Ромовської, В.І. Цікало, О.В. Шовкової. Водночас у літературі значно менше уваги присвячено аналізу процесуального застосування позовної давності, дослідженню можливостей її застосування в досудовому врегулюванні спору та наслідкам фактичного спливу строку позовної давності.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення правового аналізу положень законодавства щодо застосування позовної давності, а також їх конкретизація з визначенням особливостей порядку застосування позовної давності судами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до частини 3 статті 267 ЦК України позовна давність може бути застосована судом за заявою сторони у спорі до моменту винесення ним рішення. Звідси очевидна складність механізму застосування позовної давності. По-перше, це суб'єктний склад: суб'єкт ініціювання – сторона у спорі (зазвичай цією стороною завжди є відповідач, адже лише у нього є зацікавленість щодо прийняття рішення судом про відмову в позові); суб'єкт застосування – суд (крім суду, законодавець не передбачив жодних альтернативних юрисдикційних органів, наділених правом застосувати позовну давність до спірних правовідносин, попередньо дослідивши всі умови спливу позовної давності). По-друге, в ході розвитку цивільних правовідносин позовна давність може бути

застосована лише на стадії їх судового розгляду, тобто якщо сторони вдаються до інших юрисдикційних чи неюрисдикційних способів захисту, вони не можуть самостійно чи за ініціативою органів державної влади застосовувати позовну давність до спірних правовідносин.

З огляду на це, необхідно розмежувати вплив позовної давності та настання наслідків її спливу. Для прикладу, особа звертається за захистом свого права після спливу строку позовної давності, про що вона та відповідач не знають, відповідно останній не заявляє клопотання про застосування позовної давності, а суд, позбавлений права самостійно ініціювати її застосування, вирішує спір та задовольняє позов. Це означає, що фактичне настання позовної давності, а саме момент її спливу, не породжує жодних юридичних наслідків. Юридично позовна давність настає з моменту застосування її судом на підставі заяви відповідача, і лише з цього моменту можуть настати наслідки її застосування. Однак момент фактичного настання позовної давності є ключовим для юридичного застосування позовної давності, адже саме правильність установлення цього моменту визначає, чи звернулася особа з позовом в межах строку позовної давності. Таким чином, фактичний вплив строку позовної давності не впливає на захист спірного правовідношення, проте лише з цього моменту існує певна ймовірність втрати особою права на примусове здійснення свого порушеного права в майбутньому. Тепер саме від волевиявлення відповідача під час судового процесу, від того, чи реалізує він своє суб'єктивне право на заявлення клопотання про застосування позовної давності, залежить захист права позивача після спливу строку позовної давності. Як бачимо, це право відповідача є процесуальним, оскільки воно не може бути реалізоване поза процесом.

Хоча позовна давність відноситься до матеріального права, проте реалізується вона шляхом вчинення процесуальних дій та породжує процесуальні юридичні факти [1, с. 16], які регламентуються нормами ЦК України, а саме – закріплюють правила щодо порядку вчинення процесуальних дій судом під час з'ясування обставин спливу позовної давності. Такими діями є: 1) звернення сторони спору під час судового розгляду із заявою про застосування позовної давності (ч. 3 ст. 267 ЦК України); 2) застосування судом позовної давності за заявою сторони (ч. 3 ст. 267 ЦК України); 3) вплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для від-

мови у позові (ч. 4 ст. 267 ЦК України); 4) якщо суд визнає поважними причини пропущення позовної давності, то порушене право підлягає захисту (ч. 5 ст. 267 ЦК України). Отже, інститут позовної давності, крім норм матеріального права, включає норми процесуального права, які регулюють взаємозалежні суспільні відносини, що підтверджує міжгалузевий характер досліджуваного інституту права.

Встановлення законодавцем застосування позовної давності лише судом є обґрунтованим та доцільним. По-перше, не можна говорити, що сторони можуть застосувати позовну давність самостійно на стадії досудового врегулювання спору між ними, оскільки кожна сторона зацікавлена у вирішенні питання щодо позовної давності на свою користь, тому самостійно прийняти об'єктивне рішення про її застосування вони не можуть. По-друге, не може бути виправданим застосування позовної давності за заявою сторони спору під час здійснення юрисдикційної форми захисту іншими органами державної влади, оскільки рішення органу державної влади поступається за юридичною силою судовому рішення, то будь-яка сторона спору, яка буде не згідна з рішенням на підставі застосування позовної давності, зможе оскаржити його в суді. По-третє, однією з цілей запровадження інституту позовної давності є полегшення роботи судів під час розгляду справ, які мали місце в минулому, оскільки вплив значної кількості часу з моменту порушення права впливає на можливість його захисту, надання доказів та доведення всіх обставин факту порушення. Отже, належність лише суду правомочності застосовувати позовну давність за заявою сторони у спорі є абсолютно правильною.

Як уже зазначалося, заява про застосування позовної давності подається стороною у спорі до винесення судом рішення. Проте жоден з кодексів: ЦК України та ЦПК України не передбачає обов'язкової форми її подання: чи шляхом усного клопотання, заявленого в судовому засіданні, чи шляхом складення окремого процесуального документа. Використання слова «зроблена» вказує на те, що заява може викладатись як в усній, так і в письмовій формі, на відміну від слова «подається», що є більш притаманним саме письмовій формі заяви [1, с. 15] (наприклад, ч. 1 ст. 119 ЦПК України). Але така невизначеність може впливати на якість судового процесу та прийняття ним справедливого рішення. Це стосується саме тих випадків, коли сторони заявляють клопотання про розгляд справи за їх відсутності. На нашу

думку, є два допустимих варіанти подання заяви про застосування позовної давності за певних умов: 1) особа може усно заявити про застосування позовної давності, якщо під час цього судового засідання був присутній позивач; 2) у разі розгляду справи за відсутності сторін особа подає письмову заяву (клопотання) про застосування позовної давності. У другому випадку особа може подати два різних клопотання або у клопотанні про розгляд справи за її відсутності зазначити прохання про застосування позовної давності.

Законодавець передбачає можливість подання такої заяви виключно сторонами спору. Відповідно до ч. 1 ст. 48 ЦПК України [10] сторонами в цивільному процесі є позивач та відповідач, але оскільки позивач не зацікавлений у застосуванні позовної давності, то заяву про застосування позовної давності може зробити лише відповідач. В юридичній літературі іноді виникають дискусії щодо наділення третьої особи правом на подання заяви про застосування позовної давності. Цивільний процесуальний кодекс України поділяє третіх осіб на дві групи: треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору та третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог. На думку, О.Г. Брателя, їх варто включити до осіб, які поряд зі сторонами у спорі мають право заявити про застосування позовної давності, оскільки вони наділені тими ж правами та обов'язками, що й позивач [1, с. 14]. Якщо розуміти цю пропозицію буквально, то ми не можемо з нею погодитися з наступних причин. Третя, особа яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, вступає у спір шляхом подання позову до однієї або декількох сторін (ч. 1 ст. 52 ЦПК України). Таким чином, в цієї особи є самостійна позовна вимога щодо предмета спору, яка може бути відмінна від позовної вимоги позивача. Відповідно до правової природи позовної давності, вона застосовується в разі порушення права особи, а тому в даному випадку суду необхідно буде встановити факт порушення права, на підставі якого третя особа висуває позовну вимогу та інші обов'язкові умови настання позовної давності. Таким чином, позовна давність тісно пов'язана із суб'єктивним складом правопорушення та впливає на захист суб'єктивного права особи, в якій виникає матеріально-правова вимога про захист порушеного права. Тому в меншій мірі, буде нелогічною та несправедливою можливість третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета позову, заявляти про застосування позовної давності до вимоги позивача. На підставі вищевикладеного,

ми пропонуємо встановити можливість для третіх осіб, що заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, звертатися про застосування позовної давності лише щодо тих вимог, які висунуті нею особисто. В тому випадку, якщо позовні вимоги третьої особи та однієї зі сторін співпадають, то звернена заява про застосування позовної давності повинна стосуватися лише тієї особи, яка звернулася із заявою, та не поширюється на тотожну вимогу особи, яка цієї заяви не зробила.

Що стосується можливості застосування позовної давності за заявою третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, то тут варто розділити погляди О.Г. Брателя, який вказує на недоцільність наділення третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, оскільки саме йменування третіх осіб вказує на те, що ними не заявляються самостійні вимоги щодо предмета спору, крім цього, законодавець визначає, що ухвалені рішення суду може лише вплинути на їхні права або обов'язки [1, с. 14–15].

Цивільним кодексом України також встановлені часові межі щодо звернення особи із заявою про застосування позовної давності. Таке звернення повинно бути зроблено до винесення судом рішення (ч. 3 ст. 267 ЦК України). Відповідно до положень ЦПК України поняття «винесення судового рішення» необхідно розуміти як «ухвалення судового рішення» в контексті ч. 1 ст. 244 ЦПК України, яка зазначає: «після судових дебатів суд виходить до нарадчої кімнати (спеціально обладнаного для ухвалення судових рішень приміщення) для ухвалення рішення, оголосивши орієнтовний час його проголошення». Отже, процедура винесення судового рішення означає ухвалення його судом з моменту виходу суду до нарадчої кімнати і закінчується його проголошенням у судовому засіданні. Однак ЦПК України визначає інший момент можливості подання сторонами доказів та клопотань (заяв), які підлягають доведенню та з'ясуванню, ще до проведення судових дебатів, а саме – до постановлення судом ухвали про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами: «вислухавши додаткові пояснення і вирішивши заявлені при цьому клопотання учасників справи, суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів» (ч. 3 ст. 241 ЦПК України). Оскільки для застосування позовної давності суду необхідно з'ясувати низку обов'язкових обставин (належність суб'єктивного права особи, факт порушення цього права,

дотримання строку позовної давності, підстави для зупинення і переривання строку позовної давності або наявність поважних причин його пропуску), то відповідно до положень ЦПК України особа повинна звернутися з клопотанням (заявою) про застосування строку позовної давності до моменту постановлення судом ухвали про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами, а не до винесення (ухвалення) рішення у справі. Таким чином, ми спостерігаємо колізію норм двох кодексів, щодо регулювання права сторони спору на звернення із заявою про застосування позовної давності. З метою правильного та однакового застосування норм матеріального та процесуального права та для врегулювання даної колізії пропонуємо внести зміни до ч. 3 ст. 267 ЦК України та викласти в такій редакції: *«Позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до постановлення ним ухвали про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами»*.

В юридичній літературі постійно триває дискусія щодо наслідків, пов'язаних із застосуванням позовної давності, а саме – щодо предмета її погашувальної (припиняючої) функції. Позовна давність стосується права на позов у матеріальному розумінні, під яким розуміють право вимагати від суду винесення рішення про захист порушеного суб'єктивного права, і права отримати такий захист [9, с. 143], тобто це право на примусове здійснення вимоги позивача через суд. Відповідно, закінчення строку позовної давності позбавляє сторону можливості вимагати примусового здійснення права через суд, але не позбавляє права звернутися за захистом до суду взагалі, оскільки для подачі позовної заяви до суду про захист порушеного суб'єктивного права законодавець ніяких строків не встановлює [9, с. 142].

Проте не всі науковці задовольняються позицією щодо припинення права на позов у матеріальному розумінні із застосуванням позовної давності. Ще однією важливою, особливо з практичної точки зору, є проблема з'ясування щодо існування суб'єктивного права незалежно від права на позов. Позиції науковців з питання припинення суб'єктивного права разом із припиненням права на судовий захист також різняться.

Ще римські юристи розходилися в поглядах щодо цього питання. Деякі з них поділяли думку про припинення суб'єктивного права разом із правом на позов, інші заперечували, вказуючи, що якщо випаде можливість без позову здійснити право, то здійснення його повинно бути

допущено. Підтвердженням цьому було існування в римському праві так званих *obligationes naturales* – зобов'язань, що позбавлені позову, які в разі їх виконання вважалися дійсними [7, с. 323]. Тобто ми бачимо можливість існування права на позов окремо від самого суб'єктивного права ще в римському праві. Також прихильниками даної позиції були І.Є. Енгельман [12, с. 399] та Г.Ф. Шершеневич [11, с. 183], які вважали, що дія позовної давності полягає в тому, що особа, яка не пред'явила позов про захист свого права протягом встановленого строку, втрачає не лише право пред'явити позов, а разом з ним і саме право, яке охороняється позовом. Таке бачення позовної давності І.Є. Енгельманом та Г.Ф. Шершеневичем пояснюється його відповідністю тогочасному законодавству.

Тривалий час через теоретико-правові та політичні причини найбільш підтриманою була думка М.А. Гурвіча, відповідно до якої відносини, що позбавлені позовної сили, не являються правовідносинами, бо право, яке нездатне перейти в стан права на позов, не є правом. Відповідно, науковець вважав право на позов у матеріальному розумінні суб'єктивним цивільним правом у тому стані, в якому воно здатне до примусової реалізації з боку зобов'язаної особи, а здатність права переходити в такий стан характерна для будь-якого суб'єктивного права [5, с. 145].

Водночас підтримка науковцями теорії належності права на позов до складу суб'єктивного цивільного права не відповідала положенням законодавства щодо неможливості боржника вимагати повернення виконаного зобов'язання після спливу позовної давності (ст. 47 ЦК УРСР 1922 р., ст. 82 ЦК УРСР 1963 р.), тому що це призвело до проблеми визначення наслідків спливу позовної давності. Такі положення законодавства в подальшому, змінили думки науковців щодо питання наслідків позовної давності, більшість з них (З.В. Ромовська [8, с. 183], П.Д. Гуйван [4, с. 49]) дійшли висновку, що зі спливом позовної давності погашається лише право на позов (у матеріальному розумінні).

З наукових досліджень випливає, що об'єктом дії позовної давності є право на позов у матеріальному розумінні, яке є самостійним правом і реалізується в межах охоронного правовідношення уповноваженою законом особою, чие право порушене [6, с. 88].

Висновки. Отже, позиція науковців щодо погашення зі спливом позовної давності лише права на позов (у матеріальному розумінні) є більш

обґрунтованою та відповідає функції позовної давності. Адже вплив позовної давності не погашає саме суб'єктивне цивільне право, а позбавляє його примусового захисту [2, с. 233], а цим унеможливує його примусове здійснення [3, с. 84]. Отже, незважаючи на таке послаблення юридичного захисту права, законодавець не визнає пропускання строку позовної давності як підставу для

припинення суб'єктивного матеріального права, адже у боржника завжди є можливість виконати зобов'язання в добровільному порядку після спливу позовної давності, і таке виконання не підлягає поверненню з посиланням на пропускання строку позовної давності, що свідчить про збереження самого суб'єктивного права в юридично ослабленому стані.

Список літератури:

1. Братель О. Вплив норм матеріального права на реалізацію процесуальних юридичних фактів у процесі здійснення цивільного судочинства. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 12. С.10–18.
2. Гражданское право. Часть первая: учебник / под ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева. Москва: Юристъ, 2003. 536 с.
3. Гражданское право: учебник / под ред. С.П. Гришаева. Москва: Юристъ, 1999. 484 с.
4. Гуйван П.Д. Позовна давність: монографія. Харків: Право, 2012. 448 с.
5. Гурвич М.А. Право на иск. Москва, 1949. 214 с.
6. Лебедева К. Ю. Исковая давность в системе гражданско-правовых сроков: дисс. ... на соискание научн. степени канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 2003. 243 с.
7. Мейер Д.И. Русское гражданское право: в 2 ч. Ч. 1. Москва: «Статут», 2003. 831 с.
8. Цивільне право: підручник для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1997. 544 с.
9. Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Співак В.М. Цивільне право України: Загальна частина. Київ: Наукова думка, 2000. 304 с.
10. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. №1618-15. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 07.01.2018)
11. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Тула: Автограф, 2001. 720 с.
12. Энгельман И.Е. О давности по русскому гражданскому праву: Историко-догматическое исследование. Москва: «Статут», 2003. 511 с.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНИЕНИЯ ИСКОВОЙ ДАВНОСТИ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА СУБЪЕКТИВНОЕ ПРАВО ЛИЦА

В статье исследуются особенности реализации права стороны спора на обращение о применении исковой давности. Автор определяет исключительную компетентность суда на применение исковой давности. Также осуществлено обоснование нецелесообразности ее применения другими юрисдикционными и неюрисдикционными органами. Критике подвергнуто законодательное определение предельного момента подачи лицом заявления о применении исковой давности, которое осуществляется в процессуальном порядке и противоречит положениям Гражданского процессуального кодекса Украины. В статье автор определяет, что объектом исковой давности есть право на иск в материальном смысле – это право на принудительное осуществление требования истца через суд.

Ключевые слова: *исковая давность, требования, субъективное право, стороны спора, право на иск.*

FEATURES OF APPLICATION OF LIMITATION PERIOD AND ITS INFLUENCE ON SUBJECTIVE RIGHT OF PERSON

The article examines the peculiarities of the realization of the right of the parties to the dispute to apply for the application of the limitation period. The author determines the exclusive province of the court regarding the application of the requirement of limitation period and justifies the inappropriate use of it by other jurisdictional and non-judicial bodies. The article criticizes the legally determination of deadline of presentation in court the application of a limitation period, which is executed in a procedural order, and contradicting the arrangements of the Civil Procedural Code of Ukraine Also, it is determined in which cases the written form of application for the using of the limitation period is mandatory. In the article, the author determines that the object of limitation period is the right to a claim in the material sense - this is the right to enforce the claim of the plaintiff through the court

Key words: *limitation period, requirements, subjective right, parties to the dispute, right to claim.*

Семенкова Н.І.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Смєсова В.Л.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ЗАХИСТ ПРАВ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ УСНИХ ПРАВОЧИНІВ

Досліджується юридичний зміст усного правочину. Розкривається проблематика визначення даного поняття в сучасному цивільному законодавстві. Аналізуються негативні економічні наслідки заключення усних правочинів. Розглянуто практичний досвід застосування як усного, так і письмового правочину в міжнародному законодавстві і господарській практиці України. Прозорість та ефективність судового вирішення конфліктів, що виникли у процесі здійснення усних правочинів, залежать від поведінки людей, які їх безпосередньо заключають, наявності свідків і доказової бази, яку надасть кожна сторона в цій справі. На основі наукового аналізу теоретичних і практичних напрацювань у зазначеній сфері дослідження запропоновано законодавчо закріпити механізм реалізації усних правочинів та захисту економічних інтересів суб'єктів-учасників.

Ключові слова: економічні інтереси, захист прав, письмовий правочин, право, усний правочин.

Постановка проблеми. У будь-якій сфері суспільного, економічного, політичного життя кожен індивід, суб'єкт, держава є безпосередніми учасниками заключення і укладання правочинів. Згідно з ч. 1 ст. 202 ЦК України останні, виступаючи за своєю природою юридичними актами, що здійснюються з метою набуття, зміни і припинення різного виду (цивільного, господарського, адміністративного тощо) прав та обов'язків, можуть бути вчинені в усній або в письмовій формах відповідно. Досить часто в повсякденному житті актори не усвідомлюють або не приділяють необхідної уваги тому факту, що паралельно зі звичною для них економічною і соціальною поведінкою вони стають безпосередніми учасниками правовідносин. Одночасно у випадку виникнення суперечливих моментів, які потребують захисту їх прав та інтересів, актуальним стає вирішення нагальних питань, конфліктів і протиріч законним шляхом для їх захисту як учасників правовідносин. Відповідно, кожна зі сторін конфлікту повинна володіти всіма необхідними документами, аргументами, які стануть доказами її правоти [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий аналіз дійсності правочину з дотриманням його форми відповідно до цивільного законодавства проводили такі вітчизняні вчені, як:

Борисова Ю., Буртин-Бока Н.С., Грудницька С.М., Давидова І., Євміна І.Л., Йоффе О.С., Кухарева Г.П., Орач Б.Й., Пастернак В.М., Підпригора А.О., Тищик Б.Й., Філатова Н., Харитоновна Е.О. та ін. Зокрема, приділялася достатня увага вивченню наявних форм правочинів, з'ясуванню, які з них будуть більш доречними та пристосованими до умов сучасного світу. Також фокус уваги науковців був зосереджений у сфері судової практики, реалізації правочинів та умов їх доказу в суді, обґрунтуванню шляхів практичного врегулювання правочинів у системі чинного законодавства. Одночасно більш глибокого наукового аналізу потребує така форма правочину, як усний правочин, проблематика якого залишається майже не розглянутою у вітчизняній юридичній науці.

Постановка завдання. Відповідно, метою статті є обґрунтування юридичного змісту усного правочину, визначення проблем та пошук шляхів підвищення ефективності його практичної реалізації.

Виклад основного матеріалу. Питання юридичного визначення правочинів, на наш погляд, характеризують найбільший пласт досліджень вітчизняних науковців-цивілістів і одночасно найбільший обсяг норм цивільного законодавства. Загальні вимоги щодо їх укладення, правомір-

ність, наслідки, законодавчо закріплені форми – всі ці та багато інших дефініцій є характеристиками найважливіших аспектів процесу укладання правочину.

На наш погляд, слід звернути увагу саме на специфіку форм вчинення правочину. Певні аспекти зазначеного питання регламентуються ст. 205 ЦК України, а саме мається на увазі норма про те, що правочин як акт вільного волевиявлення особи може вчинятися у двох формах – усній чи письмовій. Одночасно, законодавець визначає в якості останньої також й електронну форму правочину. Специфіка останньої полягає в тому, що особа може через електронні носії вчинити волевиявлення, яке може бути реалізоване у формі телеграми, електронного листа, факсового та мережевого повідомлення, якими сторони обмінюються. Засвідчується такий правочин електронним підписом особи [2, с. 4].

Сторони як вільні учасники цивільного і господарського процесу мають право обирати зазначені форми укладання, якщо інше прямо не обмежується законом. Крім того, якщо для правочину не встановлена обов'язкова письмова форма, він буде вважатися вчиненим у тому випадку, коли сторони засвідчать свою волю щодо настання певних юридичних фактів, наявності в зазначеній дії юридичного складу або юридичних наслідків. Зазначена воля може виражатися також і в мовчанні [3]. Будь-який правочин є формою волевиявлення інтересів і потреб людини без викривлення його змісту, форми, суб'єктивної сторони тощо. Недотримання зазначених умов є підставою вважати правочин недійсним [4, с. 27].

Усні правочини досить розповсюджені серед фізичних осіб. Крім того, вони характерні і для господарської практики, наприклад, у разі проведення так званих разових (коротких) угод суб'єктами господарювання, хоча останні і не регламентовані законодавчо. Усні правочини є фідучіарними, тобто не потребують подальшого доказування [5, с. 298].

На перший погляд, в усному правочині все здається зрозумілим – є чітке визначення зобов'язань сторін, терміну їх виконання. Одночасно практична реалізація усних правочинів пов'язана зі значною кількістю проблемних питань щодо узгодження конфліктів інтересів сторін, відсутності їх нормативного врегулювання. Згідно з ч. 1, 3 ст. 206 ЦК України усно вчиняються правочини, які на момент їх здійснення вже виконуються [3].

Однак правочини, які обов'язково повинні мати нотаріальне посвідчення та (або) державну

реєстрацію, а також правочини, для яких недотримання їх форми буде спричиняти визнання їх недійсними, потребують окремого розгляду й уточнення щодо їх переліку, процедури їх укладання, вільного волевиявлення сторін та факту їх засвідчення.

Правочини, які реалізуються через заключення різного виду цивільних і господарських договорів, обов'язково повинні бути укладені в письмовій формі, хоча можуть за згодою обох сторін бути усними, однак якщо це не буде суперечити самому договору чи закону.

На наш погляд, вчинення правочину усно практично унеможлиблює спосіб його доказу в суді. Згідно з висновками практикуючих фахівців проблемою є те, що суд у зазначених справах ґрунтує своє рішення лише на довірі тій або іншій стороні. Як вже зазначалося, законодавець дозволяє вчинити правочини в усній формі, які повністю реалізуються на момент вчинення. Однак якщо такі правочини укладаються між особами на довірі один до одного, то постає питання: навіщо їм потрібний захист, коли самі суб'єкти не допускають можливості невиконання такого правочину? Особа, подаючи відповідний позов до суду про захист своїх прав, повинна надавати певні матеріали (докази). Суд, у свою чергу, досліджує їх у ході судового розгляду справи. Спираючись лише на допит обох сторін та свідків, на наш погляд, неможливо винести правильне рішення про дійсність правочину. Звичайно, закон конкретизує, які правочини обов'язково повинні мати письмову форму, однак заперечувати проти вчинення усних правочинів також не може.

Проведений нами аналіз судової практики, зокрема Рішення в Цивільній Справі № 2018/2-479/11 від 12.04.2011 р. Київського районного суду м. Харкова про визнання правочину недійсним та удаванним, дозволяє дійти висновків, що до апеляційного суду звернулась ОСОБА 1 за позовом до ОСОБИ 2, ОСОБИ 3 з вищевказаними вимогами. Відповідно до змісту матеріалів зазначеної справи зрозуміло, що був наявний факт прихованого (удаваного) договору позики.

Згідно зі ст. 1046 ЦК України договір позики – це правочин, щодо якого одна сторона передає у власність іншій стороні кошти або інші речі. А позичальник відповідно зобов'язується повернути позичодавцеві таку ж суму коштів, яку позичав, або таку ж кількість речей, що характеризуються такими ж властивостями, якими користувалися позичені речі. Договір позики вважається укладеним із моменту передання грошей

або інших речей, визначених родовими ознаками. Однак через те, що у справі було відсутнє письмове закріплення правочину, судити про його удаваність суд підстав не мав, і, виходячи з цього, відмовив у позовних вимогах.

Отже, із зазначеного рішення суду виходить, що договір неможливо було визнати дійсним або недійсним через те, що немає письмового підтвердження його чинності, а спираючись на докази обох сторін, неможливо ґрунтовно з'ясувати природу правочину та винести рішення.

Ще одну подібну справу розглядав 23 листопада 2016 р. Тетіївський районний суд Київської області про визнання дійсним договору завдатку і стягнення грошової суми. ОСОБА 1 звернулась з позовом до ОСОБИ 2 і просила стягнути з Відповідача певну грошову суму. Позивач повинен був продати недобудований будинок із земельною ділянкою, однак не мав на нього ніяких документів, тому між сторонами був укладений усний договір купівлі-продажу. Позивач сплачував грошові кошти, однак Відповідач ніяких своїх усних обіцянок не виконав. Одночасно завдатки, які надавались Відповідачу, підкріплені розписками Позивача, тому суд, спираючись на зазначені докази, мав усі підстави винести правильне, обґрунтоване рішення.

Отже, виходячи із судової практики, можна зробити висновок, що в інтересах будь-якої особи є укладання саме письмових, а не усних правочинів, тому що у вітчизняному законодавстві відсутній механізм реалізації і захисту інтересів сторін у випадках заключення останніх.

Законодавство захищає права і свободи людини і громадянина відповідно до норм Конституції України, суди реалізують свої функції відповідно до чинного законодавства і також в інтересах народу України [6]. З цього прямо випливає наступна теза: якщо держава в особі судового органу влади захищає права і свободи людини і громадянина, спираючись на чинне законодавство, яке відповідає моральним засадам суспільства, виконує захисну функцію, то існує необхідність чіткого врегулювання зазначених протиріч, шляхів їх вирішення через розробку інструментів та механізму правового захисту вчинення усних правочинів.

Аналіз міжнародного законодавства дозволяє дійти висновків, що демократичні держави беруть за основу вільний вибір сторонами форми укладання правочинів. До питань щодо більш прийнятної форми правочину зверталися ще у Стародавньому Римі, пізніше зазначені правові

відносини досліджував відомий юрист-цивіліст Д. Мейер.

Якщо співвідносити українське законодавство і законодавство інших країн, то бачимо, що новелою вітчизняного права є втілення в Україні в життя електронного правочину. Згідно з § 312b Цивільного уложення Німеччини загальноновживаною є саме остання форма угоди.

Повертаючись до проблеми вибору сторонами угоди форми правочину (усної чи письмової), зауважимо, що в зарубіжній юридичній практиці відсутній жорсткий механізм директивного примусу сторін до форми правочинів. Відповідно ст. 129 ЦК Бразилії сторони вільно обирають зручну для себе форму угоди за винятком, коли закон її прямо не передбачає. Ст. 143 ЦК Перу містить наступне правило: якщо закон не встановлює конкретної форми угоди, то сторони вчиняють її на власний розсуд, як зручно для них.

Таким чином, можемо підсумувати, що право більшості країн головним принципом правочину висуває автономію волі сторін. Останнє було закріплене ще в Римській конвенції 1980 р. про право, яке застосовується до договірних зобов'язань. Із норм зазначеної конвенції вибір форми правочину сторонами повинен бути конкретизований в умовах договору, обставинах справи або прямо з них випливати.

Ще одним прикладом є Віденська конвенція про договори купівлі-продажу, в якій зазначено, що від сторін не вимагається під час укладання договору дотримання письмової форми. При цьому вважається, що доказати усний правочин можливо буде в будь-який спосіб, включаючи показання свідків. Отже, із вищезазначеного випливає, що для світового господарства і міжнародного співтовариства першоосновою укладання правочинів є воля сторін, з чого проголошується принцип укладання угод через вільне волевиявлення з вільним вибором форми правочину їх сторонами.

На нашу думку, відсутність ефективного механізму застосування усних правочинів та їх правового захисту в Україні зумовлена тим, що у людей наявний низький рівень правосвідомості, остраху правової відповідальності, що підкріплюється значною кількістю колізій в нормах права та корумпованою судовою системою.

Для вирішення зазначених проблем у чинному законодавстві, на наш погляд, необхідно більш ґрунтовно визначити механізм їх судового розгляду. Крім того, існує необхідність підвищення правової культури громадян через куль-

тивацію правосвідомості, підвищення рівня правових знань і правових установок у суспільному і господарському житті, розвиток довіри один до одного, що властиве демократичним країнам світу. Коли одна сторона бажає укласти правочин з іншою стороною, вона повинна бути впевненою, що останній буде виконаний обома сторонами. В Україні ж гарантії добросовісності іншої сторони відсутні. Тому пропонуємо передбачити в законодавстві норми, які будуть спрямовані на захист прав осіб, які вчиняють усний правочин, а з метою страхування виконання зобов'язань і захисту своїх інтересів рекомендуємо вчиняти правочини з подальшим їх засвідченням у письмовій формі.

Мін'юст України дає роз'яснення, що на вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути нотаріально посвідчений [1], однак багато людей про це навіть не здогадуються. Одночасно суб'єктам правочинів обов'язково слід враховувати можливість визнання недійсним правочину через порушення жорстко регламентованої законом форми (простої або нотаріальної) для певних правочинів. Правочин має бути реально спрямований на виникнення обумовлених ним правових наслідків, тобто його необхідною умовою є єдність волі й волевиявлення. Волевиявлення, здійснене без мети вчинення правочину, а лише для виду або для прикриття іншого правочину, впливає на дійсність правочину [7, с. 217].

Дотримання всіх вищезазначених умов підвищує гарантію та захищеність прав та свобод людини, спрощує процедуру доказу в судах усних домовленостей. Дійсно, міжнародне законодав-

ство свідчить, що покази свідків є ефективною доказовою базою, що не є характерним для України, де зазначений механізм не завжди працює.

Висновок. Враховуючи вищезазначене, можна зауважити, що сьогодні система цивільного законодавства містить багато слабких місць і прогалин, які потребують негайного вирішення. Особливо зазначене стосується правових аспектів укладання усного правочину, що є невід'ємною частиною цивільних і господарських відносин. Практичне застосування усних правочинів вимагає змін через неякісний механізм їх захисту та регулювання, що припускає: впровадження норм захисту прав сторін усного правочину як за поруки підвищення ефективності законодавства; пристосування останнього до міжнародних стандартів через регіональну та універсальну уніфікацію. Прозорість та ефективність судового вирішення конфліктів, які виникли у процесі реалізації усних правочинів, на пряму залежать від осіб, які укладають останній, наявності свідків та доказової бази, яку надасть кожна сторона по справі.

Конституція гарантує кожній людині у сфері цивільних, господарських і суспільних відносин в цілому право на захист, однак попередження настання негативних наслідків девіативної поведінки відноситься до компетенції самої людини, а не держави. Тому будь-якому суб'єкту, передусім, необхідно самостійно вирішувати для себе, яким чином попередити потенційне виникнення конфлікту інтересів та обрати відповідну форму їх захисту в процесі укладання правочину, щоб потім не доводити справу до судового розгляду.

Список літератури:

1. Роз'яснення Міністерства Юстиції України від 19.04.2011. р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0028323-11>
2. Поталайко М. Електронна форма правочину. Презентаційні матеріали. 2016. URL: http://uba.ua/documents/presentation/22-04-2016/Polatayko_2016.pdf<http://uk.x-pdf.ru/5yuridicheskie/271346-26-mizhнародne-privatne-pravo-pidruchnik-redakci-yu-profesora-zhushmana-docenta-shumilo-zatverdzheno-ministerstvom-osviti-na.php>
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page>
4. Єдиний реєстр судових рішень України. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Page/2>
5. Кухарева Г.П. Форми правочинів. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2006. № 32. С. 298–302.
6. Давидова І.В. Загальні ознаки правочинів, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин. Часопис цивілістики. 2015. Вип. 18. С. 25–28.
7. Пастернак В. Форма правочину – невід'ємна частина його дійсності. Часопис Київського університету права. 2013. № 2. С. 215–217.

ЗАЩИТА ПРАВ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ СУБЪЕКТОВ В ПРОЦЕССЕ РЕАЛИЗАЦИИ УСТНЫХ СДЕЛОК

Исследуется юридическое содержание устной сделки. Раскрывается проблематика определения данного понятия в современном гражданском законодательстве. Анализируются негативные экономические последствия заключения устных сделок. Рассмотрен практический опыт применения как устных, так и письменных сделок в международном законодательстве и хозяйственной практике Украины. Прозрачность и эффективность судебного разрешения конфликтов, возникших в процессе осуществления устных сделок, зависят от поведения людей, которые их непосредственно заключают, наличия свидетелей и доказательной базы, которую предоставит каждая сторона в этом деле. На основе научного анализа теоретических и практических разработок в данной сфере исследования предложено законодательно закрепить механизм реализации устных сделок и защиты экономических интересов субъектов-участников.

Ключевые слова: экономические интересы, защита прав, письменная сделка, право, устная сделка.

PROTECTION OF RIGHTS AND ECONOMIC INTERESTS OF SUBJECTS IN THE PROCESS OF REALIZATION OF ORAL TRANSACTIONS

The legal content of the oral transaction is examined. The problematic of the definition of this concept in modern civil legislation is revealed. The negative economic consequences of the closing of oral transactions are analyzed. The practical experience of applying both oral and written transactions in international legislation and economic practice of Ukraine is considered. On the basis of scientific analysis of theoretical and practical developments in this field of research, it is offered to fix the mechanism for implementing oral transactions and protecting the economic interests of the participating entities legislatively.

Key words: economic interests, protection of rights, written transaction, law, oral transaction.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 336.132

Дуліба Є.В.

ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Семена Дем'янчука»

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ ФУНКЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ КОНТРОЛЬ ЗА ПОДАТКОВИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

У статті розглянуто особливості реалізації податкової функції в діяльності Державної фіскальної служби та її територіальних органів. Проаналізовано практику здійснення податкового контролю в Україні. Визначено основні практичні проблеми в організації податкового контролю. Запропоновано шляхи вдосконалення податкового контролю в Україні. Зазначено, що податковий контроль і надалі залишається найбільш пріоритетним напрямом реалізації податкової функції в діяльності органів Державної фіскальної служби України.

Ключові слова: податковий контроль, способи податкового контролю, ДФС, перевірка, ризики.

Постановка проблеми. Для нормального функціонування будь-якої сфери держави необхідно проведення ефективного та раціонального використання державних коштів, що допомагають забезпечити реалізацію завдань і функцій держави в цілому.

У розвинених країнах світу основним джерелом формування державних фінансів є податки, які становлять 80–90% всіх доходів держави. Однак історія свідчить, що ніхто і ніколи не відчував бажання сплачувати податки, і немає у світі жодних мотивацій, які сприяли б сплаті податків, крім застосування заходів державного впливу на платників [1, с. 19]. Тому важливим способом забезпечення законності та фінансової дисципліни є проведення податкового контролю.

Впорядкована, злагоджена і здійснювана у відповідному порядку контрольна діяльність підвищує як відповідальність посадових осіб контролюючих органів, так і забезпечує швидкість її здійснення, допомагає в боротьбі з бюрократизмом і гарантує захист прав підконтрольних суб'єктів. А сам податковий контроль стає індикатором ефективності податкової політики держави, оскільки забезпечення функціонування будь-якої сфери життєдіяльності держави потре-

бує фінансування. Тому результативність податкового контролю значною мірою залежить від злагодженості системи органів, завдяки якій він здійснюється.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням окремих аспектів теорії і практики податкового контролю в Україні присвячені праці багатьох вчених: А.В. Бризгаліна, О.Д. Василика, Л.К. Воронова, М.М. Весельського, Л.О. Зазвонової, Т.В. Литвинчук, Л.М. Касьяненко, М.П. Кучерявенко, А.Н. Козиріна, Л.А. Савченко, О.Ю. Судакової, І.А. Орешкіна, О.П. Чернявського, С.О. Шохіна. Проте на сучасному етапі здійснення податкової реформи в Україні особливо актуальним є дослідження теоретичних проблем удосконалення податкового контролю, що вимагає комплексного підходу до розв'язання основної проблеми держави – наповнення доходної частини бюджетів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження окремих аспектів реалізації податкової функції в діяльності органів, що здійснюють контроль за податковим законодавством.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність контролюючих органів щодо забезпечення додержання податкового законодавства

визначає ефективність реалізації податкової політики держави та функціонування всієї податкової системи [2, с. 189]. При цьому держава повинна регулярно перевіряти, наскільки правомірно діють учасники податкових правовідносин, і за необхідності забезпечувати дотримання податкового законодавства шляхом застосування заходів переконання та примусу.

Контролюючими органами, відповідно до ст. 41 Податкового кодексу України, є центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову і митну політику, державну політику з адміністрування єдиного внеску, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового та митного законодавства, законодавства з питань сплати єдиного внеску та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючий орган, його територіальні органи. Таким чином, забезпечення реалізації податкової функції держави лежить на Державній фіскальній службі України (далі – ДФС) та її територіальних органів.

Аналізуючи основні функції органів ДФС України, що зазначені в Податковому кодексі України, варто зазначити, що серед 48 основних функцій, які виконують органи ДФС, функція «контроль» зустрічається 10 разів, серед яких:

1) контроль за своєчасністю подання платниками податків та платниками єдиного внеску передбаченої законом звітності (декларацій, розрахунків та інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, зборів, платежів), своєчасність, достовірність, повноту нарахування та сплати податків, зборів, платежів;

2) здійснення контролю за встановленими законом строками проведення розрахунків в іноземній валюті, за додержанням порядку приймання готівки для подальшого переказу (крім приймання готівки банками), за дотриманням суб'єктами господарювання установлених законодавством обов'язкових вимог щодо забезпечення можливості розрахунків за товари (послуги) з використанням електронних платіжних засобів, порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону, наявністю торгових патентів;

3) здійснення контролю за додержанням виконавчими органами сільських, селищних рад та рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, порядку прийняття та

обліку податків і зборів від платників податків, своєчасністю і повнотою перерахування зазначених сум до бюджету;

4) здійснення контролю за правомірністю бюджетного відшкодування податку на додану вартість;

5) здійснення контролю у сфері виробництва, обігу та реалізації підакцизних товарів, контроль за їх цільовим використанням, забезпечують міжгалузеву координацію в цій сфері;

6) забезпечення контролю за прийняттям декларацій про максимальні роздрібні ціни на підакцизні товари (продукцію), встановлені виробником або імпортером, та узагальненням відомостей, зазначених у таких деклараціях, для організації роботи та контролю за повнотою обчислення і сплати акцизного податку;

7) забезпечення контролю за дотриманням суб'єктами господарювання, які провадять роздрібну торгівлю тютюновими виробами, вимог законодавства щодо максимальних роздрібних цін на тютюнові вироби, встановлених виробниками або імпортерами таких виробів;

8) забезпечення контролю за дотриманням суб'єктами господарювання, які провадять оптову або роздрібну торгівлю алкогольними напоями, вимог законодавства щодо мінімальних оптових відпускних або роздрібних цін на такі напої;

9) організація роботи та здійснення контролю за застосуванням арешту майна платника податків, що має податковий борг, та/або зупинення видаткових операцій на його рахунках у банку;

10) здійснення контролю та забезпечення надання допомоги у стягненні податкового боргу в міжнародних правовідносинах за запитами компетентних органів іноземних держав [3].

Зважаючи на те, що податковий контроль є важливим елементом податкового адміністрування, його ефективна організація та проведення дозволяють забезпечити дотримання законодавства за мінімальних витрат як для держави, так і для бізнесу.

При цьому податковий контроль може здійснюватися за допомогою таких способів, як: ведення обліку платників податків; інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів; перевірки та звірки, а також перевірка щодо дотримання законодавства, моніторингу контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платника податків [3].

Практика діяльності ДФС та її територіальних органів показує, що визначальне місце податко-

вого контролю в Україні займають саме податкові перевірки. Так, наприклад, у 2017 році за результатами контрольно-перевірочної роботи Департаменту аудиту ДФС та територіальних органів проведено 19 169 перевірок, за результатами яких donaraxovano 16 300 557 тис. грн., в тому числі по планових перевірках 8 225 206 тис. грн., а позапланових – 8 075 351 тис. грн. [4].

Важливим завданням податкового контролю є не тільки припинення правопорушення, але й вживання заходів, спрямованих на усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню.

Поряд із цим важливою передумовою забезпечення належної організації процесу податкового контролю є створення середовища для партнерських відносин між контролюючими органами та суб'єктами господарювання, зміцнення податкової дисципліни платників податків та вдосконалення податково-правової культури суспільства в цілому [6, с. 59]. Проте сьогодні ДФС далеко до сервісної служби, якій би довіряли люди. Таке твердження знаходить своє відображення в тому, що не дивлячись на те, що за результатами перевірок може бути складено акт (у разі встановлення під час перевірки порушень) та довідка (у разі відсутності під час перевірки порушень), довідок за результатами перевірок майже не складається. Податкові інспектори шляхом тиску, суперечливого тлумачення податкового законодавства тощо намагаються знайти порушення для здійснення хоча б якихось donaraxovan' to budgetu.

Однак із запровадження мораторію на проведення перевірок юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців контролюючими органами з 2014 року, перевірки в ДФС проводили за наявністю дозволу Кабінету Міністрів України або за ініціативи суб'єкта господарювання щодо його перевірки [7]. Існування мораторію на проведення перевірок призвело до внесення багатьох змін у повсякденну діяльність ДФС та її територіальних органів. Крім того, Законом України «Про тимчасові особливості здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» внесено зміни до Закону України від 28.12.2014 р. № 71 «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи», відповідно до яких встановлено, що перевірки підприємств, установ та організацій, фізичних осіб – підприємців з обсягом доходу до 20 мільйонів гривень за попередній календарний рік контролюючими органами здійснюються виключно з дозволу Кабінету Міністрів України, за заявкою суб'єкта господарювання

щодо його перевірки, згідно з рішенням суду або згідно з вимогами Кримінального процесуального кодексу України [8].

Саме в умовах дії мораторію на проведення податкових перевірок, в пошуках альтернативних та дієвих способів проведення податкового контролю в Україні актуальності набула доперевірочна робота. На жаль, в Україні є недостатньо дієвим доперевірочний аналіз, що не дозволяє сповна виявляти податкові правопорушення на більш ранній стадії контролю і, таким чином, оперативно та з найменшими витратами відреагувати на них. Але саме проведення моніторингу окремих показників діяльності платників податків дозволяє з високою достовірністю вираховувати пріоритетні об'єкти для більш детального контролю – податкової перевірки.

Взявши курс на оперативне виявлення та усунення ризиків несплати податків, ДФС прагне впровадити ефективну систему мінімізації податкових ризиків, що передбачає впорядкування роботи з ними на всіх етапах адміністрування податків, починаючи з відстеження ризиків на обліковому напрямку і завершуючи на контрольному, сприяє мінімізації втрат податкових надходжень до бюджету, попередженню виникнення негативних наслідків у сфері оподаткування, підвищенню ефективності моніторингу ризиків та практичного управління ними [2, с. 190].

Відповідно до наказу ДФС України від 28.07.2015 № 543 «Про забезпечення комплексного контролю податкових ризиків з ПДВ» податковим ризиком є ймовірність невиконання (неналежного виконання) платниками податків податкового обов'язку, підтверджена сукупністю наявної податкової інформації, при цьому рівень ризику являє собою характеристику платника податків на основі оцінки ймовірних втрат (недоотримання коштів) бюджету за даними інформаційно-аналітичного забезпечення [8].

Ризикоорієнтована система відбору платників до плану-графіка документальних перевірок знайшла своє відображення в Податковому кодексі України. Так, у п. 77.2 ст. 77 Податкового кодексу України зазначено, що до плану-графіка проведення документальних планових перевірок відбираються платники податків, які мають ризик щодо несплати податків та зборів, невиконання іншого законодавства, контроль за яким покладено на контролюючі органи. При цьому періодичність проведення документальних планових перевірок платників податків визначається залежно від ступеня ризику в діяльності таких платників

податків, який поділяється на високий, середній та незначний. Платники податків з незначним ступенем ризику включаються до плану-графіка не частіше, ніж раз на три календарних роки, із середнім – не частіше ніж раз на два календарних роки, з високим – не частіше одного разу на календарний рік [3].

Однак на практиці формування планів-графіків проведення податкових перевірок є неефективним, а отже, прийняті критерії розподілу суб'єктів господарювання на групи ризику вимагають удосконалення, оскільки не дозволяють виявляти найбільш ризикових, тобто потенційних порушників податкового законодавства. У результаті до плану-графіка перевірок потрапляють підприємства, діяльність яких характеризується своєчасністю та повнотою сплати податків і зборів до бюджету. А це зумовлює зловживання контролюючими органами, зростання економічно непродуктивних затрат часу і ресурсів, підвищення навантаження на добросовісних суб'єктів господарювання податковими перевірками тощо [2, с. 131].

Як показує зарубіжний досвід, у багатьох економічно розвинених країнах віддають перевагу системам ризик-аналізу під час здійснення податкового контролю, що дозволяє проводити його з мінімальними затратами для бюджету та платників податків [9, с. 291–295]. При цьому основну увагу зосереджують для відбору платників податків, що мають високий ступінь ризику порушень податкового законодавства. Саме за такого підходу знижується вірогідність застосування процедур податкового контролю до добросовісних, сумлінних платників та зменшується навантаження системи податкового адміністрування на суб'єктів підприємницької діяльності. Так, у Німеччині використовуються два методи відбору платників податку для проведення документальних перевірок: випадковий та спеціальний. Випадковий відбір передбачає визначення об'єктів проведення перевірок з використанням методів статистичної вибірки. При спеціальному відборі здійснюється відбір платників податків на основі інформації про високу ймовірність наявних податкових порушень. У свою чергу, Службою внутрішніх доходів США використовується більше 40 різних методик відбору платників податків до перевірок, при чому однією з найбільш ефективних залишається зіставлення показників формування об'єкту оподаткування та, відповідно, податкового зобов'язання із середньостатистичними показниками, які характеризують однорідну групу платників податків [9, с. 291–295].

Ефективна система відбору платників для податкових перевірок дозволяє із загальної кількості платників податків відібрати за певними критеріями виключно тих платників, в яких могли бути ризики мінімізації податкових зобов'язань або ухилення від оподаткування, виявляти резерви наповнення бюджету, зменшуючи податкове навантаження на сумлінних платників податків. При цьому така система передбачає проведення аналізу інформації із баз даних органів ДФС та зовнішніх джерел без втручання у фінансово-господарську діяльність платників податків.

Комплексна система накопичення та обробки інформації про платників податків надає змогу розширити можливості аналізу фінансової звітності платника, визначення його реального фінансового стану та стану розрахунків із бюджету на підставі звітів. Так, в Податковому кодексі України зазначено, що платники податків, що належать до великих та середніх підприємств, подають податкові декларації контролюючому органу в електронній формі з дотриманням вимог законів щодо електронного документообігу та електронного цифрового підпису [3].

Висновки. Наведене свідчить, що ризикоорієнтована система відбору платників до плану-графіку перевірок відповідає світовим тенденціям ризик-аналізу щодо здійснення органами ДФС податкового контролю. Однак в подальшому доцільно вдосконалити організаційно-методологічні підходи до здійснення податкового контролю з використанням кращого досвіду функціонування податкових систем і реалізації ризикоорієнтованих підходів відбору об'єктів перевірок, доповнити перелік ризиків з такими критеріями, як приріст майна платника податків невідомого походження (згідно досвіду Німеччини) [2, с. 121]. Також для забезпечення ефективності податкового контролю в Україні необхідно вдосконалити нормативно-правове забезпечення та процедури планування, організацію і здійснення контрольно-перевірочної роботи; підвищити кадровий потенціал контролюючих органів, що дозволить забезпечити повноту та своєчасність надходжень податкових платежів до бюджету; знизити податковий тиск та корупційність контролюючих органів задля формування сприятливого інституційного середовища ведення бізнесу. Вирішення цих завдань дозволить сформувати сприятливе податкове середовище для ведення бізнесу на засадах зниження тягаря оподаткування при збереженні рівня оподаткування, який відповідає соціально-економічним інтересам держави; гуманізації взаємовідносин учасників

контрольно-перевірочного процесу задля утвердження порозуміння та уникнення конфліктів між ними, виховання соціально-відповідального платника податків.

Податковий контроль і надалі залишається найбільш пріоритетним напрямом реалізації подат-

кової функції в діяльності органів ДФС. Тому підвищення ефективності податкового контролю можна досягнути лише шляхом чіткої регламентації основних його процедур, шляхом удосконалення інформаційно-аналітичної діяльності з урахуванням світового досвіду ризик-аналізу.

Список літератури:

1. Бандрука О.М., Понікаров В.Д., Попова С.М. Податкове право: навч. посіб. Київ.: центр учбової літератури, 2012. 312 с.
2. Брехов С.С., Варналій З.В., Воронкова О.М., Горленко І.О., Дедекаєв В.А. Актуальні проблеми теорії та практики оподаткування: монографія; за заг. ред. А.М. Новицький, В.В. Лисенко, К.І. Швабій. Ірпінь Нац. ун-т ДПС України, 2013. 554 с.
3. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 29.01.2018).
4. Основні показники контрольно-перевірочної роботи Департаменту аудиту за січень - грудень 2017 року (за даними «Звіту "Аудит-1»»). Контрольно-перевірочна робота Державна фіскальна служба України. URL: <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/pokazniki-roboti/kontrolno-perevirochna-robota> (дата звернення: 29.01.2018).
5. Мельник М.І., Лещух І.В. Податковий контроль в Україні: проблеми та пріоритети підвищення ефективності: монографія. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України», 2015. 330 с.
6. Про Державний бюджет України на 2014 рік: Закон України від 16 січня 2014 року № 719-VII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/719-18> (дата звернення: 29.01.2018).
7. Про тимчасові особливості здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 3 листопада 2016 року № 1728-VIII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1728-19> (дата звернення: 29.01.2018).
8. Про забезпечення комплексного контролю податкових ризиків з ПДВ: наказ Державної фіскальної служби України від 28 липня 2015 року № 543 / Верховна Рада України. URL: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DFS01105.html (дата звернення: 29.01.2018).
9. Носачова І.В. Система ризик-аналізу в інформаційно-аналітичній діяльності податкової служби: світова практика та досвід України. Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. 2011. № 4. С. 291–295.

ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ НАЛОГОВОЙ ФУНКЦИИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ, КОТОРЫЕ ОСУЩЕСТВЛЯЮТ КОНТРОЛЬ ЗА НАЛОГОВЫМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ

В статье рассмотрены особенности реализации налоговой функции в деятельности Государственной фискальной службы и ее территориальных органов. Проанализирована практика осуществления налогового контроля в Украине. Определены основные практические проблемы в организации налогового контроля. Предложены пути совершенствования налогового контроля в Украине. Отмечено, что налоговый контроль и в дальнейшем остается наиболее приоритетным направлением реализации налоговой функции в деятельности органов Государственной фискальной службы Украины.

Ключевые слова: налоговый контроль, способы налогового контроля, ДФС, проверка, риски.

PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF THE TAX FUNCTION IN THE ACTIVITIES OF AUTHORITIES THAT PERFORM CONTROL OVER TAX REGULATIONS

The article is concerned with peculiarities of the implementation of the tax function in the activities of the State Fiscal Service and its territorial authorities. Practice of realization of tax control in Ukraine is analysed. Basic practical problems are certain in organization of tax control. The ways of perfection of tax control offer in Ukraine. It is noted, that tax control remains to be the highest priority direction of implementation of the tax function in the activities of the authorities of the State Fiscal Service of Ukraine.

Key words: tax control, methods of tax control, State Fiscal Service, tax inspection, risks.

Дяковський О.С.

Університет державної фіскальної служби України

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБІГУ ІНФОРМАЦІЇ, ЩО МІСТИТЬ ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ

У статті розглядається питання обігу інформації, що містить персональні дані, досліджено правове регулювання обігу персональних даних у медичній, трудовій та соціальних сферах. Пропонується внесення відповідних змін до порядку отримання згоди в підзаконних нормативно-правових актах з метою застосування законодавства у сфері захисту персональних прав та дотримання конституційних прав громадян.

Ключові слова: персональні дані, правове регулювання, обіг персональних даних, обробка персональних даних, електронний реєстр пацієнтів, згода щодо обробки персональних даних, шляхи вдосконалення.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток інформаційних систем, електронно-обчислювальних технологій, надання послуг медичного характеру, укладання трудових договорів, надання соціальних пільг та субсидій призвело до накопичення інформації про фізичну особу в цілому. У зв'язку з даною обставиною щодо можливості збирання, обробки та використання даних відбувається обіг інформації.

Поширення обігу інформації про фізичну особу вказує на можливість її ідентифікації за певними параметрами: статтю, віком, місцем проживання, наявністю майна, звичок, страхових полісів, хвороб тощо. У свою чергу, ідентифікація особи за певними параметрами призводить до можливості використання персональних даних третіми особами у власних корисливих інтересах, що призводить до порушення законодавства у сфері захисту персональних даних. Тому в умовах розбудови правової держави та переходу від індустріального до інформаційного суспільства виникає необхідність у дотриманні законного обігу та використання персональних даних.

Проаналізувавши чинне законодавство у сфері захисту персональних даних, ми виявили відсутність поняття обігу персональних даних, крім того, у процесі обігу персональних даних спостерігаються неузгодженості спеціального закону з положеннями інших законодавчих актів, котрі регулюють отримання, створення та використання інформації про фізичну особу у сфері трудових, медичних та соціальних правовідносин. Вказані обставини зумовлюють дослідження даної проблематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Захист персональних даних завжди був та залишається об'єктом підвищеної уваги науковців та юристів. Сучасні дослідники приділяють значну увагу проблемним питанням обігу інформації, що містить персональні дані. Серед них варто відзначити таких: А. Баранов, В. Брижко, Ю. Базанов, В. Галаган, А. Марущак, О. Жуковська, А. Пазюк, Р. Чанишев, А. Чернобай, К. Беннетт, Д. Боркінг, Л. Брендейс, С. Дейвіс, Р. Кларк, В. Котші, М. Кьорбі, Ч. Рааб, С. Уоррен, М. Шонбергер. Кожен з них зробив значний внесок у вивчення та дослідження персональних даних, але проблема обігу інформації, що містить персональні дані, потребує подальшого опрацювання.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процесу обігу інформації, що містить персональні дані, правового регулювання даного обігу в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Для досягнення поставленої мети необхідно виділити наступні завдання: розглянути поняття обігу та обробки персональних даних, здійснити дослідження процесуальних особливостей обігу інформації, що містить персональні дані в медичній, трудовій та соціальних сферах, на підставі проведеного дослідження здійснити узагальнення та висновки щодо проблемних етапів обігу інформації, що містить персональні дані.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прийняття спеціального закону у сфері захисту персональних даних, а саме – Закону України «Про захист персональних даних» зумовило вве-

дення в дію ряд спеціальних термінів, котрі знайшли своє відображення у структурі закону.

Із системного аналізу положень закону вбачається, що він містить 30 статей та ділиться на три частини: 1) Загальну, котра включає в себе блок статей щодо сфери дії закону, визначення термінів, законодавства про захист персональних даних, суб'єктів відносин, пов'язаних із персональними даними, об'єктів захисту, права суб'єкта персональних даних, повідомлення про обробку персональних даних вимоги збирання, накопичення та поширення, видалення або знищення персональних даних; 2) Основну, котра містить у собі контроль за додержанням законодавства про захист персональних даних, повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту персональних даних, забезпечення захисту персональних даних, відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних; 3) Додаткову, котра містить міжнародне співробітництво та передачу персональних даних.

У свою чергу загальна частина блоку статей надає нам розуміння наступних термінів: бази персональних даних, володільця персональних даних, згоди суб'єкта персональних даних, знеособлення персональних даних, картотеки, обробки персональних даних, одержувача, персональних даних, розпорядника персональних даних, суб'єкта персональних даних, третю особу. Закон містить десять основних термінів, котрі містяться у статті 2 Закону України «Про захист персональних даних» та два додаткових поняття, а саме – володільця та розпорядника персональних даних, які є в ст. 4 Закону України «Про захист персональних даних».

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про захист персональних даних» обробка персональних даних – це будь-яка дія або сукупність дій, таких як збирання, реєстрація, накопичення, зберігання, адаптування, зміна, поновлення, використання і поширення (розповсюдження, реалізація, передача), знеособлення, знищення персональних даних, у тому числі з використанням інформаційних (автоматизованих) систем [3].

Згідно зі ст. 34 Конституції України зазначено, що кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір [1].

Слід зазначити, що збір, обробка, зберігання використання персональних даних використовуються в багатьох сферах діяльності суспільства та держави, а саме – в освітній, фінансовій, подат-

ковій, економічній, медичній, трудовій діяльності. Наявність дій щодо збирання, накопичення, зберігання, поширення, видалення та зниження персональних даних зумовлює необхідність дослідження положень закону в даній частині.

Отже, відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про захист персональних даних» зазначено, що збирання персональних даних є складовою частиною процесу їх обробки, що передбачає дії з підбору чи впорядкування відомостей про фізичну особу [3].

Згідно з положеннями ч. 1, 2 ст. 13 Закону України «Про захист персональних даних» зазначено, що накопичення персональних даних передбачає дії щодо поєднання та систематизації відомостей про фізичну особу чи групу фізичних осіб або внесення цих даних до бази персональних даних. Зберігання персональних даних передбачає дії щодо забезпечення їх цілісності та відповідного режиму доступу до них [3].

Відповідно до ч. 1 ст. 14 Закону України «Про захист персональних даних» зазначено, що поширення персональних даних передбачає дії щодо передачі відомостей про фізичну особу за згодою суб'єкта персональних даних [3].

За таких обставин, проаналізувавши поняття «обробка персональних даних» та зазначені вище норми закону, можна зазначити, що обробка персональних даних включає в себе наступні обов'язкові структурні складові елементи: по-перше, – це дія або сукупність дій, які зумовлені необхідністю отримання персональних даних, по-друге, можливість суб'єкта персональних даних, вираження даної дії у формі реєстрації, накопичення, зберігання, адаптування, зміни, поновлення, використання та поширення інформації, що містить персональні дані, по-третє, наявність повноважень у володільця або розпорядника інформації проводити знеособлення, зниження персональних даних із використанням інформаційних систем.

За наявності дій, можливості їх вираження та повноважень призводять до обігу інформації у формі накопичення, використання, зберігання, вилучення або знищення та, в кінцевому результаті, до обігу персональних даних. У зв'язку з цим слід погодитися з думкою науковця Різак М.В., котрий зазначив, що під обігом персональних даних слід розуміти будь-яку дію або сукупність дій, таких як збирання, реєстрація, накопичення, зберігання, вилучення, поновлення, копіювання і поширення (розповсюдження, реалізація, передача), в тому числі з використанням інформаційних (автоматизованих) систем щодо персональних

даних, у результаті яких ці дані не змінюються [7, с. 26]. Зазначені обставини вказують на необхідність внесення змін до Закону України «Про захист персональних даних» шляхом його доповнення терміном «обіг персональних даних».

У свою чергу використання інформації, що містить персональні дані, зумовлює процесуальні особливості обігу персональних даних із використанням норм Закону України «Про захист персональних даних» та інших нормативного правових актів.

Дослідивши норми Закону України «Про захист персональних даних» в частині застосування законодавства в медичній сфері, було встановлено законодавчу невизначеність надання медичних послуг або обробку даних про фізичну особу без отримання згоди суб'єкта персональних даних.

Згідно з вимогами ст. 2 Закону України «Про захист персональних даних» зазначено, що згода суб'єкта персональних даних – добровільне волевиявлення фізичної особи (за умови її поінформованості) щодо надання дозволу на обробку її персональних даних відповідно до сформульованої мети їх обробки, висловлене в письмовій формі або у формі, що дає змогу зробити висновок про надання згоди. У сфері електронної комерції згода суб'єкта персональних даних може бути надана під час реєстрації в інформаційно-телекомунікаційній системі суб'єкта електронної комерції шляхом проставлення відмітки про надання дозволу на обробку своїх персональних даних відповідно до сформульованої мети їх обробки, за умови, що така система не створює можливостей для обробки персональних даних до моменту проставлення відмітки [3].

З метою створення електронного реєстру пацієнтів Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову «Про затвердження Положення про електронний реєстр пацієнтів» від 06.06.2012 року № 546 [4].

Відповідно до п. 3 положення «Про електронний реєстр пацієнтів» зазначено, що реєстр є єдиною інформаційною системою збирання, реєстрації, накопичення, зберігання, оновлення, використання і поширення шляхом розповсюдження, реалізації, передачі, а також знищення відомостей про фізичну особу та отриману нею медичну допомогу [4].

Згідно з п. 5 положення «Про електронний реєстр пацієнтів» зазначено, що заклади охорони здоров'я всіх форм власності зобов'язані вносити до реєстру відомості про: фізичну особу, що містяться в затверджених наказами Міністерством

охорони здоров'я України медичних облікових формах, заклад охорони здоров'я, в якому пацієнтові надано медичну допомогу, вид наданої пацієнтові медичної допомоги, лікарські засоби та вироби медичного призначення, закуплені для лікування пацієнта за кошти державного та місцевих бюджетів, згоду пацієнта на обробку персональних даних за встановленою Міністерством охорони здоров'я України формою [4].

Відповідно до п. 9 цього Положення зазначено, що володільці реєстру за наявності згоди пацієнтів на обробку їх персональних даних вносять інформацію до реєстру, обробляють її та забезпечують захист персональних даних, що вносяться до реєстру [4].

За таких обставин в електронному реєстрі пацієнтів має зберігатися, оброблятися та використовуватися значна кількість інформації, що містить чутливі персональні дані про наявність хвороби, стадії її лікування, діагнозу, історії хвороби, виписаних рецептів, що мають вагомe значення для пацієнта. Проте функціонування даного реєстру є неможливим та неефективним за відсутності згоди пацієнта на обробку його персональних даних, адже норми постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про електронний реєстр пацієнтів» від 06.06.2012 року № 546 містять обов'язкову вимогу отримання згоди від пацієнта.

Аналогічне положення містить в розділі 4 п. 1 наказу Міністерства охорони здоров'я України від 23.12.2015 року № 890 «Про затвердження Положення про реєстр пацієнтів, що потребують інсулінотерапії», відповідно до якого зазначено, що інформація про пацієнта вноситься до Реєстру користувачами I рівня за умови надання пацієнтом письмової інформованої добровільної згоди на обробку його персональних даних згідно з формою, наведеною в додатку 1 до цього Положення, або надання законним представником пацієнта письмової інформованої добровільної згоди законного представника на обробку персональних даних згідно з формою, наведеною в додатку 2 до цього Положення [5].

Без отримання відповідної згоди функціонування даного реєстру є, по суті, таким, який буде працювати з порушенням норм закону, також неотримання даної згоди призводить до відмови в наданні медичної допомоги, що є порушенням норм Конституції України.

Відповідно до ст. 49 Конституції України зазначено, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охо-

рона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності [1].

Крім того, станом на сьогоднішній день спостерігається відсутність системи нормативно-правових актів, котрі б регулювали процес створення, функціонування, тестування, запуску електронного реєстру пацієнту, оскільки Положення про електронний реєстр пацієнтів, яке затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 06.06.2012 року № 546, не врегульовує коло суспільних відносин у даних сферах та не зазначає, як само повинен діяти даний реєстр, як повинен створюватися та функціонувати, яка повинна бути взаємодія між державними органами і медичними закладами та громадськими організаціями для створення відповідного реєстру.

Відсутність законодавчого врегулювання взаємодії державних органів, медичних закладів та громадських формувань у сфері розробки та наповнення електронного реєстру пацієнтів призводить до порушення прав пацієнтів та до незаконного обігу і передачі персональних даних від медичних закладів, які є розпорядниками персональних даних, до громадських формувань чи ІТ-фірм, котрі здійснюють розробку та наповнення відповідного реєстру без відповідної згоди пацієнта.

Передача чутливих персональних даних від державних органів до громадських організацій та ІТ-фірм є порушенням п. 3 ст. 4 Закону України «Про захист персональних даних». Відповідно до п. 3 ст. 4 цього Закону зазначено, що розпорядником персональних даних, володільцем яких є орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, крім цих органів, може бути лише підприємство державної або комунальної форми власності, що належить до сфери управління цього органу [3].

За таких обставин з будови даної норми закону вбачається, що розпорядником персональних даних, володільцем яких є орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, може бути лише: по-перше, підприємство державної форми власності, по-друге, підприємство комунальної форми власності. Тим часом громадські організа-

ції та приватні ІТ-фірми не є органами державної влади чи місцевого самоврядування та підприємствами державної або комунальної форм власності, а тому у відповідності до п. 3 ст. 4 Закону України «Про захист персональних даних» не мають права передавати отримані персональні дані іншим організаціям та підприємствам. Зазначені обставини вказують на необхідність внесення змін до Закону України «Про захист персональних даних».

Схожа ситуація спостерігається у співвідношенні норм Кодексу законів про працю України (далі – КЗПП України) щодо обігу персональних даних.

Зокрема, згідно зі ст. 1 КЗПП України зазначено, що даний кодифікований акт регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя трудящих, зміцненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини. Законодавство про працю встановлює високий рівень умов праці, охорону трудових прав працівників [2].

Таким чином, КЗПП України визначає правові основи та гарантії реалізації конституційного права на використання праці працівників та отримання працівниками роботи за необхідності надання необхідних документів для укладання трудового договору.

Перелік документів для укладання трудового договору міститься у ст. 24 КЗПП України, таким чином, згідно з вимогами даної статті зазначено, що, укладаючи трудовий договір, громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи [2].

Крім даних документів, у відповідності до вимог ст. 2 Закону України «Про захист персональних даних» в особи, котра бажає укласти трудовий договір, отримують згоду щодо обробки персональних даних.

У свою чергу, за відсутності надання документів про освіту чи про стан здоров'я або в разі відмови від надання згоди щодо обробки персональних даних, фізичній особі може бути відмовлено в наданні робочого місця та в укладанні трудового договору.

За таких обставин дана відмова є порушенням норм Конституції України, а саме – ст. 43 Конституції України, відповідно до якої зазначено, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб [1].

Обіг персональних даних спостерігається із застосуванням законодавства у сфері надання субсидій. Зокрема, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про удосконалення порядку надання житлових субсидій» від 28.02.2015 року № 106 було затвердження форми бланків заяви про призначення житлової субсидії, декларації про доходи і витрати осіб, які звернулися за призначенням житлової субсидії [6].

Так, дослідивши затверджену форму заяви про призначення житлової субсидії, було встановлено, що дана заява вимагає надання згоди на обробку персональних даних про заявника та членів сім'ї заявника. Відсутність даної згоди призводить до отримання відмови в отриманні соціальної допомоги у вигляді субсидії, що є порушенням ст. 46 Конституції України, відповідно до якої зазначено, що громадяни мають право на соціальний захист, який включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [1].

Аналогічна ситуація спостерігається в банківській сфері щодо використання та обігу персональних даних, тому варто погодитися з думкою Новицького А.М., що в частині електронного банкінгу під час здійснення організаційно-правового забезпечення необхідною умовою є дотримання законодавства про захист персональних даних [8, с. 295].

Висновки. З урахуванням вищенаведеного, пропонуємо внесення змін до норм ст. 2 Закону України «Про захист персональних даних», та викласти термін обіг персональних даних в такій редакції:

«Обіг персональних даних» це – відносини зі збирання, реєстрації зберігання, використання та поширення інформації, що містять персональні дані з використанням інформаційних (автомати-

зованих) систем, в результаті яких ці дані не змінюються.

Крім того, в разі процесуального обігу інформації, що містить персональні дані, необхідно також удосконалення чинного законодавства в галузі медицини, праці та отримання соціальних пільг. Зокрема, в галузі медицини з метою дотримання норм ст. 49 Конституції України пропонується виключення з постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про електронний реєстр пацієнтів» від 06.06.2012 року № 546 та наказу Міністерства охорони здоров'я України від 23.12.2015 року № 890 «Про затвердження Положення про реєстр пацієнтів, що потребують інсулінотерапії» норми про обов'язкову вимогу надання згоди щодо обробки персональних даних шляхом внесення відповідних змін.

Виключення даної згоди надасть можливість реалізації правової норми закону п. 6 ст. 7 Закону України «Про захист персональних даних», в яких щодо обробки персональних даних є виключення в частині, коли така обробка необхідна в цілях охорони здоров'я, встановлення медичного діагнозу для забезпечення піклування чи лікування або надання медичних послуг за умови, що такі дані обробляються медичним працівником або іншою особою закладу охорони здоров'я, на якого покладено обов'язки щодо забезпечення захисту персональних даних, та на якого поширюється законодавство про лікарську таємницю.

У частині ведення реєстру внести відповідні зміни до вказаних вище постанов, про те, що розробниками програмного забезпечення з функціонування електронного реєстру пацієнтів можуть бути громадські організації та ІТ-фірми, але після передачі даного програмного забезпечення його наповнення здійснюється виключно розпорядником персональних даних за умови використання персональних даних в медичних цілях.

З метою дотримання спрощеного порядку надання соціальної допомоги у формі субсидій в умові економічної кризи пропонується виключення з постанови Кабінету Міністрів України «Про удосконалення порядку надання житлових субсидій» від 28.02.2015 року № 106 положення про надання згоди щодо обробки персональних даних з урахуванням положення ст. 2 Закону України «Про захист персональних даних», в якій зазначено, що дана згода надається з урахуванням принципу добровільного волевиявлення фізичної особи, а не імперативного надання даної інформації, дане положення також слід застосовувати у трудовій діяльності.

Список літератури:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР/ Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-08 / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. № 50. Ст. 375.
3. Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010 р. № 2297-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 19.01.2018).
4. Про Електронний реєстр пацієнтів: Постанова Кабінету Міністрів України від 06 червня 2012 р. № 546 / Кабінет Міністрів України. Офіційний вісник України. 2012. № 47. С. 23. Ст. 1832.
5. Про Реєстр пацієнтів, що потребують інсулінотерапії: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23 грудня 2015 р. № 890 / Міністерства охорони здоров'я України. Офіційний вісник України. 2016. № 9. С. 100. Ст. 426.
6. Про Удосконалення порядку надання житлових субсидій: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2015 р. № 106 / Кабінет Міністрів України. Офіційний вісник України. 2015. № 22. С. 51. Ст. 607.
7. Різак М.В. Співвідношення понять «обіг» та «обробка» персональних даних: термінологічні аспекти. Наукова бібліотека. 2013. № 8. С. 26. URL: <http://www.viche.info> (дата звернення: 19.01.2018).
8. Новицький А.М. Електронний банкінг: організаційно-правове забезпечення: монографія; за ред. А.М. Новицького. Ірпінь: Національний ун-т держ. податкової служби України, 2008. 295 с.

**ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБРАЩЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ,
СОДЕРЖАЩЕЙ ЛИЧНЫЕ ДАННЫЕ**

В данной статье рассматривается вопрос обращения информации, содержащей персональные данные, исследовано правовое регулирование обращения персональных данных в медицинской, трудовой и социальных сферах. Предлагается внесение соответствующих изменений в порядок получения согласия в подзаконных нормативно-правовых актах в целях применения законодательства в сфере защиты персональных прав и соблюдения конституционных прав граждан.

Ключевые слова: персональные данные, правовое регулирование, обращение персональных данных, обработка персональных данных, электронный реестр пациентов, согласие по обработке персональных данных, пути совершенствования.

**PROCESSUAL FEATURES OF CURRENT INFORMATION
CONTAINING PERSONAL DATA**

This article deals with the issue of the circulation of information containing personal data, investigates the legal regulation of the circulation of personal data in the medical, labor and social spheres. It is proposed to introduce appropriate amendments to the procedure for obtaining consent in the sub - legal normative acts in order to apply the legislation in the field of protection of personal rights and observance of constitutional rights of citizens.

Key words: personal data, legal regulation, circulation of personal data, processing of personal data, electronic register of patients, agreement on processing of personal data, ways of improvement.

Мандзюк О.А.

Інститут стратегічних ініціатив
Глобальної організації союзницького лідерства

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ВИМОГИ ДО КОМПЕТЕНЦІЙ ІНФОРМАЦІЙНИХ АНАЛІТИКІВ-ПРАВНИКІВ

Стаття присвячена поняттю компетентісного підходу в цілому, а також поняттю ключових компетенцій інформаційних аналітиків-правників. Проаналізовано сучасний стан досліджень щодо компетентісного підходу. Автор робить висновок що питання, пов'язані з формуванням інформаційно-аналітичної компетентності, ще не віднайшли свого відображення на рівні дисертаційних досліджень, зроблених в Україні. Сформульовано приблизний перелік основних спеціальних компетенцій інформаційного аналітика-правника. Відокремлено і розглянуто загальні компетенції та спеціальні. Підкреслено, що кваліфікаційні вимоги, які висуваються до професійної компетентності даної категорії фахівців, є дуже високими. Традиційна підготовка юристів у вищих навчальних закладах на теперішній час не надає їй десятої долі компетенцій, необхідних для здійснення правником ефективної аналітичної діяльності. Тож, на часі постає питання щодо відкриття якщо не нової спеціальності, то принаймні спеціалізації в межах підготовки правознавців.

Ключові слова: аналітика, компетентність, компетентісний підхід, аналітична діяльність, інформаційні відносини, цілі й завдання аналітичної діяльності, інформаційно-комунікативний простір, правове регулювання, фактори ускладнення інформаційно-комунікативного простору.

Постановка проблеми. Ретроспектива свідчить, що питання диференціації освіченості й компетентності почали непокоїти вчених ще з кінця 50-х – початку 60-х років минулого століття. Серед знакових робіт вважаємо за потрібне відзначити дві. Перша з'явилася в США після запуску СРСР штучного супутника Землі. Наукова праця А. Трасе «What Ivan Knows That Johnny Doesn't» (буквально «Що знає Іван і чого не знає Джон») [1] викликала настільки широкий резонанс, що призвела до переосмислення всього змісту освіти в тій державі й переорієнтації на формування компетенцій. Друга стаття, також американського автора D. McClelland, наголосила на необхідності розрізняти поняття розуму й інтелекту та поняття компетентності [2]. Ми виділяємо самі ці дві роботи серед тисяч інших, оскільки вони не тільки хронологічно передували порушенню питання, а й тому, що окреслили найголовніші проблеми: що таке компетентність і як її сформувати.

Масштабності компетентісний підхід набув після доповіді Ж. Делора в ЮНЕСКО [3], завдяки чому саме такий підхід був визначений як найбільш перспективний у глобальних масштабах. Фундаментальне дослідження вказаного напрямку

на пострадянському просторі відбувалося доволі продуктивно, і серед тих, чий внесок був найбільш вагомим, варто згадати І.А. Зимню [4] й В.І. Байденка [5].

Про пріоритетність використання компетентісного підходу до підготовки фахівців свідчить і той факт, що саме йому надана перевага на законодавчому рівні. У цьому можна перекоонатися, звернувшись до Закону України «Про вищу освіту», де у статті першій надається таке тлумачення ключового терміна: «Компетентність – динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти» [6]. Смісловим центром наведеного визначення, на наш погляд, виступає сполучення «динамічна комбінація». Визначення «динамічна» вказує на те, що компетентність не може бути здобутою раз і назавжди. Вона потребує постійного самовдосконалення особистості, регулярного й усвідомленого оновлення знань. Лексема «комбінація» дає зрозуміти, що компетентність не дорів-

нює лише одному з якихось ключових понять, складових елементів, які до нього входять, а передбачає гармонійне поєднання багатьох компонентів. Набір таких компонентів зумовлюється специфікою самої професійної діяльності.

Звертає на себе увагу і те, що під час визначення терміна «компетентність» укладачі Закону врахували позицію науковців щодо необхідності відображення поняттєвого, діяльнісного і ціннісного підходів.

Проте в нас виникають деякі заперечення щодо того, що компетентність є результатом навчання на певному рівні вищої освіти. Тут закладене внутрішнє протиріччя, адже динаміка властивостей передбачає, що особа постійно вдосконалює свою компетентність. Це означає, що в межах вищого навчального закладу можна говорити лише про її формування, тоді як удосконалення відбувається впродовж усього професійного життя особистості.

Для повноти уявлення необхідно провести порівняльний аналіз законодавчого і лінгвістичного тлумачення ключового терміна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних дисертаційних досліджень новітнього часу з проблематикою у сфері компетентнісного підходу слід відзначити наукові розвідки з питань формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами імітаційно-рольового моделювання [7], професійно-термінологічної компетентності студентів вищих аграрних навчальних закладів [8], підготовки економістів [9], компетентності працівників ОВС [10], професійної компетентності майбутніх вчителів інформатики [11], компетентності майбутніх лікарів [12], використання іноземних мов під час формування компетентності майбутніх спеціалістів [13], формування компетенцій майбутніх журналістів засобами іноземної мови [14], викладачів сфери професійно-технічної освіти [15] та ін. Привертає увагу, що тематика наукових досліджень зосереджується в основному на двох аспектах: 1) певній сфері професійної діяльності; 2) засобах формування компетентності. У фокусі наукової дискусії такі ключові терміни: *компетентність*, *компетенція*, *компетентнісний підхід*. Для нас названі роботи були корисними з точки зору висвітлення сучасних підходів до розуміння компетентності і принципів формування кваліфікаційних вимог до компетенцій певного фахівця.

За останні п'ять років з питань формування аналітичної компетентності майбутніх фахівців було захищено лише дві дисертації: Н.А. Зінчук «Формування аналітичної компетентності майбутніх

менеджерів у вищих навчальних закладах» [16] і Л.П. Половенко «Формування аналітичної компетентності у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців з економічної кібернетики» [17].

На підтримку наших позицій з огляду на ступінь розробленості даної проблематики наведемо спостереження Л.П. Петренко, яка здійснила пошук наукових праць за ключовим сполученням «інформаційна компетентність» і виявила 140 дисертацій, з яких українським науковцям належить лише 7. Аналогічні результати були отримані під час пошуку за ключовим словосполученням «інформаційна компетенція»: 25 наукових праць, з яких 8 належить нашим співвітчизникам. За ключовим поняттям «аналітична компетенція» наукових праць не знайдено, а з «аналітичної компетентності» знайдено 5 дисертацій, які належать винятково російським авторам [18, с. 185].

Отже, статистика ще раз наочно доводить, що питання, пов'язані з формуванням інформаційно-аналітичної компетентності, ще не віднайшли свого відображення на рівні дисертаційних досліджень, зроблених в Україні. Проте з'явилися перші монографії, присвячені розвитку інформаційно-аналітичної компетентності педагогічних працівників професійно-технічної освіти [19, 20]. Це дає надію, що даний напрям буде плідно розвиватися й по інших галузях. По-друге, звертає на себе увагу той факт, що абсолютна більшість дисертацій з проблем інформаційно-аналітичної компетентності здійснюється за педагогічним фахом. Для юристів ця тема поки що «terra incognita». Тому виникає потреба розглянути загальнотеоретичні й правничі підходи щодо кваліфікаційних вимог до компетенцій інформаційних аналітиків.

Постановка завдання. Таким чином, метою статті є дослідження поняття компетентнісного підходу в цілому, а також поняття ключових компетенцій інформаційних аналітиків-правників та аналіз сучасного стану досліджень щодо компетентнісного підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Один з найбільш авторитетних академічних словників наводить лише таке значення терміна «компетентність», а саме: «Властивість за значенням *компетентний*» [22, с. 250]. Своєю чергою, «компетентний» тлумачиться як полісемічне слово: 1. Який має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний; тямущий; 2. Який має певні повноваження; повноправний, повновладний [22, с. 250]. У такий спосіб укладачі академічного словника обмежують семантичне поле терміна лише знаннями і повноваженнями.

Як нам здається, такий підхід вже застарів і, враховуючи, що останнім часом слово «компетентність» стало доволі часто вживатися, потребується переосмислення його тлумачення.

Під час аналізу ключових понять дуже важливим є не тільки з'ясування сутності окремого терміна, а й порівняльний аналіз близьких за звучанням слів (паронімів), що надає можливість уникнути смислової плутанини.

Останнім часом поряд із словом «компетентність» активно вживається похідний термін «компетенція»/«компетенції». Звернення до зазначеного академічного словника демонструє, що його укладачі трактують поняття «компетенція» так: «1. Добра обізнаність із чим-небудь. 2. Коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи» [22, с. 250].

Виходячи з цих визначень, можна дійти висновку, що «компетентність» по суті є властивістю, загальним показником професійних та інших здатностей особистості в той час, як «компетенції» виступають окремими складовими, що у своїй сукупності складають зміст «компетентності». Іншими словами, термін «компетентність» характеризує особистість професіонала, а «компетенції» – її поняттєвий апарат і можливості здійснювати свої функції. Повторюємо, що в даному випадку йдеться про *власне* лінгвістичне тлумачення.

З урахуванням запропонованої нами класифікації суб'єктів аналітичної діяльності пропонуємо розрізнити поняття «**аналітична компетентність**», «**інформаційно-аналітична компетентність**» як однієї з кваліфікаційних вимог до широкого спектра компетенцій і поняття «**компетентність інформаційного аналітика**».

У вітчизняних наукових джерелах більш-менш задовольняючи нас дефініцію аналітичної компетентності ми віднайшли у статті Л.П. Половенко, присвяченій аналітичній компетентності майбутніх фахівців з економічної кібернетики. Автор серед основних складників аналітичної функції в зазначеній галузі виділяє: інформаційно-аналітичну, обліково-аналітичну, фінансово-аналітичну, математичну або кількісно-аналітичну, системно-аналітичну, ІТ-аналітичну. На підставі цього аналітична компетентність представляється як система «екстрафункціонального забезпечення аналітичних функцій фахівця з економічної кібернетики, виражена в готовності та здатності до аналітичної діяльності, а також як набір особистих якостей фахівця, необхідних для адаптації й ефективної управлінської діяльності» [23, с. 83]. Важливо, що Л.П. Половенко, по-перше, бачить

аналітичну компетентність як складову частину загальної професійної компетентності; по-друге, розглядає поняття компетентності в контексті готовності та здатності до аналітичної діяльності; по-третє, включає у визначення й особистісні якості. Зокрема, велика увага приділяється аналітичним здібностям, під якими розуміється «наявність у людини схильності виявляти суттєві зв'язки та відношення між різними елементами інформації, здатності на основі аналізу конкретної ситуації будувати її цілісний образ» [23, с. 82].

Стосовно поняття інформаційно-аналітичної компетенції спостерігається множинність підходів у залежності від спеціалізації суб'єктів діяльності. Натепер існують визначення щодо інформаційно-аналітичних компетенцій менеджера [24], спеціаліста економічного профілю [25], офіцера-інженера [26], викладача [27], лікаря [28], керівника професійно-технічного навчального закладу [29] та ін. Узагальнюючи підходи, запропоновані у визначеннях, що містяться в перелічених наукових працях, можна стверджувати про наявність широкого спектра ключових понять, через які автори намагаються дати тлумачення терміна.

Узявши за основу дефініцію, запропоновану Л.М. Петренко [30], можемо на цій підставі вивести універсальне визначення інформаційно-аналітичної компетентності, актуальне як для управлінців (службовців), так і для аналітиків, тобто всіх індивідуальних суб'єктів інформаційних відносин. Отже, *інформаційно-аналітична компетентність індивідуальних суб'єктів інформаційних відносин – це системна, багатofакторна поліфункціональна якість, яка характеризується набором інформаційних і аналітико-синтетичних компетенцій, спроможностей, способів мислення, світоглядного й неупередженого ставлення до об'єктів аналізу, що надає можливість виявляти і вирішувати проблеми в установлені терміни на рівні поставлених завдань*.

Поглиблене дослідження сутності ключових термінів також надає можливість зробити авторський варіант визначення поняття «**компетентність інформаційного аналітика-правника**». Під нею ми пропонуємо розуміти *динамічну комбінацію когнітивних здібностей особистості, теоретичних (методологічних, концептуальних) і емпіричних (фактологічних) знань, операціональних умінь та здатності застосовувати цей комплекс для самостійного й відповідального вирішення професійних завдань з аналізу юридично значущої інформації, що є цінністю*

як для професіонала, так і для суспільства в цілому.

Прокоментуємо. В авторському визначенні ми наслідуюмо загальну концепцію укладачів Закону України «Про вищу освіту» по двох позиціях. По-перше, поняття «компетентність» ми передаємо через словосполучення «динамічна комбінація», що, на наш погляд, є доволі точним. По-друге, ми зберігаємо поєднання поняттєвого, діяльнісного і ціннісного підходів. Оригінальність запропонованого нами визначення полягає в тому, що ми починаємо не зі знань, а з когнітивних здібностей особистості, оскільки вважаємо, що під час професійного відбору інформаційних аналітиків необхідно враховувати індивідуальні психологічні особливості, закладені природою потенції, які в подальшому розвиватимуться за рахунок набутих знань та вмінь. Враховуючи, що аналітична діяльність є доволі специфічним видом діяльності, ми вважаємо за потрібне конкретизувати ті види знань, які є принципово важливими для професіонала в цій сфері. Наголошуємо також і на тому, що інформаційний аналітик має бути здатним сполучати увесь комплекс (свої здібності, набуті знання і вміння) під час виконання професійних завдань. Згідно з нормами, закріпленими в європейській і національній рамках кваліфікацій, ми наполягаємо на тому, що виконання професійних завдань відбувається самостійно і відповідально. Окреслюємо, що сфера діяльності інформаційного аналітика знаходиться в межах не будь-якої, а саме юридично значущої інформації. Таким чином, запропоноване нами визначення компетентності інформаційного аналітика відповідає концептуальним підходам, закріпленим у міжнародних і вітчизняних нормативно-правових актах, є оригінальним і доволі повним.

Як зазначає М.П. Звидрина, для поточного етапу розвитку аналітичної діяльності характерні якісно нові професійні вимоги до аналітика: «розумне поєднання комп'ютеризованої та інтелектуальної обробки даних, жорстке проектування технологічних схем аналізу, наявність практичних рекомендацій, реальний перехід від аналізу до аналізу і синтезу інформації» [31]. У зв'язку з цим у професійних компетенціях прийнято враховувати поділ на загальні (універсальні), які потребуються від кожного фахівця в певній сфері, і спеціалізовані. Саме спеціалізація зумовлює той набір компетенцій, які перетворюють фахівця на професіонала.

До універсальних компетенцій віднесемо досконале володіння комп'ютерною технікою,

операціональні вміння (здатність копіювати, зберігати важливі дані, трансформувати їх для подальшої обробки). До речі, далеко не зайвим буде і таке вміння, як швидке читання, що попервах надає можливість обробляти значні за обсягом відомості.

Більш складним є питання щодо спеціальних компетенцій.

Широке розмаїття спеціалізацій аналітиків (ІТ-аналітики, бізнес-аналітик, кредитні аналітики, PR-аналітики та ін.) з невідомих причин не представлено інформаналітиками-правниками. Ми вважаємо, що цей недолік має бути усуненим.

Специфіка діяльності аналітика-правника базується на інтелектуальній складовій. Як професіонал в інформаційній сфері він повинен вміти не просто опрацювати значні масиви даних, а й, відповідально оперуючи ними, інтерпретувати юридично значущі факти і явища, висувати певні гіпотези, прогнозувати можливі тенденції, надавати рекомендації управлінцям, на яких покладається остаточне вирішення питань. Необхідно дійти до такого стану організації управлінського процесу, щоб без аналітика-правника стали неможливими процеси законотворення й нормотворення.

Описуючи спеціальні компетенції, можливо здійснювати два варіанти підходів: 1) узагальнений (надання переліку компетенцій з коментарем кожної складової); 2) структурно-функціональний (опис етапів, функцій діяльності з виходом на узагальнюючі відомості).

В якості прикладу першого підходу можемо навести дисертаційне дослідження І.В. Бабакової «Розвиток професійної компетентності спеціалістів інформаційно-аналітичних служб» [32]. Розглядаючи структуру компетентності вказаної категорії фахівців, вона виокремлює комунікативний, аналітичний, організаційний, PR-діяльнісний компоненти і розкриває сутність кожного з них [32, с. 7]. При цьому інформаційно-технологічну компоненту вона зараховує до комунікативної компетентності. Як нам здається, таке бачення є не зовсім правильним, оскільки інформаційні технології є самостійною складною системою, яка виходить далеко за межі власне комунікації.

Визначаючи спеціальні компетенції аналітика-правника, ми обираємо структурно-функціональний підхід, бо саме він, на наш погляд, надає більші можливості для всебічного і повного огляду інформації.

Отже, опис специфічних особливостей компетентності аналітика-правника повинен базуватися

на тих функціях, які виконуються цим фахівцем. Логічно співвідносити функції з етапами діяльності. Тож, на першому етапі, коли відбувається опрацювання інформаційних потоків, відбір необхідної інформації здійснюється селективна функція. Вона потребує від фахівця обізнаності у джерелах правової інформації, орієнтації у відповідних інформаційних ресурсах, вміння диференціювати, яка саме інформація є юридично значущою в межах поставлених завдань, яким чином вона узгоджується з правовими нормами.

Враховуючи, що сучасний етап розвитку глобального суспільства характеризується активізацією інформаційних війн, зростанням у геометричній прогресії кількості недостовірної інформації, так званих фейків, доволі важливою у професійній діяльності аналітика-правника стає верифікаційна функція.

Повноцінна перевірка достовірності інформації є лише своєрідною прелюдією до функції структурування й систематизації матеріалів. Цей етап є найбільш вагомим для підготовки науково обґрунтованих прогнозів і рекомендацій. Він передбачає виділення ключових слів (індикаторів, маркерів), структурних елементів, встановлення частотних показників, розподіл значущої інформації за певними кластерами, виділення раніш не відомих даних про об'єкт, юридичні події та факти. Від аналітика потребується вміння формалізувати, класифікувати і ранжувати інформацію, встановлювати причинно-наслідкові й системні зв'язки, в разі необхідності – унаочнювати дані через схеми, діаграми тощо. Отже, без упорядкування зібраної інформації практично неможливо визначити об'єктивну ситуацію та робити будь-які передбачення.

Найбільш складною в інформаційно-аналітичній діяльності є функція інтерпретації даних. Фахівцеві необхідно не просто обробити і класифікувати (систематизувати) зібрані матеріали, але й надати науково обґрунтоване трактування тих чи інших фактів, сформулювати характеристику суб'єктів діяльності або об'єктів дослідження. Це потребує високого рівня когнітивних здібностей, обізнаності в питаннях права, теорії управління, соціології, історії тощо. Спеціалізовані компетенції аналітика-правника полягають у тому, що інтерпретація даних відбувається не тільки за традиційною науковою чи інтуїтивною схемою, а з урахуванням парадигми правовідносин, опори на чинну законодавчу й нормативну базу.

В аналітиці важко встановити, який з елементів є більш значущим: діагностика чи прогнозування.

Безумовно, без заздалегідь проведеної, ретельно виваженої діагностики прогнозування не дасть належного ефекту, а перетвориться лише на своєрідне «ворожіння». Проте і без встановлення тенденцій подальшого розвитку подій збір, верифікація й обробка матеріалів мало чого варті. У такий спосіб функція прогнозування вважається однією з ключових у діяльності аналітика. Виконання цієї функції потребує від фахівця обізнаності в теорії ймовірностей, вміння створювати уявні моделі, алгоритмізувати певні ситуації, використовуючи багатofакторний аналіз як каузатор гіпотетичного розвитку подій.

Прогнозування в діяльності аналітика-правника полягає в тому, щоб передбачити можливі наслідки дії нормативно-правового акта саме в тій редакції, яка закладена в його проекті. У цій ситуації на власне юридичні знання накладаються компетенції з лінгвістичного аналізу тексту, психології сприйняття та ін.

Прогнозування надає підстави для здійснення рекомендаційної функції. Ми виходимо з того, що остаточне рішення ухвалюється певним колегіальним органом або уповноваженою на то особою. Спираючись на результати проведеної роботи, інформаційний аналітик-правник може лише пропонувати найбільш обґрунтований варіант проекту рішення. До його думки можуть дослухатися, але це не означає, що вона буде єдиною і переважною. Тож, від уміння аналітика найбільш точно і вдало сформулювати варіант управлінського рішення, застосування переконливої комунікації залежить і результат усієї попередньої діяльності, а також подальші успіхи чи невдачі тої чи іншої установи або ж суспільства в цілому. Спеціальні компетенції правника потребують від аналітика під час підготовки документів, що містять рекомендації, спиратися на власне юридичні категорії, проводити аргументацію з огляду на можливості нормативно-правового регулювання процесів діяльності в певній сфері.

У такий спосіб виникає необхідність узагальнити, які саме компетенції вирізняють інформаційного аналітика-правника від традиційного широкопрофільного юриста, що може в подальшому стати основою державних освітніх стандартів у цій галузі.

Вважаємо, що до паспорта майбутньої спеціальності інформаційного аналітика-правника мають потрапити:

- *галузь діяльності*: 1801. Специфічні категорії;
- *призначення і цілі професійної діяльності*: інформаційно-аналітичне, юридико-тлумачне,

юридико-прогнозне супроводження, підтримка та юридико-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування з підготовкою багатоваріантних обґрунтованих аналітичних документів, що слугують основою для прийняття управлінських рішень; професійна спеціалізована діяльність у складі аналітичних центрів; аналітичне забезпечення інформаційної безпеки;

– **домінуючі види діяльності:** аналітико-синтетичне опрацювання юридичних документів; оптимізація управлінської діяльності правовими засобами; підготовка юридичних аналітичних продуктів; кваліфікація за юридичними ознаками інформаційного контенту; юридична кваліфікація деліктів, пов'язаних із порушенням доступу і витоку інформації з обмеженим доступом, з розповсюдженням персональних даних, розголошенням службової (комерційної, банківської) таємниці, порушенням прав інтелектуальної власності у сфері інформаційних відносин; юридичне прогнозування; забезпечення інформаційної безпеки правовими засобами; нормопроекування; консолідація і систематизація інформаційного законодавства України [33, 34].

Провідні спеціальні компетенції:

методолого-методичні:

– *методологічні* (методологія права, теорія систем, аксіологія, акмеологія, феноменологія, епістеміологія, синергетика, методологія конфліктів і війн);

– *методичні* (етапи і процедури аналітико-синтетичної обробки інформації, види аналізу й методи його здійснення, методи синтезу інформації, юридичне проектування, юридичне моделювання, юридичне прогнозування тощо);

організаційні:

– *понятійно-організаційні* (будова інформаційно-комунікативного простору; правове регулювання інформаційних відносин; структура органів державної влади, організація взаємодії між ними; правові засади організації міждержавних і міжурядових зв'язків; правові засади здійснення планування, реалізації і контролю діяльності; організаційна структура і штатний розпис установи, підрозділу, де працює аналітик);

– *діяльнісно-організаційні* (організація робочого простору – спайсменеджмент; ефективний розподіл робочого часу, планування – таймменеджмент; організація узгодженої взаємодії з іншими співробітниками по вертикалі і горизонталі; участь в проактивному управлінні);

комунікативні:

– *мовно-комунікативні* (поняття літературної мови та її норм; юридична термінологія і мова права; відмінності усного і писемного мовлення, врахування цих особливостей у здійсненні аналізу текстів; прагматика текстів і текстологія, в тому числі лінгвістичний аналіз правничих текстів; композиційні та стилістичні особливості аналітичних документів; експліцитно й імпліцитно висловлені інтенції; мовні елементи юридичної техніки; мовні засоби порушення честі, гідності, ділової репутації; аналітико-юридичне коментування текстів; науково-аналітичний переклад);

– *когнітивно-комунікативні* (композиція–декомпозиція, компресія–декомпресія текстів; реконструкція дискурсу; оперування смисловою інформацією; здатність до здійснення трансформації смислів, формулювання висновків; структурування, категоризація, систематизація інформації; розпізнавання компіляції та плагіату);

інформатико-технологічні:

– *інформатико-понятійні* (правова інформатика, інтелектуальні інформаційні технології, захист інформації);

– *операційно-технологічні* (засоби зберігання, обробки і захисту інформації; формування й оновлення інформаційних ресурсів, зокрема банків і баз даних; засоби здійснення доступу до інформації; інформаційно-пошукові системи; системи документообігу; фільтрація і верифікація даних, візуалізація інформації, репрезентація інформації);

психологічні:

– *понятійно-психологічні* (юридична психологія, психологія особистості, соціальна психологія, етнопсихологія, психологія управління, юридична психолінгвістика, психологія впливу, психологія праці; конфліктологія; психологічна детермінація правомірної та неправомірної поведінки);

– *діяльнісно-психологічні* (психологічна структура діяльності, психологічна діагностика, специфіка психологічної експертно-аналітичної діяльності; психотехніки мислення, аргументування, запам'ятовування, обробки інформації).

Ми сформулювали лише приблизний перелік основних спеціальних компетенцій інформаційного аналітика-правника. Проте навіть у такому узагальненому вигляді він свідчить про те, що кваліфікаційні вимоги, які висувуються до професійної компетентності даної категорії фахівців, є дуже високими. Традиційна підготовка юристів у вищих навчальних закладах на теперішній час не надає й десятої долі компетенцій, необхідних для здійснення правником ефективною аналітичною

діяльності. Тож, на часі постає питання щодо відкриття якщо не нової спеціальності, то принаймні спеціалізації в межах підготовки правознавців.

Водночас розроблений нами перелік компетенцій може використовуватися під час відбору персоналу на відповідні посади в інформаційно-аналітичних службах, орієнтиром для перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів зазначеного профілю.

Розуміючи, що формулювання провідних компетенцій інформаційного аналітика-правника є лише початковим етапом, ми в системному вимірі поділяємо точку зору А.В. Секлетова в тому, що аналітична компетентність повинна виступати як емерджентна властивість системи «особистість – професійна підготовка – формування – аналітична діяльність».

Висновки. В результаті проведеного нами дослідження було встановлено, що інтерпретація

понять «компетентність» і «компетенції» в нормативно-правових актах має відмінності порівняно з лінгвістичним трактуванням. На підставі юридичної семантики компонентів ми запропонували авторське тлумачення понять «інформаційно-аналітична компетентність індивідуальних суб'єктів інформаційних відносин», «компетентність інформаційного аналітика», продемонстрували її специфіку порівняно з іншими видами аналітичної діяльності. Описуючи компетенції, ми здійснили кореляцію найбільш важливих функцій, що співвідносяться з етапами роботи з інформацією, і характеристики тих здібностей, знань і вмінь аналітика, без яких неможливо досягнення своєчасного й ефективного результату діяльності. Врешті-решт були закладені підвалини формування паспорту нової спеціальності, сформульована класифікація основних провідних компетенцій інформаційного аналітика-правника.

Список літератури:

1. Trace A.S. What Ivan Knows That Johnny Doesn't. NY: Random House, 1961. 213 p.
2. McClelland, D.C. Testing for Competence Rather Than for "Intelligence". American Psychologist. 1973. Vol. 28. № 1. p. 1–14.
3. Делор Ж. Образование – скрытое сокровище. Доклад Международной комиссии по образованию для XXI века, представленной ЮНЕСКО. Изд. ЮНЕСКО. 1996. 17 с.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании: авторская версия. М.: Исслед. центр проблем качества подгот. специалистов. Серия: «Труды методологического семинара «Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы». 2004. 41 с.
5. Байденко В.И., Оскарссон Б. Базовые навыки (ключевые компетенции) как интегрирующий фактор образовательного процесса. Профессиональное образование и формирование личности специалиста: науч.-метод. сб. М.: ЦНР СПО, 2002. С. 22–46.
6. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
7. Бабаян О.О. Формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами імітаційно-рольового моделювання: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Луган. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2009. 29 с.
8. Вікторова Л.В. Формування професійно-термінологічної компетентності студентів вищих аграрних навчальних закладів у фаховій підготовці: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. Чернігів, 2009. 20 с.
9. Дибкова Л.М. Індивідуальний підхід у формуванні професійної компетентності майбутніх економістів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. АПН України. Ін-т вищ. освіти. К., 2006. 20 с.
10. Губарева О.С. Психологічні особливості формування професійної компетентності працівників ОВС: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2005. 18 с.
11. Монастирна Г.В. Формування професійної компетентності майбутніх учителів інформатики засобами інформаційно-педагогічного моделювання: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2009. 20 с.
12. Мруга М.Р. Структурно-функціональна модель професійної компетентності майбутнього лікаря як основа діагностування його фахових якостей: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. К., 2007. 21 с.
13. Цимбал С.В. Психологічні особливості формування професійної компетентності майбутніх спеціалістів засобами іноземної мови: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б.Хмельницького. Хмельниц., 2006. 20 с.
14. Чемерис І.М. Формування професійної компетентності майбутніх журналістів засобами іншомовних періодичних видань: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Ін-т вищ. освіти АПН України. К., 2008. 20 с.

15. Шевчук Л.І. Розвиток професійної компетентності викладачів спеціальних дисциплін закладів профтехосвіти у системі післядипломної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. К., 2001. 22 с.
16. Зінчук Н.А. Формування аналітичної компетентності майбутніх менеджерів у вищих навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Ун-т менедж. освіти АПН України. К., 2010. 20 с.
17. Половенко Л.П. Формування аналітичної компетентності у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців з економічної кібернетики: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2013. 200 с.
18. Петренко Л. Інформаційно-аналітична компетентність керівників професійно-технічних навчальних закладів як соціально-педагогічна проблема. Проблеми підготовки сучасного вчителя. № 5. Ч. 2. 2012. С. 180–187.
19. Електронна бібліотека «Веда». Інформаційно-пошукова система. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/katalog/40.html>.
20. Ягупов В.В., Величко Н.О., Гириловська І.В., Гуралюк А.Г., Закатнов Д.О., Майборода Л.А., Паржницький В.В. Розвиток інформаційно-аналітичної компетентності педагогічних працівників ПТНЗ: теорія і практика: монографія; за. наук. ред. В.В. Ягупова: ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2014. 176 с.
21. Петренко Л. М. Теорія і практика розвитку інформаційно-аналітичної компетентності керівників професійно-технічних навчальних закладів: монографія. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2013. 456 с.
22. Словник української мови: в 11 томах / за ред. І. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2., 1971. Г–Ж. С. 210.
23. Половенко Л.П. Аналітична компетентність – ключовий складник професійної компетентності майбутніх фахівців з економічної кібернетики. Теорія і практика управління соціальними системами. 2012. № 1. С. 82–91.
24. Зінчук Н. Інформаційно-аналітична компетентність менеджера: значення у професійній управлінській діяльності та передумови формування у ВНЗ. URL: <http://www.google.com.ua/search>.
25. Рыжова Н.И., Фомин В.И. Структура информационно-аналитической компетентности специалиста экономического профиля на основе модели развития содержания обучения. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2009. Т. 11. № 4(2). С. 358–361.
26. Омельченко В.И. Развитие информационно-аналитической компетентности будущего офицера-инженера в условиях смешанного обучения информатике: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Челябинский гос. пед. ун-т. Челябинск, 2011. 26 с.
27. Назначило Е.В. Развитие информационно-аналитической компетентности преподавателя в процессе непрерывного педагогического образования: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08. Магнитогорский гос. ун-т. Магнитогорск, 2003. 193 с.
28. Лобач Н.В. Формирование информационно-аналитической компетентности будущих врачей средствами электронного учебно-методического комплекса. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. 2014. № 11–12. С. 115–117.
29. Ягупов В.В. Інформаційно-аналітична компетентність керівників професійно-технічних навчальних закладів: поняття, зміст і структура. Науковий вісник ІПТО НАПН України. 2012. № 3. С. 75–81.
30. Петренко Л. Інформаційно-аналітична компетентність керівників професійно-технічних навчальних закладів як соціально-педагогічна проблема. Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2012. № 5. Ч. 2. С. 180–187.
31. М.П.Звидрина. Разнообразие специализаций аналитиков и профессиональных требований к ним. Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств, 2013. Т. 197. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/raznoobrazie-spetsializatsiy-analitikov-i-professionalnyh-trebovaniy-k-nim>
32. Бабакова И.В. Развитие профессиональной компетентности специалистов информационно-аналитических служб: автореф. дис. ... канд. психол. наук.: 19.00.13. М., 2010. 25 с.
33. Ліпкан В.А., Сопілко І.М., Кір'ян В.О. Правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні: монографія; за заг. ред. В.А. Ліпкана. К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2015. 664 с.
34. Ліпкан В.А., Залізник В.А. Систематизація інформаційного законодавства України: монографія; за заг. ред. В.А. Ліпкана. К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2012. 304 с.

КВАЛИФИКАЦИОННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К КОМПЕТЕНЦИЯМ ИНФОРМАЦИОННЫХ АНАЛИТИКОВ-ПРАВОВЕДОВ

Статья посвящена понятию компетентностного подхода в целом, а также понятию ключевых компетенций информационных аналитиков-правоведов. Проанализировано современное состояние исследований по компетентностному подходу. Автор делает вывод, что вопросы, связанные с формированием информационно-аналитической компетентности, и еще не нашли своего отражения на уровне диссертационных исследований, сделанных в Украине. Сформулирован примерный перечень основных специальных компетенций информационного аналитика-правоведа. Обособленно рассмотрены общие компетенции и специальные. Подчеркнуто, что квалификационные требования, предъявляемые к профессиональной компетентности данной категории специалистов, очень высоки. Традиционная подготовка юристов в высших учебных заведениях в настоящее время не дает и десятой доли компетенций, необходимых для осуществления юристом эффективной аналитической деятельности. Поэтому актуален вопрос об открытии если не новой специальности, то, по крайней мере, специализации в рамках подготовки правоведов.

Ключевые слова: аналитика, компетентность, компетентный подход, аналитик-правовед, аналитическая деятельность, информационные отношения, цели и задачи аналитической деятельности, информационно-коммуникативное пространство, правовое регулирование, факторы осложнения информационно-коммуникативного пространства.

QUALIFICATION REQUIREMENTS TO THE COMPETENCE OF INFORMATION ANALYTICS-LAWYERS

The article is devoted to the concept of the competence approach as a whole, as well as the key competencies of information analysts-jurists. The modern state of research on the competence approach is analyzed. The author concludes that the issues related to the formation of information and analytical competence have not yet been reflected at the level of dissertation research done in Ukraine. An approximate list of the main special competencies of the information analyst-jurist is formulated. Separate consideration of general competence and special. It was stressed that the qualification requirements for professional competence of this category of specialists are very high. Traditional training of lawyers in higher education institutions does not currently provide a tenth of the competencies necessary for the lawyer to carry out effective analytical work. Therefore, the actual issue is the opening, if not a new specialty, then at least specialization in the training of lawyers.

Key words: analytics, competence, competent approach, legal analyst, analytical activity, information relations, goals and tasks of analytical activity, information and communication space, legal regulation, factors of the information and communication space complication.

Настенко М.О.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню правових засобів проведення публічного фінансового контролю за діяльністю суб'єктів господарювання. Проаналізовані правові засади проведення державного аудиту, інспектування та перевірки державних закупівель у діяльності суб'єктів господарювання. Визначені правові особливості цих засобів. З'ясовані прийоми проведення публічного фінансового контролю за суб'єктами господарювання. Доведена важливість удосконалення перевірок державних закупівель як засобу публічного фінансового контролю за діяльністю суб'єктів господарювання.

Ключові слова: фінансовий контроль, суб'єкти господарювання, засоби публічного фінансового контролю, прийоми публічного фінансового контролю, державний аудит, інспектування, перевірка державних закупівель.

Постановка проблеми. Провідна роль у процесі вдосконалення фінансового контролю за діяльністю суб'єктів господарювання, який охоплює всіх зовнішніх контролюючих суб'єктів в Україні, тобто публічного фінансово-господарського контролю, належить праву, зокрема фінансовому. Глобалізація економічних процесів та розширення ринків збуту з економічним розмиванням кордонів чітко вказують на те, що лише економічного інструментарію недостатньо для контролю за фінансовою дисципліною та рухом грошових потоків господарюючих суб'єктів, і зокрема тих, які формують чи використовують публічні фінансові ресурси. За таких умов вже не виникає сумніву в тому, що здійснення публічного фінансово-господарського контролю за діяльністю господарюючих суб'єктів є справою державною, яка потребує прозорого правового регулювання. Однак, на жаль, в Україні загальної концепції чи стратегії розвитку публічного фінансово-господарського контролю немає, і тому практичні проблеми реалізації цього контролю не вирішуються комплексно.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відсутність цілісної концепції розвитку публічного фінансово-господарського контролю в Україні не применшує провідної ролі фінансового права у впорядкуванні та регламентації такої діяльності, як слушно зауважується науковцями нормативний акт, як ланка механізму правового регулювання, що обслуговує його нормативну основу, вико-

нує «службову роль» [1, с. 119]. Тобто функціональне забезпечення публічного фінансово-господарського контролю без наявності нормативних актів, які регулюють цю діяльність, неможливе, і відповідно до цього нормативний акт необхідно визнати базовим правовим засобом у здійсненні такого контролю. І хоча Європейський суд із прав людини не розглядає спори між контролюючими та підконтрольними суб'єктами у сфері публічного фінансово-господарського контролю [2], законодавчі приписи свідчать, що загалом Україна визнає судовий прецедент джерелом права.

Прикладом нормативного впливу судових актів на процеси здійснення публічного фінансово-господарського контролю за діяльністю суб'єктів господарювання є Постанова Вищого адміністративного суду України від 14.11.2012 р. № К/9991/50772/12. Задовольняючи касаційну скаргу юридичної особи (Товариство з обмеженою відповідальністю «ПВК «Будівельник») за позовом до контролюючого органу (Державної податкової інспекції в Оболонському районі м. Києва), суд наголосив, що контролюючий орган та попередні судові інстанції приймали рішення стосовно господарської діяльності позивача і відповідно розраховували його податкові зобов'язання, виходячи з того, контролюючий орган склав акт, в якому визнав, що правочини, укладені між ТОВ «ПВК «Будівельник» та ТОВ «Лаватан», є нікчемними. У своїй постанові Вищий адміністративний суд України зазначив: «судами попередніх інстанцій

не було враховано припис акту цивільного законодавства України, викладений в частині 1 статті 204 Цивільного кодексу України, згідно з яким правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом, або якщо він не визнаний судом недійсним (презумпція правомірності). Головною підставою вважати правочин нікчемним являється його недійсність, встановлена законом. Саме законом, а не актами, які б факти в цьому акті не були відображені. Вказані ж в акті висновки є суто суб'єктивною думкою державного податкового ревізора-інспектора, оскільки були зроблені за відсутності інформації, яка надається в передбаченому законодавством порядку» [3].

Наведений судовий акт свідчить, що сьогодні під час здійснення публічного фінансово-господарського контролю контролюючий суб'єкт, здійснюючи контрольні дії, повинен приймати рішення не на підставі самостійної кваліфікації дій підконтрольного суб'єкту, а лише здійснювати оцінку його дій у відповідності з приписами законодавства України загалом. Тобто вирішувати: прийняти чи не прийняти документ підконтрольного суб'єкту як підставу для вчинення фінансово-господарської операції, контролюючий суб'єкт не має права. Усі документи, надані підконтрольним суб'єктом, за презумпцією правомірності, повинні бути прийняті контролюючим органом. Разом з тим викладене показує, що регулювання фінансових відносин щодо здійснення публічного фінансово-господарського контролю, окрім норм, зафіксованих у фінансовому законодавстві, потребує окреслення правових форм фінансової діяльності контролюючих суб'єктів задля забезпечення законності у формуванні, розподілу та використання державних коштів. Також необхідно мати на увазі, що така фінансова діяльність повинна відповідати методу правового регулювання фінансових відносин загалом. Враховуючи важливість використання імперативного методу правового регулювання фінансових правовідносин, постає питання про визначення засобів фінансового контролю як форм правового впливу на законність та ефективність господарської діяльності.

Постановка завдання. Мета статті – на підставі фінансово-правових досліджень механізму фінансового контролю визначити засоби реалізації повноважень суб'єктів фінансово-господарського контролю як елементу контрольної діяльності та обґрунтувати необхідність удосконалення правових засад проведення перевірки державних закупівель як сучасного ефективного засобу публічного фінансово-господарського контролю.

Виклад основного матеріалу. Діяльність державних органів під час публічного фінансово-господарського контролю за суб'єктами господарювання здійснюється на базі імперативного методу правового регулювання. Цей метод за своєю суттю передбачає вичерпну деталізацію діяльності суб'єктів у процесі формування, розподілу та використання державних коштів шляхом встановлення категоричних правил поведінки для учасників відносин у цій сфері. Також цей метод розкриває публічну природу діяльності органів фінансового контролю, вказує на підпорядкування контролюючого та підконтрольного суб'єктів і не дозволяє цим суб'єктам на власний розсуд змінювати правову регламентацію, як порядок та умови проведення контрольних заходів, так і вільне трактування процедури здійснення фінансової операції за домовленістю сторін.

В такий спосіб у фінансовому законодавстві «формується зрозуміла та традиційна конструкція – один учасник відносин наказує й встановлює правила та межі поведінки для іншого. Для цього є всі підстави: йдеться про встановлення та забезпечення режиму обігу публічних коштів саме власником цих коштів, що принципово, і виключає будь-які підстави узгодження, домовленостей тощо. Власник вирішує, яким чином він буде організовувати обіг своїх грошей. Це й дає йому об'єктивні підстави для організації поведінки всіх учасників публічної фінансової діяльності через систему власних велінь» [4, с. 30]. Наведене підтверджує той факт, що здійснення публічного фінансово-господарського контролю за діяльністю господарюючих суб'єктів природно організовується та закріплюється нормативно з використанням імперативного методу, проте необхідно враховувати, що на цей час відсутній базовий закон з фінансового контролю, а нормативно-правових, які його регламентують, тільки Державною аудиторською службою нараховується більш 600 [5, с. 69].

У контексті цього методологічно важливим є визначення засобів правореалізації діяльності суб'єктів публічного фінансово-господарського контролю. Потрібно погодитися з твердженням про те, що реалізація державної влади є певною методологічною діяльністю із закріплення базових юридичних конструкцій [4, с. 21]. Такі базові юридичні конструкції у своїй сукупності утворюють певний правовий режим, який характеризує порядок здійснення публічного фінансово-господарського контролю через комбінування визначених законом способів, форм та прийомів.

Правова наука правові засоби поділяє на: 1) правові засоби субстанціонального характеру – засоби, що власною системою утворюють «матерію права», об'єктивовану в текстах різних джерел права; 2) правові засоби діяльничого характеру – правові засоби, що являють собою практичну діяльність по застосуванню правових засобів субстанціонального характеру [6, с. 97–98]. Таким чином, поряд з наведеними вище правовими засобами необхідно виділити і охарактеризувати і правові засоби, які реалізують практичну діяльність суб'єктів фінансово-господарського контролю в Україні.

О.А. Лукашева наголошує, що «потенційно можливі види поведінки набувають конкретної форми, що є потенційною засадою деталізації цих відносин вже за інституційною ієрархією. У цій ситуації загальний припис щодо поведінки учасника фінансових правовідносин індивідуалізується та набуває конкретних характеристик (вичерпний та конкретний набір учасників, певний об'єкт з кількісними та якісними характеристиками, щодо регулювання якого деталізується поведінка суб'єктів у цих відносинах тощо)» [7, с. 397]. Тобто конкретна поведінка суб'єктів контролю, що реалізується через їхні повноваження, в першу чергу спрямована на захист прав та інтересів держави у процесі формування, розподілу та використання бюджетних фондів коштів.

Згідно із Законом України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» практична реалізація контрольних заходів здійснюється шляхом проведення державного фінансового аудиту, перевірки державних закупівель та інспектування [8].

Державний фінансовий аудит як правовий засіб полягає в регламентуванні контрольних заходів шляхом перевірки та аналізу законності та ефективності використання державних коштів фондів, а також у визначенні стану дотримання фінансової дисципліни під час ведення бухгалтерського обліку та наданні фінансової звітності і системи внутрішнього контролю. Такий підхід до регламентації державного фінансового аудиту надає можливість суб'єктам контролю провести всебічну оцінку законності дій підконтрольного суб'єкта у процесі формування, розподілу та використання державних коштів. Також державний фінансовий аудит дозволяє виявити аналітичним шляхом причини порушення приписів фінансового законодавства підконтрольним суб'єктом, і також ці контрольні заходи роблять можливим виявити та визначити шляхи удосконалення як

самого фінансового законодавства, так і практики його застосування задля забезпечення законності та фінансової дисципліни під час здійснення фінансових операцій з державними коштами. Слід наголосити, що державний фінансовий аудит у певній мірі також є придатним для визначення шляхів наповнення дохідної частини відповідних бюджетів. Таке наповнення можливе як дії, спрямовані на попередження порушення фінансового законодавства, припинення неправомірних дій підконтрольного суб'єкта, накладання фінансових санкцій та припинення певних прав розпорядника бюджетних коштів з їх поверненням до відповідного бюджету.

Європейська практика здійснення внутрішнього контролю, зокрема щодо законності використання державних чи цільових коштів, свідчить, що підконтрольний суб'єкт зобов'язаний за законодавством організувати та реалізовувати внутрішній контроль самостійно, без втручання державних органів, у разі виявлення порушень фінансового законодавства має вжити заходів щодо приведення у відповідність своїх дій до вимог закону, а також вжити заходів щодо відновлення порушеного права [9, с. 2]. Враховуючи той факт, що внутрішній контроль фінансових операцій та операцій з іншими активами в Україні запроваджено порівняно недавно, на наше переконання, доцільно таких цілей притримуватися і в нашій державі. При цьому запровадження системи внутрішнього фінансового контролю з такими цілями повинно здійснюватися не тільки на рівні суб'єктів господарювання, а й на рівні самих органів державної влади, як це зроблено в Європі.

Наступним правовим засобом здійснення публічного фінансово-господарського контролю у сфері діяльності господарюючих суб'єктів є перевірка державних закупівель. Згідно з положеннями ст. 5 Закону України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» перевірка державних закупівель полягає в документальному та фактичному аналізі дотримання підконтрольними установами законодавства про державні закупівлі та проводиться органом державного фінансового контролю на всіх стадіях державних закупівель. Результати перевірки державних закупівель викладаються в акті [8].

Нормативна регламентація реалізації такої правової форми контролю здійснюється у відповідності до Порядку проведення перевірок державних закупівель Державною фінансовою інспекцією та її територіальними органами, затвердженого Кабінетом міністрів України [10].

Даний Порядок визначає, що питання здійснення державних закупівель контролюючий органі перевіряє і під час проведення інспектування, і під час державного фінансового аудиту. Це свідчить, що під час здійснення перевірки державних закупівель на предмет їх законності та відповідності законодавчим приписам застосовуються правові засоби діяльнісного характеру, як у самостійній правовій формі, так і шляхом комбінування правових форм контролю, визначених законом. Серед умов проведення такої перевірки особливістю є те, що повідомлення про проведення перевірки державних закупівель та зустрічної перевірки не надсилається об'єкту контролю. На наше переконання, це зумовлено важливістю такої правової форми публічного фінансово-господарського контролю у сфері діяльності господарюючих суб'єктів та створенням такого правового режиму для перевірки державних закупівель, який би унеможлилював підлог документів, маніпулювання з відповідними документами під час підготовки до проведення такого публічного фінансово-господарського контролю.

Застосування спеціального інструментарію для визначення та оцінки правомірності дій підконтрольного суб'єкта в процесі проведення ним державних закупівель дозволяє визначити стан дотримання цим суб'єктом фінансової дисципліни та вимог чинного законодавства в частині здійснення державних закупівель. Така підвищена увага законодавця до державних закупівель, з виділенням правових засобів діяльнісного характеру під час перевірки закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти обумовлена необхідністю неухильного дотримання всіма господарюючими суб'єктами законодавства про державні закупівлі.

Принципово важливим є й той факт, що під час здійснення перевірки державних закупівель та застосування при цьому зустрічної перевірки в процесі таких контрольних заходів здійснюється публічний фінансово-господарський контроль за станом дотримання законодавства та фінансової дисципліни не тільки суб'єктом, який здійснював закупівлю за державні кошти, а й тим суб'єктом, який передав підконтрольному суб'єкту придбані ним, товари, роботи та послуги. Тобто факт оплати товарів, робіт і послуг державними коштами є самостійною підставою для контролюючого суб'єкта здійснити перевірку діяльності господарюючого суб'єкта, який отримав державні кошти.

Також необхідно звернути увагу на той факт, що відповідно до нормативних приписів перевірка державних закупівель здійснюється із засто-

суванням спеціальних прийомів – фактичного та документального аналізу. Це, у свою чергу, надає контролюючому суб'єкту можливість виявити відповідність фактичних дій, вчинених під час здійснення державних закупівель, їх документальному оформленню. Тобто обіг державних коштів під час здійснення державних закупівель вимагає не лише фактичного дотримання вимог законодавства про публічні закупівлі [12], а й суворого дотримання фінансової дисципліни в разі документального оформлення таких державних закупівель.

Вважаємо, що здійснення перевірки державних закупівель із застосуванням наведеного вище інструментарію (правового та економічного) цілком є виправданим та відповідає головній меті публічного фінансово-господарського контролю у сфері діяльності господарюючих суб'єктів в Україні. При цьому самостійне місце правових засобів здійснення перевірки державних закупівель у фінансовому законодавстві України підтверджує важливість підтримки правопорядку під час здійснення державних закупівель, тобто використанні державних (бюджетних) коштів.

Однак необхідно відмітити, що здійснення державних закупівель на сьогодні здійснюється як публічні закупівлі, що відповідно визначено спеціальним Законом України «Про публічні закупівлі», саме цей нормативний акт регулює закупівлю товарів, робіт та послуг за державні кошти [12]. Удосконалення законодавства про здійснення закупівель державним коштом вимагає й відповідних змін у спеціальні нормативні акти які забезпечують проведення публічного фінансово-господарського контролю у сфері діяльності господарюючих суб'єктів, і тому ми пропонуємо вдосконалити законодавство стосовно фінансового контролю щонайменше шляхом узгодження термінології. Для цього ми пропонуємо у спеціальних нормативних актах щодо проведення фінансового контролю словосполучення «державні закупівлі» замінити на «публічні закупівлі». Таке вдосконалення сприятиме цілісності системи нормативних актів щодо порядку формування, розподілу та використання державних коштів та порядку проведення публічного фінансово-господарського контролю.

Інспектування як правова форма здійснення публічного фінансово-господарського контролю відповідно до чинного законодавства України реалізується у формі ревізії [8; 11]. Сутність такої ревізії полягає в документальній та фактичній перевірці певного комплексу або окремих питань

фінансово-господарської діяльності підконтрольної установи, яка спрямована на виявлення наявних фактів порушення законодавства, встановлення винних в їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб. Інспектування як правовий засіб діяльнісного характеру має й інші особливості, зокрема інспектуванню підлягають спеціальні суб'єкти, які в будь-який спосіб задіяні у процесі формування, розподілу та використання державних коштів, а за вмотивованим рішенням контролюючого суб'єкта суд може ухвалити рішення та дозволити проведення інспектування будь-якого господарюючого суб'єкта.

Це підтверджує, що інспектування як правовий засіб контрольного змісту має комплексний характер, передбачає реалізацію всього циклу управлінських дій від прийняття рішення про інспектування до корегування цього рішення в процесі контролю з метою виявлення фактів порушень фінансового законодавства та встановлення осіб, винних у цих правопорушеннях.

Висновки. Аналіз правових засобів здійснення публічного фінансово-господарського контролю у сфері діяльності господарюючих суб'єктів в Україні свідчить, що до правових засобів субстанціо-

нального характеру належать: норми фінансового права та нормативно-правові акти; метод правового регулювання фінансових правовідносин та форми фінансової діяльності держави, які утворюють єдину «правову матерію» та систему публічного фінансово-господарського контролю за діяльністю господарюючих суб'єктів. Правові засоби діяльнісного характеру реалізуються у вигляді державного фінансового аудиту, перевірки державних закупівель, які потрібно визначити як публічні закупівлі, та інспектування. Ці правові засоби мають спеціальний характер, засновані на правових нормах та реалізуються у практичній діяльності суб'єктів контролю з метою досягнення цілей публічного фінансово-господарського контролю. Система названих правових засобів публічного фінансово-господарського контролю в їх поєднанні виступає працюючими частинами механізму правового регулювання. Державне санкціонування досліджуваних правових засобів публічного фінансово-господарського контролю забезпечує регулятивний вплив на порушників фінансового законодавства та фінансової дисципліни, що породжує певні правові наслідки та конкретні результати проведення контрольних заходів.

Список літератури:

1. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. М.: Юрид. лит., 1966. 187 с.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Законом України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. Офіц. вісн. України. 2006. № 12. Ст. 792.
3. Про визнання нечинним та скасування податкового повідомлення-рішення: Постанова Вищого адміністративного суду України від 14.11.2012 р. № К/9991/50772/12. URL: <http://document.ua/pro-viznannja-nechinnim-ta-skasuvannja-podatkovogo-povidomle-doc122304.html>
4. Дамірчиєв Мушфік Іскендер Огли. Правове регулювання публічної фінансової діяльності: порівняльно-правовий аспект. дис. ... д-ра. юрид наук. 12.00.07. Харків, 2015. 399 с.
5. Гетманець О.П. Бюджетне законодавство України як об'єкт бюджетного контролю. Форум права. 2016. № 4. С. 66–71. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_4_13.pdf
6. Онуфрієнко О.В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права: дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.01. Харків, 2004. 196 с.
7. Лукашев О.А. Правова норма як вихідний регулятор фінансової діяльності. Форум права. 2012. № 3. С. 395–398. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12loarfd.pdf>
8. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні: Законі України від 26.01.1993 р. № 2939-XII. Відом. Верховної Ради України. 1993. № 13. Ст. 110.
9. Revision of the Internal Control Framework. INTERNAL CONTROL FRAMEWORK OF THE EUROPEAN COMMISSION: EUROPEAN COMMISSION. of 19.04.2017 Brussels. URL: http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/control/C_2017_2373_Revision_ICF_en.pdf
10. Про затвердження Порядку проведення перевірок державних закупівель Державною фінансовою інспекцією та її територіальними органами затвердженого Кабінетом міністрів України: Постанова КМУ від 01.09.2013 р. № 631. Офіц. Вісн. України. 2013. № 69. Ст. 2532.
11. Про затвердження Порядку проведення інспектування Державною аудиторською службою, її між-регіональними територіальними органами: Постанова КМУ від 20. 04. 2006 р. № 550. Офіц. Вісн. України. 2006. № 16. Ст. 1206.
12. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. Офіц. Вісн. України. 2016. № 15. Ст. 582.

ПРАВОВЫЕ СРЕДСТВА ПРОВЕДЕНИЯ ПУБЛИЧНОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ ЗА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

Статья посвящена исследованию правовых средств проведения публичного финансового контроля за деятельностью субъектов хозяйствования. Проанализированы правовые основы проведения государственного аудита, инспектирования и проверки государственных закупок в деятельности субъектов хозяйствования. Определены правовые особенности этих форм контроля. Выявлены приемы проведения публичного финансового контроля над субъектами хозяйствования. Доказана важность совершенствования проверок государственных закупок как средства публичного финансового контроля за деятельностью субъектов хозяйствования.

Ключевые слова: *финансовый контроль, субъекты хозяйствования, средства публичного финансового контроля, приемы публичного финансового контроля, государственный аудит, инспектирование, проверка государственных закупок.*

LEGAL MEANS OF PUBLIC FINANCIAL CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF ECONOMIC ENTITIES

The article is devoted to the study of legal means of conducting public financial control over the activities of economic entities. The legal bases of carrying out of the state audit, inspection and checking of state purchases in the activity of business entities are analyzed. The legal features of these funds are determined. Methods of conducting public financial control over business entities have been clarified. The importance of improving state procurement inspections as a means of public financial control over the activities of economic entities has been proven.

Key words: *financial control, business entities, means of public financial control, methods of public financial control, state audit, inspection, checking of state purchases.*

Панова О.О.

Харківський національний університет внутрішніх справ

МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Розглянуто теоретико-методологічні визначення матеріально-фінансового забезпечення публічної безпеки в Україні. Встановлено, що фінансові активи, які направлені на забезпечення публічної безпеки в Україні, формуються з багаторівневої системи, яка включає в себе як бюджетні, так і позабюджетні асигнування. Досліджено етимологію таких визначень як «фінансове забезпечення», «фінанси», «забезпечення». Визначено, що матеріально-фінансове забезпечення публічної безпеки в Україні має складну структуру, елементами якої є: джерело фінансування (державне та позадержавне); види фінансових надходжень; розпорядник отриманих матеріально-фінансових благ; методи контролю використання та акумулювання грошових надходжень тощо. Акцентовано увагу на необхідності створення дієвого механізму перерозподілу фінансових ресурсів під час реалізації завдання із забезпечення публічної безпеки в Україні.

Ключові слова: фінанси, бюджет, забезпечення, публічна безпека, правопорядок.

Постановка проблеми. Процес побудови демократичної правової держави вимагає утворення дієвої системи забезпечення безпеки не лише на національному рівні, але й здійснення безпосередньо підтримання публічної безпеки і порядку. Механізм реалізації даного завдання в Україні побудований з явними протиріччями та неузгодженістю. Це, у більшості випадків, пов'язане з тим, що на сьогодні не сформована необхідна матеріально-фінансова база, в тому числі й своєчасне забезпечення матеріальними ресурсами. У нормативно-правових актах у сфері матеріально-фінансового забезпечення й досі недостатньо розроблені правові механізми та наявні різномірні норми.

Тому розгляд матеріально-фінансового механізму забезпечення публічної безпеки, його правового забезпечення є проблемою, від вирішення якої залежить доля правопорядку в державі. Підтримання публічного порядку і безпеки повинно мати матеріально-фінансову базу, яка б у повній мірі забезпечувала би потреби даної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретично-концептуальні засади визначення публічної безпеки містяться в роботах українських і зарубіжних вчених різних історичних періодів: В.Б. Авер'янова, Г.В. Атаманчука, С.С. Алексеєва, М.І. Бажанова, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, О.К. Безсмертного, Ю.П. Битяка, С.М. Братуся, І.І. Веремеєнка, Б.М. Габричидзе, О.І. Галагана,

І.П. Голосніченка, І.М. Даньшина, Є.В. Додіна, О.В. Дяченка, А.І. Єлістратова, Л.В. Ковалюк, А.Т. Комзюка, Б.П. Курашвілі, Б.М. Лазарева, О.Є. Луньова, В.М. Махоніна, Н.Р. Ніжник, В.М. Олійника, В.Ф. Опришка, В.Я. Тація, В.П. Тихого, М.М. Тищенко, Ю.М. Тодики, В.А. Юсупова, О.Ю. Якимова, О.М. Якуби, Ц.А. Ямпольської, О.В. Яценко та інших. Низку питань щодо матеріально-фінансового забезпечення публічної безпеки висвітлено практичними працівниками правоохоронних органів у періодичній пресі, в журналах та виступах на телебаченні. Проте проведений аналіз джерел дає підстави говорити лише про поверхневий розгляд питань, які присвячені матеріально-фінансовому забезпеченню публічної безпеки в Україні. Таким чином, викладене вище і визначає актуальність нашого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей та напрямів матеріально-фінансового забезпечення публічної безпеки в Україні. Для досягнення цієї мети планується вирішити такі завдання: проаналізувати природу матеріально-фінансового забезпечення публічної безпеки в Україні; надати характеристику основних напрямів матеріально-фінансового забезпечення публічної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. На законодавчому рівні не визначено поняття матеріально-фінансового забезпечення публічної

безпеки, тому, на нашу думку, варто з'ясувати природу даного явища. Проведемо етимологічний аналіз зазначеної сфери, виокремивши поняття «забезпечення», «матеріальний» та «фінансовий».

Так, К.В. Барсуков розглядає поняття «забезпечення» у двох значеннях. По-перше, як діяльність уповноважених державою органів щодо здійснення своїх функцій. По-друге, як результат цієї діяльності, що виражається у фактичній реалізації правових приписів, прав і свобод громадян [3, с. 7]. Великий тлумачний словник сучасної української мови надає нам визначення «забезпечення» як: постачання чогось у достатній кількості, задоволення когось, що-небудь в якихось потребах; надання кому-небудь достатньо матеріальних засобів до існування; створення надійних умов для здійснення чого-небудь; гарантувати щось [5, с. 375].

Таким чином, можемо дійти проміжного висновку, що забезпечення публічної безпеки в Україні – це процес, здійснюваний суб'єктами публічної безпеки (державними та громадськими), з надання ресурсів, створення умов та вчинення інших дій, з метою гарантування та задоволення потреб зазначеної сфери.

Підходячи до розгляду матеріально-фінансового забезпечення публічної безпеки в Україні, необхідно наголосити, що ключовим поняттям у даному вислові, на нашу думку, є категорія «фінанси». У навчальному посібнику «Фінанси» (загальна теорія) зазначається, що фінанси – це сукупність грошових відносин, пов'язаних із формуванням, мобілізацією і розміщенням фінансових ресурсів та з обміном, розподілом і перерозподілом вартості створеного на основі їх використання валового внутрішнього продукту, а за певних умов – і національного багатства [11, с. 5]. Автори підручника «Фінанси» (теоретичні основи) подають визначення економічної суті поняття «фінансів» за такими групами:

– фінанси – це система економічних (грошових) відносин, за допомогою яких створюються, розподіляються та перерозподіляються фонди грошових коштів;

– фінанси – це сукупність об'єктивно зумовлених економічних відносин, що мають розподільний характер, грошову форму вираження, матеріалізуються у грошових доходах та нагромадженнях, які зосереджуються в державних структурах і у суб'єктів господарювання з метою розширення відтворення, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб суспільства;

– фінанси – це система економічних відносин між державою, юридичними та фізичними особами з приводу формування, розподілу, перерозподілу і використання централізованих та децентралізованих грошових фондів, які повинні регулюватися правовими нормами [19, с. 7; 2, с. 128–129].

Керуючись сферою нашого дослідження, необхідно наголосити на визначенні сутності поняття «фінансове забезпечення». Так, фінансове забезпечення як підсистему фінансового механізму, що характеризує зміст впливу фінансів на різні аспекти розвитку суспільства, розглядає В. Опарін [11, с. 56]. У рамках фінансового механізму фінансове забезпечення як метод фінансового впливу на розвиток економіки визначають також І. Петровська і Д. Клиновий [12, с. 23]. В. Федосов вважає, що фінансове забезпечення – це система джерел і форм фінансування розвитку економічної та соціальної сфери [4, с. 49]. О. Романенко фінансове забезпечення визначає як покриття затрат за рахунок фінансових ресурсів, акумульованих суб'єктами господарювання та державою [17, с. 18; 10, с. 351–352].

Дуже вдало, на нашу думку, визначення поняття «фінансове забезпечення» сформував В.В. Конопльов у своєму дослідженні, що присвячене особливостям організаційно-правового механізму підготовки та прийняття управлінських рішень в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ. Так, з точки зору вченого, під фінансовим забезпеченням необхідно розуміти операції з фінансовими активами органів внутрішніх справ, які спрямовані на покриття їх потреб у капіталі з усіх можливих та законних джерел, їх мобілізацію і використання. Зміст фінансового забезпечення органів внутрішніх справ, зауважує вчений, складають грошові відносини, які супроводжуються безперервним кругообігом коштів. Кругообіг грошових коштів здійснюється у формах витрат ресурсів і одержання доходів, їх розподілу та використання [8, с. 234–235]. Окрім цього, під час дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання фінансового забезпечення та матеріально-технічного постачання органів внутрішніх справ України, як зауважує М.С. Ільницький, під фінансовим забезпеченням органів внутрішніх справ розуміється діяльність, яка здійснюється в межах фінансової системи держави в усіх її проявах, та є формою участі в розподілі грошових коштів шляхом отримання фінансових ресурсів у встановленому законом порядку з метою наділення ОВС відповідними матеріально-

технічними ресурсами [6, с. 214; 9, с. 41]. Таким чином, з аналізу вищенаведених позицій здається можливим дійти висновку стосовно того, що під фінансовим забезпеченням публічної безпеки в Україні слід розуміти виконання суб'єктами забезпечення публічної безпеки своїх функцій щодо формування, розподілу, перерозподілу та використання наявних фінансових активів, направлених на попередження, припинення та усунення порушень у сфері публічної безпеки.

Аналізуючи нормативно-правові акти з проблем матеріально-фінансового забезпечення публічної безпеки в Україні, ми дійшли висновку, що шляхи надходження матеріально-фінансових активів можливо розділити на державний та недержавний фонди отримання.

Так, державні асигнування сфери забезпечення публічної безпеки в Україні поділяються на державну, регіональну та місцеву підтримку.

Якщо аналізувати юридичні підходи до визначення сутності поняття «державна підтримка», слід зазначити, що І.П. Сафонов у своєму дослідженні, присвяченому правовій регламентації державної підтримки аграрних товаровиробників, під фінансовою державною підтримкою розуміє здійснення в державі аграрної реформи, що потребує подальшої розробки та правового зміцнення фінансової системи, яка була б адекватною ринковому розвитку аграрного виробництва й базувалася на докорінних змінах фінансового інструментарію (субсидії, дотації), спроможного забезпечити ефективне й стає функціонування сільськогосподарських підприємств [18, с. 9]. Окрім цього, під час дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання підприємницької діяльності в Україні О.В. Клим дійшла висновку, що державну підтримку підприємництва можна визначити як комплекс правового, організаційного, ресурсного, соціального та іншого забезпечення державою процесу створення необхідних умов становлення та розвитку конкурентоспроможного підприємництва [7, с. 113]. Отже, як слідує з вищенаведеного, поняття «державна підтримка» в науково-правових колах у деякій мірі ототожнюється із поняттям «забезпечення», й окрім фінансового та матеріального забезпечення може включати в себе, наприклад, забезпечення інформаційне [9, с. 42].

До загальнодержавних видів підтримки, наприклад, відноситься забезпечення життєдіяльності органів Національної поліції основним завданням яких, у відповідності до Закону України «Про Національну поліцію», є надання полі-

цейських послуг у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку.

Також чисельна кількість загальнодержавних програм, безпосередньо присвячених реалізації функції забезпечення громадської безпеки, є незначною. Серед них особливо слід відзначити Загальнодержавну цільову програму захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру на 2013–2017 роки, затверджену Законом України від 7 червня 2012 року № 4909. Метою цієї програми визначено послідовне зниження ризику виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, підвищення рівня безпеки населення і захищеності територій від наслідків таких ситуацій. За рахунок реалізації програми планується забезпечити належний рівень безпеки населення, захищеності територій, об'єктів виробництва і соціально-культурної сфери від надзвичайних ситуацій, знизити ризик виникнення надзвичайних ситуацій та мінімізувати їх наслідки, підвищити ефективність використання коштів, які спрямовуються на здійснення заходів щодо захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, здійснити матеріально-технічне переоснащення підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та державних спеціалізованих аварійно-рятувальних служб Міністерства надзвичайних ситуацій України, підвищити ефективність їх функціонування [13]. Окремі заходи із забезпечення громадської безпеки реалізуються також у межах Державної цільової соціальної програми забезпечення пожежної безпеки на 2012–2015 роки, метою якої є забезпечення захисту населення, навколишнього природного середовища і небезпечних об'єктів, об'єктів підвищеної небезпеки, об'єктів з масовим перебуванням людей та населених пунктів від пожеж, підвищення рівня протипожежного захисту та створення сприятливих умов для реалізації державної політики у сфері пожежної безпеки [14; 1].

Регіональна та місцева підтримка виражається у створенні та оприлюдненні Програм, Стратегій та в комплексі дій із забезпечення публічного порядку та безпеки. Так, наприклад, у Програмі протидії злочинності та посилення громадської безпеки на території Великодальницької сільської ради Біляївського району Одеської області на 2017 рік зазначено, що діяльність громадських формувань, які підпорядковуються Біляївському ВП ГУНП в Одеській області, органам державної виконавчої влади та місцевому самоврядуванню, відбувається за такими пріоритетними напрямками: підтримка

роботи існуючих громадських пунктів охорони порядку та громадських формувань, створення нових формувань; вжиття заходів, спрямованих на перевірку неблагодійних сімей та проведення з ними профілактичних бесід по недопущенню скоєння правопорушень та злочинів; щоквартальне оперативне та повне інформування населення через засоби масової інформації про нормативні акти, які регламентують діяльність правоохоронних органів; розробка системи постійного інформування громадян про стан, форми та методи взаємодії поліції з населенням з питань боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку, профілактики правопорушень та злочинів; попередження розповсюдження наркоманії та алкоголізму; проведення операції під назвою «Розшук», а в 5.2. даної Програми зазначається, що фінансування Програми здійснюється за рахунок коштів місцевого бюджету, а також інших джерел. Кошти на реалізацію Програми, які передбачаються бюджетом, виділяються окремим рядком [16]. Окремо хочеться зазначити, що деякі програми встановлюють фіксовану суму затрат на забезпечення публічної безпеки, наприклад, в п. 5 Програми профілактики правопорушень та забезпечення громадської безпеки на території Інженерненської сільської ради на 2016 рік зазначено, що обсяг фінансування Програми складає 5 тис. грн на 2016 рік [15].

Стосовно позадержавних фондів матеріально-фінансового забезпечення публічної безпеки, то

тут необхідно наголосити, що із вступом України на шлях інтеграції в європейський простір, велику кількість асигнувань сфера забезпечення публічної безпеки та порядку отримала з іноземних джерел, від громадських організацій та благодійних внесків від громадян на підтримання правопорядку не лише в окремих місцевостях, а й в усій державі.

Висновки. Резюмуючи викладене вище, вважаємо за необхідне виокремити такі результати проведеного дослідження:

1. Матеріально-фінансове забезпечення публічної безпеки в Україні має складну структуру, елементами якої є: джерело фінансування (державне та позадержавне); види фінансових надходжень; розпорядник отриманих матеріально-фінансових благ; методи контролю використання та акумулювання грошових надходжень, тощо;

2. Матеріально-фінансове забезпечення публічної безпеки в Україні являє собою складний комплекс заходів та напрямів реалізації, який залежить від етапу використання матеріальних ресурсів (попередження, припинення, або ліквідації наслідків порушення публічної безпеки та порядку), концентрується в руках численних суб'єктів забезпечення публічної безпеки на різних рівнях (загальнодержавному, регіональному, місцевому), та використовується з метою підвищення ефективності функціонування всієї сфери публічної безпеки країни.

Список літератури:

1. Азаров Ю.Ю. Організаційно-правові засади фінансування програм забезпечення громадської безпеки в умовах надзвичайних ситуацій. Часопис Академії адвокатури України. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_2_1 (дата звернення: 28.01.2018).
2. Аргус М.М. Проблеми трактування сутності та функцій категорії «фінанси». Фінанси України. Київ, 2007. № 4. С. 127–135.
3. Барсуков К.В. Адміністративно-правове забезпечення проходження служби працівниками органів внутрішніх справ у складі міжнародних миротворчих підрозділів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Держ.наук.-дослідний ін-т МВС України. Київ, 2010. 20 с.
4. Бюджетний менеджмент: підручник / В. Федосов та ін.; за заг. ред. В. Федосова. Київ: КНЕУ, 2004. 864 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Ільницький М.С. Адміністративно-правове регулювання фінансового забезпечення та матеріально-технічного постачання органів внутрішніх справ України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київський міжнародний ун-т. Київ, 2009. 242 с.
7. Клим О.В. Адміністративно-правове регулювання підприємницької діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ін - т. держ. управління ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2009. 205 с.
8. Конопльов В.В. Організаційно-правовий механізм підготовки та прийняття управлінських рішень в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харківський нац. ун-т. внутр. справ. Харків, 2006. 413 с.
9. Манжула А.А. Фінансове та матеріально-технічне забезпечення діяльності науково-дослідних установ в Україні: поняття та сутність. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО». Ужгород, 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 2. С.40–43.

10. Мацьків В.В. Теоретичні основи фінансового забезпечення підприємств. Сталий розвиток економіки. Хмельницький. 2013. № 5. С. 351–356
11. Опарін В.М. Фінанси (Загальна теорія): навч. посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: КНЕУ, 2002. 240 с.
12. Петровська І.О., Клиновий Д.В. Фінанси (з елементами статистики фінансів): навчальний посібник. Київ: ЦУЛ, 2002. 300 с.
13. Про Загальнодержавну цільову програму захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013–2017 роки: Закон України від 07.06.2012 р. № 4909. Відомості Верховної Ради. 2013. № 19–20. Ст. 173.
14. Про затвердження Державної цільової соціальної програми забезпечення пожежної безпеки на 2012–2015 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.06.2012 р. № 590. Офіційний вісник України. 2012 р. № 50. Ст. 445.
15. Про затвердження Програми профілактики правопорушень та забезпечення громадської безпеки на території Інженерненської міської ради на 2016 рік: Рішення Інженерненської сільської ради Пологівського району Запорізької області VII скликання від 14.03.2016 р. № 3. URL: <http://inzhenerne-rada.gov.ua/index.php/rishennia-rady/145-rishennia-rady/1013-n-3-vid-14032016-pro-zatverdzhennia-prohramy-profilaktyky-pravoporushen-ta-zabezpechennia-hromadskoi-bezpeky-na-terytorii-inzhenernenskoj-silskoi-rady-na-2016-rik> (дата звернення: 27.01.2018).
16. Програмі протидії злочинності та посилення громадської безпеки на території Великодальницької сільської ради Біляївського району Одеської області на 2017 рік. URL: <http://v-dalnik.od.ua/2-uncategorised/380-prohrama-protydii-zlochynnosti-ta-posylennia-hromadskoi-bezpeky-na-terytorii-velykodalnytsskoi-silskoi-rady-biliaivskoho-raionu-odeskoi-oblasti-na-2017-rik> (дата звернення: 27.01.2018).
17. Романенко О. Фінанси: підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 312 с.
18. Сафонов І.П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Нац. юрид. академія ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 19 с.
19. Фінанси (теоретичні основи): підручник / М.В. Грідчина, В.Б. Захожай, Л.Л. Осіпчук та ін.; під кервом і за наук. ред. М.В. Грідчиної, В.Б. Захожая. 2-ге вид., випр. і допов. Київ: МАУП, 2004. 312 с.

МАТЕРИАЛЬНО-ФИНАНСОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПУБЛИЧНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УКРАИНЕ

Рассмотрено теоретико-методологическое определение материально-финансового обеспечения публичной безопасности в Украине. Установлено, что финансовые активы, которые направлены на обеспечение публичной безопасности в Украине, формируются из многоуровневой системы, которая включает в себя как бюджетные, так и внебюджетные ассигнования. Исследована этимология таких определений, как «финансовое обеспечение», «финансы» и «обеспечение». Определено, что материально-финансовое обеспечение публичной безопасности в Украине имеет сложную структуру, элементами которой являются: источник финансирования (государственное и внегосударственное); виды финансовых поступлений; распорядитель полученных материально-финансовых благ; методы контроля использования и аккумуляции денежных поступлений и тому подобное. Акцентировано внимание на необходимости создания действенного механизма перераспределения финансовых ресурсов во время реализации задачи по обеспечению публичной безопасности в Украине.

Ключевые слова: финансы, бюджет, обеспечение, публичная безопасность, правопорядок.

ENDOWMENT AND FINANCIAL ASSURANCE FOR PUBLIC SAFETY IN UKRAINE

The article is focused on theoretical and methodological definition of endowment and financial assurance of public safety in Ukraine. It has been established that financial assets aimed at ensuring public safety in Ukraine are formed from a multi-level system, which includes both budgetary and extra-budgetary funds. It has been determined that state funds for public safety sphere in Ukraine are divided into state, regional and local support provided by the relevant executive authorities depending on the levels. The author has studied the etymology of the definition of “endowment and financial assurance” through the prism of empirical cognition of the concepts of “finances” and “provision”.

Key words: finances, budget, providing, public safety, law and order.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.97

Бугера О.І.

Київський національний лінгвістичний університет

КАРТОГРАФУВАННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

У статті проаналізовано вітчизняний та зарубіжний досвід картографування кримінологічної інформації в мережі Інтернет. Доводиться необхідність використання методики картографування кримінологічної інформації в мережі Інтернет для запобігання злочинності в Україні. Розроблено відповідні практичні рекомендації та доповнення до чинного законодавства.

Ключові слова: кримінологія, кримінологічна інформація, мережа Інтернет, картографування, запобігання злочинності.

Постановка проблеми. Кримінологія ХХ – ХХІ століть характеризується, щонайменше, 3-ма напрямками розвитку: перевіркою, практикою і подальшим науковим пошуком ідей, гіпотез і теорій стосовно злочинності та злочинця, детермінації злочинності й злочинної поведінки, злочинних проявів та запобігання їм; повсюдним поширенням кримінології на всіх континентах та в більшості країн; інтеграцією світового співтовариства у запобіганні і протидії найбільш суспільно небезпечним злочинним проявам. Широкий вихід кримінології на конкретні проблеми практики потребує від неї чутливого реагування на зміни в житті, тримання в полі зору появи нових суспільно небезпечних негативних явищ, формування висновків, що здатні правильно орієнтувати владу у сфері протидії злочинності [1, с. 5–7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним з актуальних напрямів розвитку сучасної кримінології є використання можливостей сучасних інформаційних технологій, і, зокрема, мережі Інтернет для запобігання злочинності. Окремі питання кримінологічної інформації та її картографування досліджували такі вчені, як: А.М. Бабенко, В.С. Батиргареева, Д.І. Голосніченко, О.М. Джужа, А.П. Закалюк, Є.В. Орлов, В.А. Пересадько та ін.

На думку А.М. Бабенко, розроблення нових, ефективних заходів запобігання злочинам потребує використання відповідних удосконалених методів їх кримінологічного аналізу. Одним із найзручніших і водночас узагальнюючих способів візуалізації, отриманих під час аналізу регіональних особливостей злочинності, є метод картографування. Суть його полягає в тому, що на карту заносяться ті або інші показники злочинності. Кожна окрема карта складається шляхом занесення на неї того або іншого кількісного чи якісного показника злочинності чи певного соціального, економічного чи демографічного параметру регіону. Після складання комплекту карт із занесенням на них територіальних відмінностей певних процесів можна отримати цілісне уявлення про територіальний розподіл злочинності та факторів, що її обумовлюють [2, с. 337].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження стану та можливостей розвитку картографування кримінологічної інформації в мережі Інтернет для запобігання злочинності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Картографування кримінологічної інформації – це спосіб візуалізації на карті різноманітних правопорушень, який використовується аналітиками для аналізу злочинів і конкретизації специфіки їхнього скоєння. Необхідно зазначити, що це ключ-

човий компонент поліцейської статистики і криминологічного аналізу. Картографування злочинів використовує геоінформаційну систему (ГІС), що дозволяє аналітикам виявляти гарячі точки вчинення злочинів на карті (поряд з іншими даними), недоступними без картографічної візуалізації правопорушень. Використовуючи ГІС, криминологи можуть здійснювати кореляційний аналіз інших статистичних даних, таких як: демографічні дані, інформація щодо розміщення шкіл, ринків, ломбардів, місць торгівлі зброєю, стан освітленості вулиць та ін., що дозволяє краще зрозуміти глибинні кореневі причини вчинення злочинів і допомогти правозахисним установам боротися з цими проблемами. Вперше спосіб комп'ютерного моделювання даних злочинів з їх накладенням на карти був здійснений у Чикаго в 1986 році, коли Департамент поліції виграв грант для втілення кримінальної картографії в життя. Згодом цю ініціативу перейняли інші великі міста США.

В Україні процес картографування криминологічної інформації знаходиться на початковій стадії. Зокрема, це соціальний проект з візуалізації злочинності zloch.in.ua, який зараз зобразив криминогенність у розрізі областей за деякими видами злочинів, а також створив відповідну карту злочинності по м. Києву [3].

Крім того, були створені дві карти криминогенної ситуації (масштаб 1: 500 000) «Наркоманія в Харківській області» та «Злочинність у Харківській області». Також створено інвентаризаційну електронну карту криминологічної ситуації в Сумській області, на якій за допомогою умовних позначень вказано види злочинів згідно з Кримінальним кодексом України. Зокрема, для кожного з видів злочинів розроблені асоціативні умовні позначення, що відображають: злочини проти основ національної безпеки України; злочини проти життя і здоров'я особи; злочини проти волі, честі та гідності особи; злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи; злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; злочини проти власності; злочини у сфері господарської діяльності; злочини проти довіри. Це оглядова карта, яка є базовою для розробки тематичних спеціальних серій карт, наприклад, серії карт «Злочини проти власності в Сумській області» чи серії карт «Злочинність у Сумській області» [4, с. 96–98].

При цьому необхідно зазначити, що в США сучасні інформаційні технології злочинності використовуються доволі широко. Зокрема, спе-

ціалізований сайт EveryBlock забезпечує можливість дізнатися, що відбувається навколо Вас, слідкувати за тим, що відбувається у Вашому районі та зв'язатися з Вашими сусідами. Мета сайту – допомогти бути кращим сусідом, надаючи Вам часто оновлювану інформацію про райони, а також інструменти для спілкування із сусідами. Сайт простий у використанні: необхідно зареєструватися і вибрати, які місця Ви хочете відстежувати – можливо, ваш будинок та ваше робоче місце. Ваша персональна домашня сторінка EveryBlock буде оновлюватися протягом дня, і Ви побачите, що відбувається поруч з обраним Вами місцем, (наприклад, Вашим місцем перебування), а також тим, про що говорять люди поруч з Вами. Ви також можете отримувати щоденні електронні листи, що містять повідомлення про події в обраних Вами місцях або поруч із ними, включаючи інформацію про події, що відбулися напередодні або за весь минулий тиждень.

Загалом, EveryBlock – це комбінація різних типів інформації місцевого рівня: від загальнодоступних записів як звітів про злочини до дискусій сусідів та фотографій, які люди зафіксували в певному районі.

Як правило, на домашній сторінці EveryBlock розміщуються чотири типи інформаційних повідомлень, щоб зацікавити потенційного відвідувача сайту: повідомлення сусідів (різного характеру від обговорення побутових тем до повідомлень про злочини); інформація громадського характеру (огляди щодо місць відпочинку, корисна інформація щодо отримання дозвільних документів, наприклад на будівництво, і, звичайно, інформація про злочини в дещо ширших масштабах); інформація зі ЗМІ у вигляді підсумкової інформації щодо згадувань адреси місця проживання певної особи чи визначеного району; інформація різнопланового характеру щодо подій на місцевому рівні – коментарі, фотографії, відгуки працівників місцевих підприємств, повідомлення із сайтів електронних оголошень та ін. Необхідно зазначити, що EveryBlock розвиває різноманітні форми зворотного зв'язку між адміністрацією сайту та зареєстрованими користувачами (в т.ч. через Twitter або Facebook) з метою швидкого реагування щодо вдосконалення процесу подачі інформації, її характеру та можливостей доступу до неї [5].

У США також функціонує безкоштовний Інтернет-сервіс – Family Watchdog, який допомагає отримати інформацію щодо зареєстрованих осіб, що вчинили злочини, пов'язані із сексуальним

насильством. Сайт призначений, насамперед, для підвищення рівня інформування населення щодо наявності та переміщення вказаних осіб у певному районі. Доступ до сайту є безкоштовним, при цьому можливе надання наступних інформаційних послуг: пошук зареєстрованих правопорушників у певному районі шляхом введення адреси, що цікавить користувача, та відображення знайденої інформації на карті; отримання інформаційних повідомлень (на електронну пошту або SMS-повідомлень) щодо переміщення в певному районі (або безпосередньо в місці проживання користувача сайту) осіб, які зареєстровані у спеціалізованих базах даних як особи, що вчинили злочини, пов'язані із сексуальним насильством; повідомлення про злочини, що були скоєні у визначеному районі протягом певного проміжку часу або були скоєні нещодавно; повідомлення щодо безпечності продуктів харчування, про їх відкликання з ринку, рішення державних органів з цього приводу та ін.

Важливим є те, що Family Watchdog здійснює також картографування злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством. Достатньо тільки ввести пошукові дані (наприклад, певну адресу або ім'я та прізвище), і користувач сайту має можливість бачити інформацію даного виду на карті та отримати докладні дані про злочинця (його фото, прикмети, коли був звільнений або ще знаходиться у в'язниці, статтю, за якою відбував або відбуває покарання тощо). Сервіс дуже зручний, зокрема, користувач сайту може натиснути квадрати, які з'являються на карті, і переглядати фотографії (де це можливо), адреси, уподобання та іншу інформацію про правопорушника. Можливості сайту дозволяють також контролювати окремих правопорушників та оновлювати дані щодня з кількох державних реєстрів. Як тільки особа, що вчиняла злочини, пов'язані із сексуальним насильством, зареєструє адресу в певному визначеному районі, користувач сайту отримує про це інформаційне повідомлення. Необхідно зазначити, що запобіганню злочинам, що пов'язані із сексуальним насильством, у США надається підвищена увага, і особливо щодо педофілів. Вказане питання постійно досліджується кримінологами, зокрема, згідно зі статистичними даними 60% правопорушників – це сімейні друзі (няні, сусіди або друзі сім'ї); 30% зловмисників – це їх власна сім'я і 10% – незнайомі люди. Зазвичай люди вважають, що злочинцем є стороння особа, однак 90% зловмисників – люди, яких знає жертва. При цьому не всі правопорушники є дорослими, 23% з них молодше 18 років [6].

Необхідно зазначити, що під час картографування кримінологічної інформації використовується геоінформаційна система – сучасна комп'ютерна технологія, що дозволяє поєднати модельне зображення території (електронне відображення карт, схем, космо-, аерозображень земної поверхні) з інформацією табличного типу (різноманітні статистичні дані, списки, економічні показники тощо). Також під геоінформаційною системою розуміють систему управління просторовими даними та асоційованими з ними атрибутами. Тобто це – комп'ютерна система, що забезпечує можливість використання, збереження, редагування, аналізу та відображення географічних даних [7, с. 96–98].

Отже, необхідність отримання інформації у зручній для сприйняття формі потребує застосування в інтегрованих інформаційних системах геоінформаційних технологій. Історичними попередниками геоінформаційних систем в органах внутрішніх справ можна вважати карти міст, районів, на яких за допомогою умовних позначень відображалися місця скоєння злочинів, дислокації працівників правоохоронних органів та ін. Але повноцінна їх реалізація стала можливою завдяки інформатизації, створенню інтегрованих банків даних, із включенням до них баз даних картографічної інформації. Геоінформаційні технології також знайшли застосування в аналітично-інформаційних системах (підсистемах інтегрованих інформаційних систем), діяльність яких ґрунтується на комплексній обробці даних про об'єкти обліку та картографічної інформації, таких як СОВА (система оперативно-візуального аналізу). Умовою використання геотехнологій є наявність у базах даних інформації про просторове розташування об'єкта у вигляді географічних чи адресних координат. Геоінформаційні технології з реалізацією можливостей GPS-навігації мають величезний потенціал для оперативно-розшукової діяльності, для моніторингу певних об'єктів. Вони становлять реальний резерв удосконалення інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів. Отже, геоінформаційні технології сприяють формуванню інформації у зручній для сприйняття формі, з прив'язкою об'єктів обліку до адресних чи географічних координат. Загалом, під геоінформаційними системами МВС розуміються інформаційні системи, що створюються завдяки інтеграції баз даних звичайних інформаційних систем, які функціонують у підрозділах МВС на визначеному рівні, з базами даних відповідної картографічної інформації з метою аналізу

та подання інформації про певні об'єкти наочно у просторовому їх розташуванні на картах чи планах [8, с. 15–16, 22–23].

При цьому криминологічна інформація – це дані про стан, структуру і динаміку злочинності, про причини злочинів, особу злочинців та заходи запобігання злочинам. Криминологічна інформація повинна відповідати таким вимогам: повноті, своєчасності, достовірності. Головними джерелами інформації криминологічної є статистична звітність про злочинність та результати боротьби з нею, дані криминологічних досліджень [9, с. 273].

Отже, поєднання сучасних комп'ютерних технологій та можливостей мережі Інтернет створює базис для поглиблення криминологічних досліджень у напрямі картографування криминологічної інформації та розроблення заходів щодо попередження злочинності на новому якісному рівні. Необхідно погодитись з А.П. Закалюком, який вказує, що серед актуальних завдань наукових криминологічних досліджень на сьогодні найбільш необхідним і гострим є завдання отримання реальної науково обґрунтованої інформації про дійсний стан (рівень) злочинності. З цим пов'язано визначення дійсної результативності реагування системи кримінальної юстиції на злочинні прояви, її відповідності доктринальним положенням Конституції України щодо найвищої соціальної цінності – недоторканності й безпеки людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, невідчуженості й непорушності її прав і свобод. Нагальними також залишаються проблеми інформаційного забезпечення криминологічних розробок, їх досконала інформатизація та комп'ютеризація, розробка і впровадження загальнодержавних та галузевих криминологічно-інформаційних комп'ютерних банків даних та мереж, передусім Державної автоматизованої системи криминологічної інформації [10, с. 10–15].

Окремі питання законодавчого забезпечення вказаних проблем відображені у правових нор-

мах Закону України «Про Національну програму інформатизації» [11]. Зокрема, у ст. 5 вказується, що головною метою Національної програми інформатизації є створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави. Програма спрямована на вирішення таких основних завдань: формування правових, організаційних, науково-технічних, економічних, фінансових, методичних та гуманітарних передумов розвитку інформаційних технологій у відповідних сферах суспільного життя України; формування системи національних інформаційних ресурсів; створення загальнодержавної мережі інформаційного забезпечення науки, освіти, культури, охорони здоров'я тощо; створення загальнодержавних систем інформаційно-аналітичної підтримки діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування; підвищення ефективності вітчизняного виробництва на основі широкого використання інформаційних технологій; формування та підтримка ринку інформаційних продуктів і послуг; інтеграція України у світовий інформаційний простір.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що для підвищення рівня запобігання злочинності в сучасних умовах розвитку інформаційного забезпечення суспільства необхідно внести доповнення до ст. 5 Закону України «Про Національну програму інформатизації» щодо картографування криминологічної інформації та забезпечення доступу до неї через мережу Інтернет усіх зацікавлених сторін. Доцільним є також розроблення державної Програми використання мережі Інтернет для запобігання злочинності, яка передбачала би можливість створення спеціалізованих баз криминологічної інформації, їх ефективне функціонування та оновлення, а також відповідний фаховий рівень працівників.

Список літератури:

1. Сучасна криминологія: досягнення, проблеми, перспективи: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50 річчю каф. криминології та кримінально-виконавчого права (9 грудня 2016 р., Харків). Харків, 2016. 236 с.
2. Бабенко А.М. Методичні основи криминологічного аналізу регіональних особливостей злочинності. Збірник наукових праць «Актуальні проблеми держави і права». 2014. Вип. 71. С. 333–339.
3. Кримінальна картографія / Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримінальна_картографія (дата звернення: 25.01.2018).
4. Пересадько В.А., Орлов Є.В. Картографування криминологічної ситуації (на прикладі Сумської області). Збірник наукових праць «Проблеми безперервної географічної освіти і картографії». 2015. Вип. 22. С. 94–98.
5. EveryBlock. URL: <http://www.everyblock.com>. (дата звернення: 25.01.2018).

6. Family Watchdog. URL: <https://www.familywatchdog.us/> (дата звернення: 25.01.2018).
7. Геоінформаційна система / Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Геоінформаційна_система (дата звернення: 25.01.2018).
8. Бірюков В.В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність»; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011. 31 с.
9. Криминологія: навчально-методичний посібник / за заг. ред. проф. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2008. 316 с.
10. Закалюк А. Концептуальне бачення сучасної криминологічної ситуації в Україні та шляхів актуалізації криминології в українському суспільстві. Право України. 2009. № 7. С. 6–16.
11. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 року № 74/98-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 27–28. Ст. 181.

КАРТОГРАФИРОВАНИЕ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

В статье проанализированы отечественный и зарубежный опыт картографирования криминологической информации в сети Интернет. Доказывается необходимость использования методики картографирования криминологической информации в сети Интернет для предотвращения преступности в Украине. Разработаны соответствующие практические рекомендации и дополнения в действующее законодательство.

Ключевые слова: криминология, криминологическая информация, сеть Интернет, картографирование, предупреждение преступности.

CARTOGRAPHIC CRIMINAL INFORMATION IN THE NETWORK OF INTERNET

The article analyzes the domestic and foreign experience of mapping criminological information on the Internet. There is a necessity to use the method of mapping criminological information on the Internet for prevention of crime in Ukraine. Appropriate practical recommendations and amendments to the current legislation have been developed.

Key words: criminology, criminological information, Internet network, mapping, crime prevention.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.132

Михайленко В.В.

Національна академія внутрішніх справ

РЕАЛІЗАЦІЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПРИ ПРОВАДЖЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Із закріпленням у 2012 році верховенства права серед засад кримінального провадження виникли нові питання і проблеми, що потребують теоретичного осмислення і наукового обґрунтування в контексті дотримання і забезпечення прав людини під час провадження слідчих (розшукових) дій. В першу чергу, це визначення чинників, які служать запобіжниками порушення і необґрунтованого обмеження прав людини і виступають критеріями дотримання верховенства права під час проведення слідчих (розшукових) дій. У статті проведено аналіз наукових розробок, які стосуються проведення слідчих (розшукових) дій та дотримання під час їх проведення прав і свобод учасників кримінального провадження. Здійснено спробу проаналізувати реалізацію верховенства права під час провадження слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: верховенство права, кримінальне провадження, досудове розслідування, права людини, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії.

Постановка проблеми. Із закріпленням у 2012 році серед засад кримінального провадження верховенства права виникли нові питання і проблеми, що потребують теоретичного осмислення і наукового обґрунтування в контексті дотримання і забезпечення прав людини під час провадження слідчих (розшукових) дій. Необхідно визначення чинників, які служать запобіжниками порушення і необґрунтованого обмеження прав людини і виступають критеріями дотримання верховенства права під час проведення слідчих (розшукових) дій, чинників і форм застосування практики Європейського суду з прав людини під час їх проведення. Вирішення таких питань є актуальним, у тому числі, з огляду на проведене анонімне опитування, в рамках якого переважна більшість слідчих (осіб, які безпосередньо проводять слідчі (розшукові) дії) вказала на декларативний характер засади верховенства права. Більше того, слідчі негативно відповідали на питання «Чи посиляться ви у своїх процесуальних рішеннях/інших актах на засаду верховенства права?», а питання

про те, яким чином засада верховенства права застосовується на досудовій стадії кримінального провадження, в переважній більшості залишалося без відповіді або містило відповідь «важко відповісти», або «дотриманням закону». Отже, вбачається нерозуміння засади верховенства права та її значення первинними суб'єктами правозастосування, якими є слідчі.

Таким чином, існують прогалини як у науковому обґрунтуванні верховенства права під час проведення слідчих (розшукових) дій, так і під час її практичної реалізації, що потребує відповідних розробок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут слідчих (розшукових) дій становить серцевину досудового розслідування, на чому, власне, і базується все кримінальне провадження. Тому цей інститут постійно перебуває у центрі уваги науковців, йому присвячені роботи Ю.П.Аленіна, О.Я.Баєва, Р.С.Белкіна, В.П.Бож'єва, М.І.Єнікєєвої, О.В.Капліної, К.Б.Калиновського, В.О.Коновалової, М.А.Погорецького, М.І.Порубова,

О.Р. Ратінова, О.В. Смирнова, О.Б. Соловйова, С.М. Стахівського, Л.Д. Удалової, С.А. Шейфера, В.Ю. Шепітька, М.Є. Шумила.

Постановка завдання. Мета статті – аналіз наукових розробок, які стосуються проведення слідчих (розшукових) дій та дотримання під час їх проведення прав і свобод учасників кримінального провадження, а також аналіз реалізації верховенства права під час провадження слідчих (розшукових) дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. За чинним Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України досудове розслідування відіграє істотну, а в ряді випадків – і вирішальну роль у забезпеченні обґрунтування судових рішень. Саме під час досудового розслідування починає формуватися основний обсяг доказів, які подаються до суду сторонами кримінального провадження і на основі дослідження яких у судовому засіданні суд може ухвалити обвинувальний чи виправдувальний вирок, постановити ухвалу про закриття кримінального провадження, звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру. Законом передбачено можливість ухвалення судом вироку на основі часткового дослідження доказів у судовому засіданні в разі проведення скороченого судового розгляду (ч. 3 ст. 349 КПК України) або навіть без такого дослідження в разі ухвалення вироку на підставі угод під час підготовчого провадження та у спрощеному провадженні щодо кримінальних проступків. У цих випадках в основу обґрунтування судових рішень покладаються матеріали досудового розслідування [1, с. 241].

Законодавче закріплення завдань кримінального провадження з огляду на концептуальні основи здійснення кримінально-процесуальної діяльності дозволяє сформулювати модель загальної програми кримінального провадження, побудувати адекватну й ефективну систему засобів їх виконання, отримати чітке уявлення про суть кримінального процесу, а також націлити суб'єктів правозастосування на конкретні результати їхньої діяльності [2, с. 122]. Конкретні результати діяльності суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності на стадії досудового розслідування проявляються в отриманні інформації про обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, тобто в процесі організації, проведення і фіксації результатів слідчих (розшукових) дій.

Слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку

вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Це – регламентовані нормами кримінального процесуального права та здійснювані в рамках кримінального процесуального провадження уповноваженою на те особою, а також забезпечувані заходами державного примусу та супроводжені необхідним документуванням процесуальні дії, які становлять комплекс пізнавально-засвідчувальних операцій, спрямованих на отримання, дослідження і перевірку доказів [3, с. 441].

З позиції верховенства права слідчі (розшукові) дії можна розглядати не лише як способи отримання, перевірки і закріплення інформації. Вони також являються способами захисту від пред'явленої підозри. Так, стаття 42 КПК України надає підозрюваному право збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази, заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, якими, в тому числі, є слідчі (розшукові) дії. Відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України сторона захисту здійснює збирання доказів шляхом ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів. Постанова слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може бути оскаржена слідчому судді.

Кожна слідча (розшукова) дія має свої особливості. Вони різняться специфікою розв'язання безпосередніх завдань, тактичними прийомами й методами досягнення конкретних цілей, складом учасників тощо, проте водночас у своїй сукупності становлять цілісну систему, яка спрямовується на досягнення мети кримінального процесуального доказування [3, с. 442].

Структура слідчої дії включає в себе певний елемент примусу. Так, наприклад, допит свідка є примусом свідка до прибуття до установленого слідчим місця і часу всупереч інтересів свідка, який інакше планував свій час. Свідок примушується до надання правдивих показань, хоча це може не відповідати його інтересам. Таким чином, встановлюючи перелік слідчих дій і регламентуючи порядок їх здійснення, законодавець свідомо допускає певне обмеження прав і свобод учасників кримінального процесу. Таке обмеження прав і свобод особи, завчасно заплановане законодавцем і викликане соціально необхідними цілями, може бути визнано допустимим лише тоді, якщо воно

не виходить за межі цієї необхідності, а обмеження прав не є надмірним [4, с. 42].

Існує й інша точка зору. Примус, особливо фізичний, має застосовуватися лише у виняткових випадках, коли іншим шляхом провести слідчу (розшукову) дію для отримання доказової інформації неможливо [5, с. 142].

На сучасному етапі розвитку українського кримінального процесу поняття слідчих (розшукових) дій, їх зміст і процедура провадження врегульовані кримінальним процесуальним законом, правовий статус особи під час провадження слідчих (розшукових) дій захищений Конституцією України, а права учасників, залучених до їх проведення, – положеннями Європейської конвенції. Закріплений у процесуальному законі порядок проведення слідчих та інших процесуальних дій має конституційне підґрунтя вже тому, що він має за мету захист прав і законних інтересів громадян. У кримінальному процесуальному законодавстві міститься низка конкретних норм, що направлені на захист таких важливих цінностей, як честь, гідність, особиста і сімейна таємниця [6, с. 20].

Разом з тим, під час провадження слідчих дій, які є основним способом збирання доказів у кримінальному провадженні (ст. 93 КПК), значно підвищуються вимоги законності їх проведення, дотримання прав та законних інтересів не тільки осіб, які приймають у них участь, але й тих, права та законні інтереси яких можуть бути обмежені або порушені під час їх проведення [7, с. 42].

Відповідальні за проведення слідчих (розшукових) дій особи зобов'язані, по-перше, роз'яснити права всім залученим до них учасникам, по-друге, створити такі умови проведення слідчих (розшукових) дій, які здатні належним чином гарантувати і забезпечити їх реалізацію.

Слідчі (розшукові) дії становлять зміст досудового розслідування як першої і обов'язкової стадії будь-якого кримінального процесу. Загальне застосування засади верховенства права зобов'язує слідчого та інших уповноважених суб'єктів під час організації, проведення та фіксації результатів слідчих (розшукових) дій забезпечувати і дотримувати права і свободи підозрюваного, свідка і потерпілого та інших осіб (в тому числі юридичних осіб), що приймають у них участь. Порушення конвенційних зобов'язань під час провадження окремої слідчої (розшукової) дії безпосередньо впливає на весь процес доказування, формування доказової бази у кримінальному провадженні, і в подальшому – на дослідження доказів під час судового розгляду та їх оцінку судом. Отримання

доказів у процесі проведеної з порушенням прав людини слідчої (розшукової) дії позбавляє їх критерію допустимості та, в більшості випадків, призводить до неможливості їх використання для доведення чи спростування обставин, що мають значення для кримінального провадження. Разом з тим положення кримінально-процесуальних норм, що встановлюють загальні вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій та регламентують проведення окремих їх видів, деталізують способи реалізації верховенства права у кримінальному провадженні.

Кожна слідча дія є не тільки засобом пізнання, засобом збирання, дослідження і перевірки доказів, а й виступає як акт правозастосовної діяльності. Тому інститут слідчої дії має створювати певну систему гарантій як встановлення істини, так і забезпечення прав і свобод особи [8, с. 19].

Під час проведення слідчих (розшукових) дій реалізуються не всі засади кримінального провадження. Цьому інституту не притаманна безпосередність дослідження показань, речей і документів, публічність, гласність і відкритість судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій, дещо звужений зміст має засада диспозитивності. Натомість принцип верховенства права стосується і повинен застосовуватися під час проведення абсолютно всіх слідчих (розшукових) дій. Більше того, в певних випадках саме ця засада є дороговказом для інших принципів кримінального процесу, запускаючи відповідні контрольні, обмежувальні та захисні механізми.

Наприклад, недоторканність житла чи іншого володіння особи, таємниця спілкування, невтручання у приватне життя значним чином обмежується під час проведення обшуку, огляду, аудіо-, відеоконтролю особи, накладення арешту на кореспонденцію, огляду і виїмки кореспонденції, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, з електронних інформаційних систем тощо. Тут не можна говорити про те, що закріплені статтями 13–15 КПК України засади не діють. Навпаки, вони дозволяють втручання в реалізацію відповідних прав, умовно встановлюючи випадки, коли таке втручання може бути правомірним. Зокрема, втручання в таємницю спілкування можливе лише на підставі судового рішення у випадках, передбачених цим Кодексом, з метою виявлення та запобігання тяжкому чи особливо тяжкому злочину, встановлення його обставин, особи, яка вчинила злочин, якщо в інший спосіб неможливо досягти цієї мети.

Оскільки необхідність проведення тих чи інших слідчих (розшукових) дій і, відповідно, спосіб та інтенсивність обмеження прав людини в кримінальному провадженні визначається слідчим або прокурором, можливість досягнення поставленої мети стає оціночним поняттям. Саме принципу верховенства права належить провідна роль в тому, щоб певне втручання не було необґрунтованим та/або надмірним, ця засада встановлює необхідне співвідношення сил і є критерієм дотримання пропорційності в разі обмеження прав людини та досягнення балансу інтересів у кримінальному провадженні.

Стаття 223 КПК України нормативно встановлює загальні критерії відповідності слідчих (розшукових) дій засаді верховенства права. З іншого боку, ці критерії одночасно виступають гарантіями прав особи на етапі досудового розслідування. Лише в разі неухильного дотримання визначених вимог створюється базис для належної правової процедури отримання доказового матеріалу з дотриманням процесуальних гарантій прав людини, що, в свою чергу, в подальшому наповнить цей матеріал критерієм допустимості. Системний аналіз норм кримінального процесуального закону дає змогу визначити перелік цих критеріїв. Ними, зокрема, є:

Наявність закріпленої в законі мети проведення слідчих (розшукових) дій. Закон забороняє проводити слідчі (розшукові) дії з профілактичною, перевіркою або іншою метою, крім отримання (збирання) доказів або перевірки вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Прив'язка до конкретного кримінального провадження зв'язує слідчого, прокурора у використанні отриманих доказів для доказування фактів і обставин в іншому кримінальному провадженні.

Неможливість проведення слідчих (розшукових) дій поза межами досудового розслідування. З огляду на приписи ч. 3 ст. 214 КПК України єдиною слідчою (розшуковою) дією, що може бути проведена до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, у невідкладних випадках є огляд місця події. Тобто доцільно говорити про те, що слідчі (розшукові) дії можуть проводитися лише в межах кримінального провадження, дані про яке у встановленому законом порядку внесені до ЄРДР.

Причому слідчі (розшукові) дії не можуть проводитися після закінчення строків досудового розслідування, крім їх проведення за дорученням суду під час судового розгляду кримінального

провадження. Конструкція ч. 4 ст. 333 КПК України свідчить про досить суворий підхід до клопотання про доручення слідчих (розшукових) дій під час судового розгляду, якщо воно заявляється прокурором. Заявляючи таке клопотання, обвинувач повинен довести, що відповідні слідчі (розшукові) дії не могли бути проведені під час досудового розслідування через те, що не були і не могли бути відомі обставини, які свідчать про необхідність їх проведення. З позицій верховенства права це абсолютно позитивне положення, адже забезпечує правову визначеність для обвинуваченого і межі його захисту – всі обставини, якими сторона обвинувачення підтверджує пред'явлене обвинувачення, встановлені й викладені в наданому для судового розгляду обвинувальному акті. Отже, йдеться про належну правову процедуру збору доказів, неможливість отримання стороною обвинувачення додаткових доказів у підтвердження винуватості особи паралельно з розглядом провадження в суді, певну позитивну незмінність у процесі судового розгляду суті й меж пред'явленого обвинувачення.

Разом з тим безпідставне відхилення клопотання сторони захисту про надання органу досудового розслідування доручення провести слідчі (розшукові) дії може бути підставою скасування судових рішень і призначення нового розгляду кримінального провадження в суді першої інстанції [9].

3) *Необхідність підстав для проведення слідчих (розшукових) дій.* Підставами для проведення слідчої (розшукової) дії є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети. Традиційно розрізняються фактичні та юридичні підстави. Фактичні підстави проведення конкретних слідчих (розшукових) дій виходять із необхідності отримання інформації певного виду і в деяких випадках визначені безпосередньо в законі. Зокрема, для з'ясування причин розбіжностей у показаннях двох чи більше вже допитаних осіб слідчий, прокурор має право провести одночасний допит. Обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб. Фактичними підставами огляду є виявлення та фіксація відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення. Відповідна мета міститься в законі щодо слідчого експерименту, освідування, проведення експертизи.

Слід вказати, що стосовно пред'явлення для впізнання чинний КПК не містить законодавчо закріпленої мети, що зумовлює певну безсистемність норм кримінального процесуального кодексу і створює можливості щодо зловживань, наприклад, у разі пред'явлення особи для впізнання, законодавче закріплення якого полягає у встановленні процедури (ст. 228 КПК України). Відсутність у законі фактичних підстав проведення цієї слідчої (розшукової) дії зумовлює безпідставне і необмежене використання ч. 6 ст. 228 КПК України, коли слідчі за можливості пред'явлення особи безпосередньо пред'являють її фотознімки або відеозйомку (в тому числі отримані внаслідок проведення НСРД). В свою чергу, це звужує процесуальні права підозрюваного або особи, яка набуде відповідного процесуального статусу підозрюваного після такого впізнання. Тим більше, що проведення впізнання за фотознімками, матеріалами відеозапису виключає можливість у подальшому пред'явленні особи для впізнання. Отже, з метою дотримання слідчими верховенства права під час пред'явлення особи для впізнання слід детальніше регламентувати розмежування випадків, коли особа повинна бути пред'явлена для впізнання особисто, а коли це можливо за відповідними матеріалами.

Фактичні підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій обумовлюються неможливістю отримати доказову інформацію із застосуванням інших заходів кримінального провадження переважно щодо тяжких і особливо тяжких злочинів.

Юридичні підстави становлять відповідне процесуальне рішення, з наявністю якого закон пов'язує можливість здійснення тих чи інших слідчих (розшукових) дій. На сьогоднішній день розрізняються наступні їх види:

а) ухвала слідчого судді місцевого суду (допит свідка, потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні; обшук; огляд житла чи іншого володіння особи; слідчий експеримент, що проводиться в житлі чи іншому володінні особи за відсутності добровільної згоди особи, яка ними володіє; експертиза; відбирання біологічних зразків примусово);

б) ухвала слідчого судді апеляційного суду (аудіо-, відеоконтроль особи; накладення арешту на кореспонденцію; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем, крім випадків, коли доступ до них не обмежується або не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту; обстеження публічно недо-

ступних місць, житла чи іншого володіння особи; встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою; моніторинг банківських рахунків; аудіо-, відеоконтроль місця; негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження);

в) постанова прокурора (ексгумація трупа, освідчування особи, контроль за вчиненням злочину; виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації);

г) постанова слідчого (виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації).

Інші слідчі (розшукові) дії хоча і здійснюються за рішенням слідчого, однак закон не вимагає їх процесуального оформлення (допит, слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання).

Недотримання встановлених законом вимог щодо підстав проведення слідчих (розшукових) дій тягне своїм наслідком їх незаконність і неможливість використання в якості доказів отриманої інформації.

4) *Обмежене коло суб'єктів, що мають право проводити слідчі (розшукові) дії.* Слідчі дії можуть проводитися лише процесуальними особами – слідчим та прокурором. Працівники оперативних підрозділів обмежені у праві самостійного проведення слідчих (розшукових) дій. Вони можуть бути наділені такою процесуальною функцією в кожному конкретному випадку на підставі відповідного доручення слідчого. За такого підходу можна говорити про відновлення справедливості щодо визначення акцентів у пріоритетності функціонального спрямування діяльності слідчого та оперативних співробітників у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень як у теоретичній, так і у практичній площині [10].

5) *Забезпечення у процесі провадження слідчої (розшукової) дії прав учасників кримінального провадження.* Частина 3 ст. 223 КПК України складається із двох зобов'язуючих приписів:

1. обов'язок слідчого, прокурора вжити належних заходів для забезпечення присутності під час проведення слідчої (розшукової) дії осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені. Присутність таких осіб обумовлює їх можливість фактично «контролювати» хід проведення слідчої дії, оцінювати відповідність її вимогам діючого законодавства, надавати свої зауваження і заперечення щодо тих чи інших дій і процесів, які відбуваються під час її проведення. Разом з тим така присутність може бути пов'язана

з тактикою захисту від пред'явленої підозри або з безпосередньою реалізацією своїх прав потерпілим;

2. обов'язок роз'яснити права, обов'язки і встановлену законом відповідальність особам, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії, перед її проведенням. Обізнаність таких осіб про наявні права, обов'язки і відповідальність є складовою верховенства права, створює для них поле правової визначеності, вони усвідомлюють можливість чи законодавчу заборону вчинення тих чи інших дій і чітко передбачають негативні наслідки за недотримання вимог закону. Наприклад, свідка, який не повідомлений про наявність в нього права не свідчити проти члена сім'ї, але одночасно попереджений про відповідальність за відмову давати показання, навряд чи можна вважати таким, що перебуває у стані правової визначеності, навіть в тому випадку, коли він формально засвідчив у протоколі своїм підписом факт роз'яснення йому процесуальних прав. Спірним у контексті допустимості як доказу протоколу буде неповідомлення понятим перед початком обшуку про порядок його проведення, можливості надавати свої зауваження, а також про те, що вони можуть бути викликані як свідки в судове засідання (ч. 7 ст. 223 КПК України).

б) *Найяскравішим індикатором дотримання верховенства права під час слідчих (розшукових) дій є законодавчий припис, спрямований на усунення обвинувального нахилу і досягнення об'єктивності під час досудового розслідування.* В засадничому аспекті він одночасно знаходить своє відображення у ч. 2 ст. 9 КПК України, відповідно до якої прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень. Деталізація цього положення міститься у ч. 5 ст. 223 КПК України, на підставі якої в разі отримання під час проведення слідчої (розшукової) дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, слідчий, прокурор зобов'язаний провести відповідну слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду у випадку звер-

нення з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Зазначені приписи створюють додаткові процесуальні гарантії від необгрунтованого кримінального обвинувачення. Адже обсяг матеріалів, який буде надано до суду на підтвердження пред'явленого обвинувачення, визначається прокурором. У випадку ж встановлення у процесі слідчої дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, вони обов'язково повинні бути надані суду, незалежно від переконання обвинувача щодо доцільності їх дослідження.

Висновки. Під час провадження слідчих (розшукових) дій верховенство права застосовується на трьох рівнях. Перший рівень становить загальна засада верховенства права, проголошена у ст. 8 КПК України, другий – положення статті 223 КПК України, які регламентують вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій, тобто ті критерії, дотримання яких є обов'язковим під час проведення будь-якої слідчої (розшукової) дії. До третього рівня включаються положення, спрямовані на забезпечення прав і свобод людини під час проведення окремих видів слідчих (розшукових) дій.

У контексті реалізації верховенства права слідчі (розшукові) дії в певній мірі встановлюють гарантії забезпечення прав і свобод людини. Адже сучасні засади кримінального провадження (зокрема, верховенство права, законність, безпосередність) та положення доказового права щодо недопустимості доказів створюють гідне законодавче підґрунтя для недопущення зловживань у процесі провадження слідчих (розшукових) дій. Наприклад, засада безпосередності дослідження показань, речей і документів (ст. 23 КПК України) встановила обов'язок суду досліджувати докази безпосередньо і отримувати усно показання учасників кримінального провадження. Це зумовило недоцільність застосування під час слідчих (розшукових) дій незаконних методів, таких як погрози, фізичне та/або психологічне насилля щодо підозрюваного, обман або маніпулювання показаннями свідка, потерпілого тощо. Це підкріплюється нормативними приписами статті 87 КПК України, яка встановлює, що докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази,

здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, є недопустимими. Отже немає сенсу під час проведення слідчих (розшукових) дій вдаватися до нелегальних методів отримання доказів, адже в суді вони не будуть здатні довести вину обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення або інші обставини, що в сукупності становлять предмет доказування.

Таким чином, реалізація засади верховенства права під час проведення слідчих (розшукових) дій полягає в їх розумінні не лише з точки зору отримання доказів, а й як акту правозастосування щодо дотримання визначеної процедури (правова визначеність), як способу захисту від пред'явленої підозри, як запобіжника порушення і необґрунтованого обмеження (дотримання принципу пропорційності) прав людини під час досудового розслідування.

Список літератури:

1. Шибіко В.П. Роль досудового розслідування у забезпеченні обґрунтування судового рішення. Кримінальний процес: сучасний вимір та перспективні тенденції. Перший Харківський кримінальний процесуальний полілог, (м. Харків, 16 грудня 2016 р.): присвяч. 50-річчю каф. кримін. процесу Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого та 85-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., акад. Нац. акад. прав. наук України Ю. М. Грошевого. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. кримін. процесу, Каф. кримін. процесу та операт.-розшук. діяльності; редкол.: О.В. Капліна, В.І. Маринів, О.Г. Шило. Харків: Право, 2017. 398 с.
2. Рожнова В.В. Сучасна концепція кримінального процесу та її відображення у системі завдань кримінального провадження. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2012. № 4. С. 122–128.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко. Х.: Одиссей, 2013. 1104 с.
4. Ефремова С.В. Обоснованность следственных действий как гарантия прав и свобод участников процесса: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М.: РГБ, 2005.
5. Лук'янчиков Є.Д. Примусове освідування у кримінальному провадженні. Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали [VI] Всеукр. наук.-практ. конф., 18 груд. 2015 р. Міжнар. гуманітар. ун-т, Ін-т нац. та міжнар. права, Каф. кримінал. права, процесу та криміналістики за підтримки Півден. регіон. центру Нац. акад. прав. наук України. Одеса: Фенікс, 2015. 183 с.
6. Манівлець Е.Є., Левендаренко О.О. Невідкладні слідчі дії в контексті реалізації конституційних прав і свобод громадян: навч. посіб. Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2011. 187 с.
7. Капліна О.В. Проблеми вдосконалення нормативного регулювання проведення слідчих (розшукових) дій. Вісник кримінального судочинства. 2015. № 1. С. 40–48.
8. Тertiшник В.М. Кримінальний процес України. Особлива частина: підручник. Київ : Правова Єдність: Алерта, 2014. 418 с.
9. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 жовтня 2014 року у кримінальному провадженні № 5-3159км14.
10. Іваненко О.В. Негласні слідчі (розшукові) дії: теоретичні проблеми та практика застосування. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 2. С. 182–185.

РЕАЛИЗАЦИЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ СЛЕДСТВЕННЫХ (РОЗЫСКНЫХ) ДЕЙСТВИЙ

С закреплением в 2012 году верховенства права среди принципов уголовного производства возникли новые вопросы и проблемы, требующие теоретического осмысления и научного обоснования в контексте соблюдения и обеспечения прав человека при осуществлении следственных (розыскных) действий. В первую очередь, это определение факторов, служащих предохранителями необоснованного ограничения прав человека и выступающих критериями соблюдения верховенства права при проведении следственных действий. В статье проведен анализ научных разработок, касающихся производства следственных (розыскных) действий и соблюдения прав и свобод участников уголовного процесса. Осуществлена попытка проанализировать реализацию верховенства права при производстве следственных (розыскных) действий.

Ключевые слова: *верховенство права, уголовное производство, предварительное расследование, права человека, следственные (розыскные) действия, негласные следственные (розыскные) действия.*

**THE IMPLEMENTATION OF THE RULE OF LAW
IN THE CONDUCT OF INVESTIGATIVE ACTIONS**

In 2012 as a result of the rule of law consolidation among the principles of criminal proceedings, have emerged new issues and problems, which require theoretical comprehension and scientific justification in the context of observance and maintenance of human rights in the conduct of investigative (search) actions. First and foremost, it is the identification of factors that serve to prevent the unjustified restriction of human rights and which ensure criteria for observing the rule of law in conducting investigative actions. The article provides an analysis of the scientific developments related to the production of investigative (search) actions and observance of rights and freedoms of the criminal process participants. This paper has attempted to analyze the rule of law implementation when investigative (search) actions.

Key words: *rule of law, criminal proceedings, preliminary investigation, human rights, investigative (search) actions, secret investigative (search) actions.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

Бровко Н.І.

Білоцерківський національний аграрний університет

КАТЕГОРІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ПОГЛЯДАХ ФІЛОСОФІВ АНТИЧНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті аналізуються погляди філософів Античності на категорію правової свідомості. Встановлено, що мислителі використовували категорії розум, воля, чесноти, справедливість, законслухняність, приділяли значну увагу законам як засобам регулювання життя в суспільстві. Важливе значення приділялось освіті, яка повинна виховувати у людей чесноти і правильне ставлення до закону. Розглядаючи питання зв'язку між свідомістю людини і законом, справедливістю та підпорядкуванню законам, філософи висловлювали ідеї, які, на наш погляд, є сучасним розумінням правової свідомості.

Ключові слова: свідомість, правосвідомість, справедливість, підпорядкування законам, моральність, осмислення свідомості.

Постановка проблеми. В умовах соціальної трансформації суспільства проблема дослідження правової свідомості набуває особливої актуальності. Для з'ясування генези правосвідомості українського суспільства та розкриття базових чинників впливу на розвиток правосвідомості необхідним видається обґрунтувати природу правової свідомості. Це можливо зробити, вдаючись до глибокого філософсько-правового аналізу поглядів філософів Античності на категорію правової свідомості, які заклали світоглядні й методологічні основи широкого бачення на проблему правосвідомості людини. Дослідження феномену правосвідомості людини має значну наукову і практичну цінність, оскільки дасть змогу вирішити ряд питань, пов'язаних з побудовою суспільства європейського зразка, з правовим вихованням населення і забезпеченням законності та правопорядку в державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правосвідомості людини – досить широка проблема, яка розглядається з позицій різних дисциплін. Існуючі наукові розробки стосуються світоглядних і методологічних основ проблеми правосвідомості, дослідження проблем правосвідомості в культурно-історичному аспекті, з'ясування зв'язку правової свідомості

з правовою культурою та правовим вихованням, окремих аспектів суспільної та індивідуальної правосвідомості тощо.

Починали досліджувати категорію правосвідомості такі науковці, як: М.М. Алексєєв, М.А. Бердяєв, І.А. Ільїн, Б.А. Кістяківський, П.І. Новгородцев, Л.І. Петражицький, В.С. Соловйов, П.А. Сорокін тощо. У радянський час категорія правосвідомості почала досліджуватися на основі синтезу правового позитивізму та марксизму в працях С.С. Алексєєва, К.Т. Бельського, Ю.М. Грошевого, Г.Х. Єфремова, Н.І. Козюбри, В.М. Кудрявцева, О.А. Лукашевої, М.І. Матузова, І.Ф. Рябко, В.П. Сальнікова, В.А. Сапуна, І.Е. Фарбера, В.А. Щегорцова та інших.

З позиції аксіології права розглядали дану категорію: С.С. Алексєєв, М.М. Байніязов, В.М. Баранов, Ю.А. Баскін, Н.М. Кейзеров, Д.А. Керімов, Є.В. Кузнецов, В.В. Лазарєв, Р.З. Лівшиц, В.П. Малахов, В.С. Нерсесянц, Е.Ю. Соловйов, Ю.В. Тихонравов, П.М. Рабинович, проте в більшості це питання розглядалося з позиції теорії держави і права та соціології права.

Філософські та юридичні аспекти правової свідомості розкриваються у працях відомих українських науковців В. Головченка, В. Бабкіна, С. Бобровника, Г. Балюка, В. Копейчикова,

В. Котюка, А. Крижановського, Є. Назаренка, В. Оксамитного, М. Орзіха, В. Селіванова, В. Сіренка, С. Станіка, В. Тація.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз поглядів філософів Античності на категорію правової свідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження. З філософської точки зору свідомість – це відчуття сенсу, способу свого існування і своїх власних дій. Це притаманна людям якість, яка полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, регулюванні й самоконтролі поведінки, яка має зовнішні форми відображення творчого характеру та пов'язана з мовою. До основних елементів свідомості, які знаходяться в тісному зв'язку, можна віднести усвідомлення явищ дійсності, абстрактне мислення, самосвідомість, емоції, волю та інтуїцію людини [1, с. 120].

Осмишлювати людську свідомість почали у своїх працях ще мислителі Античності. Саме в той період люди почали замислюватися про такі категорії, як моральність, справедливість, вплив, який вони здійснюють на розум і буття, осмишлювалися питання первинності та вторинності правових явищ і феноменів.

Античні філософи приділяли велику роль законам як засобам регулювання життя в суспільстві, приписуючи законам важливу роль у визначенні оптимального устрою держави. Так, Платон у праці «Законои» зазначив: «людям необхідно встановити закони і жити за законами, інакше вони нічим не відрізнятимуться від самих диких звірів» [2, с. 135].

Звичайно, античні філософи не використовували поняття «правосвідомість» у тому сенсі, який ми зараз вкладаємо в нього, тому дана категорія не була відображена в їх працях, але значну увагу вони приділяли питанням взаємозв'язку свідомості людини і права, що і є, на наш погляд, сучасним розумінням правової свідомості особи.

Платон у своїй праці «Держава» розмірковує про справедливість щодо волі держави як організації, яка може встановлювати право. Піднімається питання про те, що підпорядкування закону, тобто в деякому роді високий рівень правосвідомості щодо підпорядкованості закону, може бути шкідливим для самої влади. Цікавим видається той факт, що філософ дає оцінку правильності або неправильності закону й одночасно виконанню або невиконанню закону. Осмишлюючи питання взаємозв'язку справедливості й закону, Платон визначає справедливість як певний баланс між

творінням і несправедливістю, яка встановлюється законом. Тому закон має створити найбільш сприятливі умови для життя людей в суспільстві, й у випадку неухильного дотримання законів можна говорити про високу правосвідомість суспільства. Саме поняття справедливості Платон пов'язує з поняттям добра, а через нього – з почуттям прекрасного [2, с. 328–329].

В його працях проглядаються особливі погляди на виховання людей. Дане осмислення пов'язане з ідеєю побудови кращої держави, де люди будуть підкорятися закону, і, в ідеалі, настане царство розуму. При цьому підпорядкування закону повинне стосуватися як правителя, так і народу.

Порушення закону негативно впливає на людину, її правосвідомість, тому слід виховувати майбутнє покоління в повазі до закону. Ті соціальні навички, які дитина отримує в дитинстві, відбиваються на її правосвідомості в майбутньому. Одночасно діти повинні навчатися і «правилам моральності», тому що в багатьох сферах життя норми закону не потрібні, а часом і даремні, але їх все ж необхідно виконувати.

У праці «Законои» Платон співвідносить категорії розум і закон. Закон – це розум, який прийнятий державою. Він визначає, що є кращим для людини, до чого вона має прагнути і чого остерігатись. Але істинним «правителем» може бути тільки вільний розум, якого апіорі немає, тому на заміну йому приходять закон і порядок [2, с. 184–185]. Мислитель стверджує, що людина за своєю природою не може бути ідеальним правителем, але необхідно прагнути до такого ідеалу. Протиставляючи приватні інтереси правителя інтересам громадським, філософ впевнений, що держава буде процвітати лише тоді, коли суспільні інтереси будуть на першому місці, а за ними будуть слідувати приватні. Якщо людська природа не буде і не зможе керуватися чистим розумом, це призведе до порушення інтересів суспільства. Щоб цього не допустити, й потрібні закони. Якщо у правителя високий рівень правосвідомості, то він буде підпорядковуватися закону неухильно. В іншому випадку норма закону повинна обмежувати його дії. Необхідність керуватися чистим розумом свідчить про те, що, власне, такий розум є основою мислення та дій правителя, тому відпадає необхідність у законах як таких та у правосвідомості взагалі.

Питання співвідношення справедливості та підпорядкування законам розглядалися також й Аристотелем, погляди якого часто суперечать

поглядам Платона. Це свідчить про розвиток філософської думки щодо буття, свідоме, цінне та необхідне для людини.

На думку Аристотеля, «людина, що живе поза законом і правом, – найгірша з усіх» [3, с. 227]. Таким чином, добродесна людина має володіти рисами, які будуть не лише відрізняти її від інших, але й свідчити про те, що вона знаходиться на вищому рівні розвитку, на відміну від інших.

Ставлення людини до закону і справедливості є суперечливим. Це пов'язано з тим, що, на думку філософа, свідомість людини – це досить суперечлива категорія. Аристотель розвиває ідею інерційного впливу закону на свідомість, традиції та звички людини. Не варто часто змінювати закони, тому що такі зміни негативно впливають на свідомість людей. Тобто правосвідомість безпосередньо залежить не лише від змісту закону, але й від його стабільності, адже закон не змінює правову поведінку людей відразу, а лише змушує їх поступово звикати до нових норм поведінки» [3, с. 319]. Головне завдання законодавця полягає в тому, аби за допомогою закону зробити людину доброю, справедливою і кращою. Якщо держава і закон не здатні будуть підтримувати рівень правосвідомості, то зрештою втратять своє призначення.

Закон повинен стояти на чолі держави, а не людини-правителя з певними нечеснотами. Тому закон має виховувати в посадових осіб розуміння духу закону, формувати такий рівень правосвідомості, який буде відповідати за прийняття правильних і справедливих рішень.

У своїх творах Аристотель розглядає поняття справедливості, законослухняності, правосудності, розуміючи справедливість як відповідність закону та рівність по відношенню до іншої людини. Справедливий чоловік діє правомірно та справедливо, а значить він має високий рівень правосвідомості. На його думку, правосвідомості передують правосудність. Вона буває природною, тобто такою, що не залежить від поглядів людини, а існує як природна або божественна даність [3, с. 104].

Важливе значення приділяв мислитель освіти, яка, на його думку, повинна виховувати у людей чесноти і правильне ставлення до закону. Про схожість поглядів із Платоном свідчить розвиток ідеї про те, що і правосвідомість діє на закон, і закон діє на правосвідомість.

Категорії свідомості і порядності, які використовував Аристотель у своїх працях, можуть вважатися характеристиками правосвідомості тогочасної людини. Він тісно пов'язував ці категорії

між собою. Якщо людина має змогу користуватися певними благами, але не робить цього з позиції розуміння їх надмірності та надлишку, така людина є порядною, і навпаки. Якщо ж у людини виникають думки чи судження про справедливість того чи іншого явища, хоча в законі про нього не було сказано, можна говорити про наявність у неї духу закону. Потреба жити відповідно до нього може бути названа правосвідомістю в сучасному розумінні.

Часто античні філософи ідеалізують природу речей і людину. Так, Платон говорить про те, що «ніхто не є не добродесним по добрій волі, але лише погані властивості тіла або невдале виховання роблять людину не добродесною, проти її волі» [4, с. 261]. Філософ мав на увазі, що в кращих умовах людина буде володіти кращими якостями. Тому в суспільстві, де всі підкоряються закону, жодна людина з доброї волі його не порушить. Таких же поглядів дотримується й Аристотель.

Платон та Аристотель не оперують поняттям правосвідомості – вони не виділяють прямого зв'язку між свідомістю людини і законом. В їх працях присутні ідеї, які зараз ми об'єднуємо в поняття правосвідомості. Античні філософи використовували категорії «розум», «воля», «чесноти», які стосуються досліджуваного нами питання. Вчення про закон у філософів часто пов'язане не тільки з державою і суспільством, а й з етикою, з внутрішнім світом людини, моральністю. Як Аристотель, так і Платон розглядають питання співвідношення моральності й закону. Моральність найчастіше виступає в ролі конкурента або помічника закону, впливаючи один на одного. Звичайно, моральність впливає на правосвідомість, змінюючи її відповідно до відношення людини до правової дійсності.

Висновки. Таким чином, слід зазначити, що цінність правової свідомості в тому, що вона допомагає відображати правову дійсність. Через аналіз правосвідомості, її розвитку, специфіки стає можливим пізнання того, яким чином право функціонує в суспільстві, та яким чином як суспільство, так і окремі громадяни сприймають право, ставляться до нього, визнають або не визнають закріплені в ньому цінності, норми, принципи, ідеї. З урахуванням викладеного розгляд дискусійних проблем правосвідомості має важливе значення в системі філософсько-правових знань.

Наразі можемо стверджувати, що на свідомість філософів Античності значний вплив здійснювали політичний лад й особливості суспільного устрою, що панували в тогочасному суспільстві. І хоча вони

не використовували поняття «правосвідомість» в тому сенсі, який ми зараз вкладаємо в нього, все ж значну увагу вони приділяли питанням взаємозв'язку свідомості людини і права, що і є, на наш погляд, сучасним розумінням правової свідомості особи.

Звернення до фундаторів філософської думки Античності та здійснення філософсько-право-

вого аналізу їхніх поглядів на дійсність дало змогу з'ясувати дію факторів, які впливають на поведінку суб'єктів права, та може вважатись основою для розробки стратегії правового розвитку українського суспільства нового зразка з високим рівнем правової культури та правової свідомості.

Список літератури:

1. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. Москва: Экспо-Пресс, 2003. 316 с.
2. Платон. Сочинения: в 4 т. / Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса. Санкт-Петербург: «Изд-во Олега Абышко», 2007. Т. 3. Ч. 1. 752 с.
3. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. 830 с.
4. Платон. Сочинения: в 4 т. / Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса. Санкт-Петербург: «Изд-во Олега Абышко», 2007. Т. 3. Ч. 2. 731 с.
5. Данильян О. Г., Байрачна Л. Д., Максимов С. І. Філософія права: навч. посібник / за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.

КАТЕГОРИЯ ПРАВОСОЗНАНИЯ ВО ВЗГЛЯДАХ ФИЛОСОФОВ АНТИЧНОСТИ: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

В статье анализируются взгляды философов Античности на категорию правового сознания. Установлено, что мыслители использовали в своих трудах такие категории, как ум, воля, добродетели, справедливость, законопослушание, считали что законы – это средство регулирования жизни в обществе. Важная роль уделялась образованию, которое должно воспитывать у людей добродетели и правильное отношение к закону. Рассматривая вопросы взаимосвязи между сознанием человека и законом, справедливостью и подчинению законам, философы выражали идеи, которые, на наш взгляд, являются современным пониманием правового сознания.

Ключевые слова: сознание, правосознание, справедливость, подчинение законам, нравственность, анализ категории «сознание».

CATEGORY OF THE LEGAL AWARENESS IN THE VIEWS OF ANTIQUES PHILOSOPHY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS

The article analyzes the views of the philosophers of Antiquity on the category of legal awareness. Philosophers used in their writings such categories as the mind, will, virtue, justice, law-abiding. They believed that laws are a means of regulating life in society. An important role was given to education, which should educate people about the correct attitude to the law. The article deals with the relationship between human consciousness and law, justice and obedience to laws/ Philosophers expressed ideas that, in our opinion, are a modern understanding of legal awareness.

Key words: consciousness, legal awareness, social consciousness, justice, compliance with laws, morality, analysis of the consciousness category.

Івченко Ю.В.

Національний університет внутрішніх справ

ПРИКЛАД КОНСТИТУЦІЙНОГО ПАТРІОТИЗМУ В США ТА ЙОГО ПЕРСПЕКТИВИ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

У статті досліджується сутність поняття конституційного патріотизму на прикладі Сполучених штатів Америки. В сучасному європейському глобалізованому світі, в якому майже не залишилось мононаціональних країн, необхідність появи конституційного патріотизму стала запорукою успішного розвитку держави. Особлива увага у статті приділяється причинам становлення даного різновиду патріотизму в США та особливостям його прояву. Зауважується, що обрання конституційного патріотизму в якості основи Української державності може стати ефективним шляхом виходу з кризи.

Ключові слова: конституційний патріотизм, «Американське кредо», рівність, свобода, націоналізм, природні права.

Постановка проблеми. Як свідчить історія, ставлення до такого явища, як патріотизм завжди було неоднозначним. Культура патріотизму, перш за все, виражає моральну сутність відношення людини до своєї Вітчизни і до людства в цілому. Такий патріотизм включає в себе світогляд, гуманістичним ідеалом якого є розвиток особистості у процесі діяльності на благо Батьківщини як частини всього людства. При цьому вищим благом і самоцінністю виступає сама людина. В цьому контексті найбільш яскравим прикладом патріотизму є США, для яких це явище стало невід'ємною складовою буденного життя та важливою світоглядною установкою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Таке явище, як патріотизм було об'єктом дослідження багатьох наук і, відповідно, великої кількості вчених. Починаючи від часів Античності і до сьогодення, воно залишається актуальним і дискусійним. Методологічні та теоретичні основи формування особистості з глибоким почуттям патріотизму, любові до Батьківщини розкриті у працях І. Бека, Г. Біленької, М. Боришевського, Г. Ващенко, П. Ігнатенка, В. Каюкова, М. Левківського, О. Сухомлинської, П. Щербаня та ін. Найбільш відомими дослідниками філософських основ даного питання були Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс, К. Гельвецій, П. Гольбах, П.Б. Струве, С.Л. Франк. Традиція глибокого світоглядного вивчення проблем патріотизму була закладена В.С. Соловйовим і Н.А. Бердяєвим. Теоретико-методологічному і

політологічному дослідженню проблеми патріотизму сприяли ідеї Г.В.Ф. Гегеля. Розробкою концепцій конституційного патріотизму займався відомий німецький вчений Юрген Хабермас.

Постановка завдання. Метою дослідження є необхідність визначення сутності такого різновиду патріотизму, як конституційний на прикладі саме США, адже даний його різновид відповідає вимогам сьогодення та має сучасний цивілізований вигляд і спрямований на благо країни та її громадян.

Виклад основного матеріалу дослідження. В епоху американської та французької буржуазних революцій поняття «патріотизм» було тотожне поняттю «націоналізм» при політичному (неетнічному) розумінні нації. Саме з цієї причини у Франції та Америці в той період поняття «патріот» було синонімом поняття «революціонер», а символами цього революційного патріотизму стали «Декларація незалежності» і «Марсельеза».

Вивчаючи досвід Сполучених штатів Америки, варто згадати антивоєнну картину «Стежки слави» відомого американського режисера С. Кубрика, що висловлює свою думку щодо тогочасного використання патріотизму явно не заради високих цілей. Дія відбувається в часи першої світової війни. Кабінетний генерал йде в окопи умовити полковника Дакса взяти черговий стратегічно важливий пагорб, пожертвувавши при цьому половиною своїх людей. У відповідь на це полковник зауважує, що не любить, коли перед

ним махають державним прапором як кольоровою ганчіркою та використовують свій високий статус та людські жертви на власне благо. Таким чином, режисер досить прямолінійно висловлює свою думку з цього приводу. Війна для нього – гігантська бюрократична машина смерті. Генерал, красиво розмірковуючи про любов до Батьківщини, струнко розраховує, скільки безіменних солдат треба принести в жертву його кар'єрі. Абстрактна жертва заради Батьківщини обертається жертвопринесенням конкретним людям в розкішних інтер'єрах, що додає абсурду ситуації і викликає невимовний жах від того, що і в нашому суспільстві XXI століття, яке позиціонується як цивілізоване, побудоване на принципах гуманізму та прав людини, подібне використання патріотичних символів та мотивів стає причиною загибелі мільйонів людей. І це, безумовно, є неприпустимим і таким, що потребує змін.

Повертаючись до світової історії, можливо, варто згадати та перейняти досвід римлян-республіканців, які сприймали своє виборне керівництво як найнятих слуг?

Ще за часів Просвітництва мислителі намагалися видозмінити ідею патріотизму, що на той час була, безсумнівно, корисною для виживання суспільства, розмежовуючи при цьому інтереси звичайних громадян та інтереси влади. Кант, Монтеск'є, Вольтер, Гоббс, Генрі Торо – десятки і сотні найрозумніших людей намагалися розробити норми нового «справедливого по суті» патріотизму. І всі вони в результаті дійшли висновку, що справжній патріот не тільки не зобов'язаний бути сліпим і покірним, але найпершим його обов'язком повинен бути пошук «плям на сонці».

«Для того щоб привести свою Вітчизну до ідеалу, необхідно стежити за нею суворіше, ніж за дівчиною-підлітком, – миттєво припиняючи, нехай і з ризиком для життя, будь-які її спроби вести себе небезпечно, нерозумно або помилково» [1].

Так виникло явище «критичного патріотизму», за якого людина не тільки не вихваляє свою державу, але, навпаки, прискіпливо розглядає її під лупою і голосно висловлює свою думку, коли помітить будь-які дії, що шкодять її країні.

Однією з програмних робіт цього напрямку стала праця американського письменника Генрі Торо «Про борг громадянської непокорності», в якому він називав найпершим обов'язком громадянина і патріота категоричну відмову від виконання «неправильних», «згубних» для країни законів, що порушують норми природного права та справедливості. У роботі в якості прикладу наводилася

практика відмови від сплати податків як ефективний спосіб протесту проти несправедливої політики державних діячів, без використання насильницьких методів. Головна мета есе полягала у відповіді на питання: що має робити людина, якщо вона повністю втратила довіру до тієї політичної системи, в якій їй доводиться жити? Для людей, внутрішньо незгодних із суспільним устроєм, але таких, що зовсім не бажають стати відлюдниками, треба було вказати інший спосіб досягнення морального очищення і відродження від духовної сплячки. І Г. Торо проголошує принцип відкритого політичного протесту.

Перші сторінки есе «Про борг громадянської непокорності» присвячені опису повного розчарування особистості в морально-політичних аспектах громадянського життя. Автор підводить читача до усвідомлення повної кризи всіх зв'язків, які об'єднували людину і владу. «Поки ми не загубимось – іншими словами, поки ми не втрачимо світ, – ми не знаходимо себе ...» [2, с. 203]. «Я відповідаю, що людина не може співпрацювати з урядом, не зганьбивши себе. Навіть на мить я не можу визнати в якості мого уряду ту політичну організацію, яка в той же час є державою рабів» [3, с. 360].

У творі «Борг громадянської непокорності» відчуженість людини від держави переростає в почуття їх глибокої протилежності і навіть ворожості. Виявляється споконвічне внутрішнє розчарування людини у праведності існуючого ладу, різко загострене загальною моральною кризою країни (загострення проблеми рабства, загарбницька війна США по відношенню до сусідньої Мексики).

Головною ідеєю його роботи була програма ненасильницької революції. Ненасильницька революція має дві сторони: зовнішню – політичну і внутрішню – моральну. Із зовнішнього боку програма Торо зводилася до наступного: «Якби тисяча людей не платила в цьому році податок, то це не була б насильницька і кривава міра; тоді як продовжувати платити податки – значить давати можливість державі творити насильство і проливати кров невинних. Ось по суті визначення мирної революції, якщо така взагалі можлива». Таким чином, необхідною умовою громадянської непокорності повинна стати загальна відмова від сплати федеральних податків. Усі справжні патріоти, вважав Торо, повинні діяти у відповідності з цим принципом [3, с. 371].

На практиці успішність методів громадянської непокорності була продемонстрована М. Ганді

в боротьбі національно-визвольного руху Індії, Мартіном Лютером Кінгом у русі за громадянські права чорношкірих американців й інших протестних кампаніях XX–XXI століть.

Сьогодні США є однією з небагатьох країн, де патріотизм займає ключове положення в суспільній свідомості та національній політиці. Варто зауважити, що дане явище в тому вигляді, яким ми його сприймаємо сьогодні, пройшло довгий шлях становлення і перетворень. Емігранти, біженці та бажаючі розпочати нове життя творили американське суспільство, його історію, розвивали США до рівня супердержави сучасності.

Згадуючи історію та процес становлення США як держави, варто зауважити, що першим кроком було визнання англосаксонської культури домінуючою, і вона стала тим «хребтом», на якому зараз побудована одна з найсильніших країн світу. З мовою ситуація виглядала дуже просто, адже до моменту появи на політичній карті світу нової країни англійська мова була чи не найпоширенішою мовою на континенті, не рахуючи іспанську та португальську, які поширювалися по Південній Америці.

Що стосується релігії, то після того, як в XVI–XVII століттях Європу охопили релігійні чвари і війни, більшість реформаторів-протестантів і сект, що з'явилися протягом цих неспокійних часів, шукали місця, де вони змогли б побудувати спільноти на основі своїх цінностей і уникнути переслідування. Хорошим і багатообіцяючим місцем виявилася територія Північної Америки. Там вони почали колонізацію, поступово витісняючи місцевих жителів – індіанців. З метою уникнення конфронтацій і релігійних воєн, як це було в Європі, в перших 10 поправках до Конституції США, відомих під назвою «Білль про права», що набули чинності 15 грудня 1791 року, зазначається, що Конгрес США не буде втручатися у справи релігії та віросповідання, сповідуючи або забороняючи будь-яку з них.

Головні елементи державності перебували в постійній взаємодії, створюючи так звану американську самосвідомість. У США таку модель націотворення називають «плавильним котлом» (melting pot). У такій багатокультурній країні, де більшість емігрантів – родом з різних культур, патріотизм (від латинського слова «patris» – Батьківщина, або грецького «πατρίς» – земля батька) на конкретній основній ідеї не побудуєш, адже кожному рідне і правильне щось своє особливе. Та чи можливе вирішення даної проблеми? Виявляється, так.

Виникає цілком доречне питання про те, чим же є патріотизм у такій державі. Відповідь проста: він побудований на мінімальних умовах співіснування на загальній території, що вимагає від громадян дотримуватися законів (бути законослухняним), знати державну мову, а також головні атрибути і символи держави. Це те, що має назву «конституційний патріотизм» (поняття, яке ввів і поширив німецький філософ Юрген Хабермас (Jürgen Habermas)).

Крім того, американський патріотизм не з'явився на порожньому місці – це результат багатьох соціокультурних змін і прогресу, який відбувався протягом більш ніж 200 років. На відміну від країн з активною ідеологічною пропагандою, лише конституційний патріотизм прийнятний для мультинаціональних країн. У США він підживлюється не ідеологією, а переконанням і реальним підтвердженням того, що їх країна є найкращою з усіх країн у світі. Незважаючи на етнічне коріння або минуле предків-емігрантів, кожен може стати американцем [4].

Журнал Foreign Policy дійшов висновку, що американський патріотизм – унікальне явище. Американські патріоти ніколи не апелювали до своєї расової, етнічної або географічної переваги, на чому заснований націоналізм, існуючий в інших країнах світу. Суть американського націоналізму – у вірі в перевагу американських демократичних ідей. Американський патріотизм ніколи не насаджувався і не культивувався «зверху». Він ніколи не був відповіддю на національне приниження, наприклад, поразка у В'єтнамі не призвела до зростання популярності патріотичних або націоналістичних поглядів в американському суспільстві, як це, наприклад, сталося в Німеччині після її поразки в Першій світовій війні. Крім того, американський патріотизм націлений в майбутнє, а не шукає ідеалів у минулому.

Самі себе американці націоналістами не вважають. В основному це пояснюється тим, що США ніколи не були країною, монолітною в етнічному сенсі – її завжди населяли представники десятків і сотень народів, що відносяться до різних рас, які сповідували різні релігії та ін. Тому американці вважають, що слово «націоналізм» має негативний відтінок, і краще використовувати термін «патріотизм». Це, однак, не заважає багатьом фахівцям застосовувати термін «націоналізм» для характеристики поглядів американців.

Анатоль Лівен (Anatol Liven), старший науковий співробітник Фонду Карнегі за міжнародний мир (Carnegie Endowment for International Peace),

вважає, що саме американський націоналізм став причиною нинішнього світового лідерства США. На його думку, саме американський націоналізм став одним із факторів, який ідеологічно розділив США і більшість країн Західної Європи. Європейці у XX столітті пережили дві найбільші війни, викликані, в тому числі, безпрецедентним зростанням націоналістичних настроїв. Нині націоналістичні ідеї, що існують в Європі, не користуються значною підтримкою суспільства й еліт. Американський націоналізм, навпаки, посилюється за останні півстоліття. Його підживлювала не тільки військова та економічна міць США, але й безпрецедентна культурна гегемонія.

Проте існує й негативна сторона американського націоналізму. Лівен зазначає, що американський націоналізм вважає за необхідне захищати інтереси США в будь-якій ситуації, що складається у світі. Саме тому США постійно зацікавлені в пошуку зовнішніх ворогів.

Крім того, подібна форма націоналізму призводить до того, що американці бачать своїх уявних чи реальних супротивників виключно в негативному світлі: наприклад, опитування громадської думки, що проводилися в розпал «холодної війни», показували, що більшість американців вважали, що громадяни СРСР відносяться до Америки винятково вороже, і їм не слід довіряти. Подібні точки зору нині превалюють в поглядах американців на ісламський світ. Втім, на думку Лівена, спалахи американського націоналізму носять тимчасовий характер і, як правило, не мають особливо серйозних наслідків ні для США, ні для всього світу, через те, що їх обмежує потужне громадянське суспільство, що існує в США.

Історик Том Холсінгер (Tom Holsinger) вважає, що багато проявів американського ультрапатріотизму пояснюються традиціями, що склалися в США протягом століть. Наприклад, американське суспільство історично звикло негайно і вкрай активно реагувати на ситуації, які воно вважає загрозою. Ця модель поведінки прийшла з часів, коли влада була слабка і незалежні колоністи вважали за краще самостійно розібратися з ворогом, не чекаючи реакції влади. Протягом усієї своєї історії американці зберігали значний вплив на органи влади, тому вони вкрай активно впливають на уряд, вимагаючи від нього прийняття тих заходів, які вважають справедливими і виправданими в кожній конкретній ситуації.

Відомий філософ Самуель Хантінгтон (Samuel Huntington) для опису суті американського патріотизму запропонував використовувати термін

«Американське Кредо» (American Creed). «Американське Кредо» – це універсальні ідеологічні та культурні принципи (свобода, демократія, релігія, влада закону, індивідуалізм, прогрес і т.д.). Крім того, до них додається повага до основних інститутів влади США і до американської Конституції. Протягом останніх десятиліть в «Кредо» додали і культурний плюралізм, а також расову та етнічну рівність.

Опитування громадської думки в США показують, що більшість американців не тільки відчувають почуття гордості, згадуючи свою країну, але й вважають, що ідеї, популярні в США, можуть бути використані в усьому світі. Наприклад, опитування Pew Research Center for the People and the Press показало, що 79% жителів США впевнені в корисності поширення американських ідей і моральних цінностей [5].

Варто зауважити, що на сьогоднішній день патріотизм у Сполучених штатах Америки є прикладом мультикультурної єдності людей в межах однієї держави. Американський патріотизм має свої особливості, так як об'єднує людей різних національностей. Рівень патріотизму в США в порівнянні з іншими країнами знаходиться на доволі високому рівні.

Засновники американської держави, проголосивши Декларацію незалежності США, дали людям ідеологію особистої свободи, верховенство закону і незалежність судової системи, стабільну конституцію і віру в ефективність і перевагу американської системи влади.

Декларація незалежності США стала важливим історичним документом, який надихає кожне нове покоління американців і викликає в них гордість за свою країну. У ній були проголошені природні права людини, тобто дані людині Богом, незалежно від політичного устрою країни або її юридичної системи. Отже, положення Декларації, закріпивши у своїй основі принципи природного права, забезпечили можливість для ефективного функціонування і розвитку держави.

Крім цього, в Декларації йдеться про те, що всі люди створені рівними і всі в рівній мірі володіють правами на життя, свободу і на прагнення до щастя. Декларація стала, по суті, ідеологічною основою, а природні права – першоджерелом статей Конституції США, особливо перших десяти поправок до неї, що мали назву «Біль про права».

У результаті Конституція США є сьогодні найстарішою у світі діючою та такою, що має формалізований вигляд, конституцією. Це дає можливість американцям не тільки говорити про політичний

геній батьків-засновників своєї держави і високий рівень їхньої політичної мудрості, а й надає їм впевненості у стабільності своєї держави, в передбачуваності її розвитку, в незалежності основних її законів від політичної кон'юнктури та чиїхось особистих бажань або амбіцій.

США – країна з величезною кількістю законів, що регулюють практично всі можливі й неможливі сфери життя, в яких непрофесіоналові розібратися просто неможливо. США, без перебільшення, – країна юристів. Але, з іншого боку, основні правові документи тут не тільки прості й доступні для розуміння, але, що головне, вони фундаментально стабільні.

Американський виборець вірить, що незалежно від того, хто буде в Білому домі, Конституція, виборчі закони або його основні цивільні права і свободи не будуть змінені. Це – основа віри у верховенство права, а відповідно і закону, основа його патріотизму, віри в переваги американської системи влади [6].

Все це працює вже не одне покоління і є основою патріотизму американців, а не якісь виховні та патріотичні проекти, створені чиновниками. Американські діти ростуть в цій атмосфері та при всьому природному скептицизмі юного віку швидко стають патріотами країни й існуючої в ній системи. Американські підлітки в масі своїй більше патріоти, ніж підлітки інших країн.

Висновки. Отже, патріотизм в США деполітизований. Особистий патріотизм давно став частиною повсякденної культури, а не державною програмою. Ніхто не змушує американців вивішувати національні прапори на своїх будинках і виспівувати патріотичні пісні. Мораль, що закладена в основу американського патріотизму, дуже проста – у жодного політичного спрямування, тим більше провладного, немає монополії на «правильний патріотизм», якщо на чолі його – справжні інтереси країни та її користь.

Таким чином, в США держава рухається за суспільством, а не навпаки. Американцям не подобається, коли держава збільшує свою роль і вплив. Тому вони обирають не тільки місцеву політичну владу, а й поліцію, й адміністрацію навчального округу. Ті факти, що поліція муніципальна, шерифів обирає народ, конституція забороняє використовувати армію всередині країни, а на руках у населення багато зброї, роблять Америку країною, в якій держава не може відверто домінувати над своїми громадянами, і в цьому основа не тільки американської моделі патріотизму, а й єдності країни. Любов до своєї країни американці не поширюють на уряд – на відміну від тоталітарних, фашистських і комуністичних режимів, де патріотизм в першу чергу виявляється в підкресленій лояльності до влади [7].

Основою патріотизму в США є конституційні права і свободи. Американці вважають, що реалізація своїх прав – це дуже патріотично. Це дозволяє відкрито критикувати владу, домагатись змін політики, і мобілізувати інших громадян для вирішення спільних проблем. Мабуть, немає більше такої країни, де суспільство піддає владу такій жорсткій і неприємній критиці, як в США. Перша поправка до Конституції США, прийнята в 1791 році, не допускає прийняття законів, які можуть обмежувати право на свободу слова, преси, зборів, віросповідання.

Отже, приклад США у ставленні до патріотизму є більш ніж доцільним в умовах сучасної української держави, адже пріоритет природних прав людини, закріплений у Конституції та забезпечений державою, є найкращим проявом як поваги держави до громадянина, що виявляється в можливості безперешкодно реалізувати свої права, так і лояльного ставлення людини до влади, яка приймає важливі державні рішення.

Список літератури:

1. Вологжанин М. Что такое патриотизм и почему мы должны любить нашу Родину. URL: http://www.maximonline.ru/longreads/get-smart/_article/patriotism/ (дата обращения: 27.01.2018).
2. Торо Г.Д. Уолден, или Жизнь в лесу. М., 1980. 456 с.
3. Thoreau H.D. The Writings of Henry David Thoreau. Boston-New York, 1906. 396 p.
4. Культура США и патриотизм. URL: <https://state-usa.ru/usa-history/210-kultura-ssha-i-patriotizm> (дата обращения: 27.01.2018).
5. Патриотизм. Made in USA / Washington ProFile. URL: <http://www.us-visa.ru/info/life/patriotism.htm> (дата обращения: 27.01.2018).
6. Злобин Н. Уроки патриотизма. URL: <https://rg.ru/2011/07/06/usa.html> (дата обращения: 28.01.2018).
7. Что такого особенного в американском патриотизме? URL: <http://www.ru-90.ru/node/1424> (дата обращения: 28.01.2018).

ПРИМЕР КОНСТИТУЦИОННОГО ПАТРИОТИЗМА В США И ЕГО ПЕРСПЕКТИВЫ В УСЛОВИЯХ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В статье исследуется сущность понятия конституционного патриотизма на примере Соединенных Штатов Америки. В современном европейском глобализированном мире, в котором почти не осталось мононациональных стран, необходимость появления конституционного патриотизма стала залогом успешного развития государства. Особое внимание в статье уделяется причинам становления данного вида патриотизма в США и особенностям его проявления. Отмечается, что избрание конституционного патриотизма в качестве основы украинской государственности может стать эффективным путем выхода из кризиса.

Ключевые слова: конституционный патриотизм, «Американское кредо», равенство, свобода, национализм, естественные права.

AN EXAMPLE OF CONSTITUTIONAL PATRIOTISM IN THE UNITED STATES AND ITS PROSPECTS IN THE CONDITIONS OF UKRAINIAN STATEHOOD

The article explores the essence of the concept of constitutional patriotism on the example of the United States of America. Since in the modern European globalized world in which there are almost no mono-national countries, the need for the emergence of constitutional patriotism has become the key to the successful development of the state. Particular attention is paid in the article to the reasons for the emergence of this type of patriotism in the United States and the peculiarities of its manifestation. It is noted that the election of constitutional patriotism as the basis of Ukrainian statehood can be an effective way out of the crisis.

Key words: constitutional patriotism, „American credo”, equality, freedom, nationalism, natural rights.

Відомості про авторів

Братковський О.В. – аспірант кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права.

Бровко Н.І. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національного аграрного університету.

Бугера О.І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права Київського національного лінгвістичного університету.

Булкат М.С. – кандидат юридичних наук, начальник відділу претензійно-позовної роботи Управління юридичного забезпечення Верховного Суду.

Гуйван П.Д. – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, професор Полтавського інституту бізнесу.

Демиденко В.О. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ.

Дуліба Є.В. – кандидат юридичних наук Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем'янчука».

Дяковський О.С. – аспірант кафедри: адміністративного права та процесу, фінансового права, інформаційного права Університету державної фіскальної служби України.

Івченко Ю.В. – кандидат юридичних наук, докторант кафедри філософії права та юридичної логіки Національного університету внутрішніх справ

Іляшко О.О. – кандидат юридичних наук, доцент, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Мандзюк О.А. – кандидат юридичних наук, Голова Інституту стратегічних ініціатив Глобальної організації союзницького лідерства.

Михайленко В.В. – адвокат, ад'юнкт кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ.

Мішегліна В.М. – аспірант кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія».

Настенко М.О. – Харківський національний університет внутрішніх справ.

Панова О.О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративної діяльності поліції Харківського національного університету внутрішніх справ.

Романюк В.А. – аспірант кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права.

Семенкова Н.І. – студентка Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Смєсова В.Л. – кандидат економічних наук, доцент Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Швець Ю.Ю. – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету Ужгородського національного університету.

Шевченко А.О. – аспірант кафедри загальноюридичних дисциплін Київського університету туризму, економіки і права.

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Юридичні науки

Том 29 (68) № 1 2018

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Н. Кузнєцова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@juris.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.juris.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 11,36. Ум.-друк. арк. 13,25. Зам. № 0318/23

Підписано до друку 30.03.2018. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105

Телефон +38 (0552) 39 95 80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 4392 від 20.08.2012 р.